

Вісник Донецького університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У 1997 РОЦІ

Серія Б. Гуманітарні науки

№2/2003

З М І С Т

Філологія

Прасалова В. А. Стилізація і пародія як вияви інтертекстуальності у збірці Порфірія Горотака «Дияволічні параболи»	7
Пахарева Т. А. Культуроцентричність світосприймання у поезії акмеїзму і в сучасній російській поезії (на матеріалі творчості П.Барскової)	15
Кавун Л. І. Україна в художній прозі 20-х років ХХ століття: словообраз, концепція	21
Ситникова О. В. Словотвірне гніздо з вершиною «єсть» в парадигматичному аспекті	26
Кільченко О. М. Про семантику відкрапкувань у ліриці А.Ахматової	32
Коваленко В. В. Принципи словотвірних зв'язків у тексті	38
Федотова О. І. Засоби представленості оцінного змісту в реченні	44

Журналістика

Артамонова І. М. Текстопороджувальні чинники медіатексту	51
Уліцка О. Жанрове втілення конфлікту в журналістському творі: з досвіду львівських газет	56

Історія і політологія

Гіря К. С. Деякі аспекти взаємостосунків запорізьких та донських козаків ХVI – початку ХVIII ст. в історіографії	61
Пірко В. О., Стешенко Н. Л. Заселення Південної України в ХVI-ХVIII ст. в російсько-українській історіографії ХVII – першої половини ХIХ ст.	69
Горовий Б. О. Ідея автономізму у поглядах М.П.Драгоманова	75
Мелітаурі Л. М. Археографічна діяльність К.М.Бестужева-Рюміна	81
Вінтонів О. О. Львівська школа істориків-аграрників	85
Малярчук М. Г. Ставлення російського населення Донбасу до політики українізації (1923-1932 рр.)	93
Нікольський В. М. Вироки та рішення судів і позасудових органів щодо репресованих з політичних мотивів на Україні в 1937-1938 рр.	103
Бредіхин А. В. Початок перонізму	110
Агапов В. Л. Моральний фактор вседонецького шахтарського страйку 1989 р.	118
Тодоров І. Я. Євроатлантичне покликання України: політично-правовий вимір	125
Парінов М. П., Богуславська В. Г. Майбутнє України – в соціальній гармонії	133

Філософія

Соколов Ф. Є. Поняття цінності: проблеми етимології та семантики	141
Муза Д. Є. Проблема «іншого» в контексті глобальних трансформацій	148
Федь І. А. «Жертовна істина» мистецтва у світлі неоконфуціанства	157

Культурологія

Тараненко О. В. Принцип бриколажу в сучасному функціонуванні забобонів	161
Макарова І. В. До питання про роль раціонального начала у формуванні «Проекту модерну»	169

Вестник Донецкого университета

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ОСНОВАН В 1997 ГОДУ

Серия Б. Гуманитарные науки

№2/2003

СОДЕРЖАНИЕ

Филология

- Просалова В. А. Стилизация и пародия как проявления интертекстуальности в сборнике Порфирия Горотака «Дьявольские параболы» 7
- Пахарева Т. А. Культуроцентричность мировосприятия в поэзии акмеизма и в современной русской поэзии (на материале творчества П. Барсковой) 15
- Кавун Л. И. Украина в художественной прозе 20-х годов XX столетия: словообраз, концепция 21
- Ситникова Е. В. Словообразовательное гнездо с вершиной *есть* в парадигматическом аспекте 26
- Кильченко О. Н. О семантике отточий в лирике А. А. Ахматовой 32
- Коваленко В. М. Принципы словообразовательных связей в тексте 38
- Федотова О. И. Способы представленности оценочного смысла в предложении 44

Журналистика

- Артамонова И. М. Текстопорождающие факторы медиатекста 51
- Улицка О. Жанровое воплощение конфликта в журналистском произведении: из опыта львовских газет 56

История и политология

- Гиря К. С. Некоторые аспекты взаимоотношений запорожских и донских казаков XVI – начала XVIII вв. в историографии 61
- Пирко В. А., Стешенко Н. Л. Заселение Юга Украины в XVI-XVIII вв. в русско-украинской историографии XVIII – первой половины XIX в. 69
- Горовой Б. А. Идея автономизма во взглядах М. П. Драгоманова 75
- Мелитаури Л. Н. Археографическая деятельность К. Н. Бестужева-Рюмина 81
- Винтонив О. О. Львовская школа историков-аграрников 85
- Малярчук Н. Г. Отношение русского населения Донбасса к политике украинизации (1923-1932) 93
- Никольский В. Н. Приговоры и решения судов и внесудебных органов относительно репрессированных по политическим мотивам на Украине в 1937-1938 гг. 103
- Бредихин А. В. Истоки перонизма 110
- Агапов В. Л. Моральный фактор вседонецкой шахтерской забастовки 1989 г. 118
- Тодоров И. Я. Евroatлантическое призвание Украины: политико-правовое измерение 125
- Паринов М. П., Богуславская В. Г. Будущее Украины – в социальной гармонии 133

Философия

Соколов Ф. Е. Понятие ценности: проблемы этимологии и семантики	141
Муза Д. Е. Проблема «другого» в контексте глобальных трансформаций: социокультурный аспект	148
Федь И. А. «Жертвенная истина» искусства в свете неоконфуцианства	157

Культурология

Тараненко Е. В. Принцип бриколажа в современном функционировании суеверий	161
Макарова И. В. К вопросу о роли рационального начала в формировании «Проекта модерна»	169

Bulletin of Donetsk University

SCIENTIFIC JOURNAL

FOUNDED IN 1997

Series B. The Humanities

№2/2003

CONTENTS

Philology

Prosalova V.A. Stylization and parody as manifestation of intertextuality in P.Gorotak's "Devil's parables"	7
Pakhareva T.A. Culture – centred world perception in acmeistic poetry and in modern Russian poetry (as exemplified by P.Barskova works)	15
Kavun L.I. Ukraine in the fiction prose of the 20-s of the XX-th century: verbal imagery and concept	21
Sitnikova H.V. Word-forming next with "eat" in paradigmatic aspect	26
Kilchenko O. About semantics rows of dots in Akhmatova's lyrics	32
Kovalenko V.M. Principles of word-formation connections in text	38
Fedotova O.N. Ways of manifesting evaluative meaning in sentence	44

Journalism

Artamonova I.M. Text-generating factors of mediatext	51
Ulitska O. Genre incarnation of conflict in journalistic work: the experience of Lvov newspapers	56

History and Politology

Hirya K.S. Some aspects of the correlations of the Don and Ukrainian Cossacks of XVI – beginning of XVIII c. in historiography	61
Pirko V.A. Stechenko N.L. Colonizing the South of Ukraine in XVI – XVIII c. in Russian-Ukrainian historiography of XVIII – the first half of the XIX c.	69
Gorovoy B.A. Idea of autonomism in M.P.Dragomanov outlook	75
Malitauri L.M. K.N.Besturiyev-Ryumin's archeographical activities	81
Vintoniv O.O. Lvov's school of agrarian historians	85
Malarchuk N.G. Attitude of Russian population in Donbass to politics of Ukrainization (1923-1932)	93
Nikolsky V.N. Verdicts and awards by illegal organs in relation to the politically repressed in Ukraine in 1937-1938	103
Bredikhin A.V. The sources of peronism	110
Agapov V.L. Moral Factor of Donetsk-wide miners strike in 1989	118
Todorov I.Y. European and Euro-Atlantic calling of Ukraine: political and legal dimension	125
Parinov M.P., Boguslavskaya V.G. Future of the Ukraine is in the social harmony	133

Philosophy

S o k o l o v F . E . The concept of value: the problems of etymology and semantics	141
M u z a D . E . The problem of «another» in the context of global transformations: socio-cultural aspect	148
F e d I . A . Sacrificial truth of art in the light of Neo-Confuzionism	157

Cultural studies

T a r a n e n k o E . V . Principle of bricolage in modern functioning of superstitions	161
M a r k o v a I . On role of rationality in formation of «Project of modernity»	169

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82-1

СТИЛІЗАЦІЯ І ПАРОДІЯ ЯК ВИЯВИ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ У ЗБІРЦІ ПОРФИРІЯ ГОРОТАКА «ДИЯВОЛІЧНІ ПАРАБОЛИ»

В.А.Просалова

«Ця ж збірка являє собою цікаву появу, що
їй досі немає прикладу в нашій літературі»
Леонід Мосендз.

«Дияволічні параболи» (1947) Порфирія Горотака – збірка стилізацій і пародій, видана в Австрії, у Зальцбурзі. За задумом, вона мала бути результатом творчої співпраці Леоніда Мосендза, Юрія Клена і Мирона Левицького, котрий мав підготувати ілюстрації. Триєдність задуму підкреслювалася віршем «Я»: один, очевидно, Л.Мосендз «бере усе на кпини», другий, тобто Юрій Клен, «пестує ліризм», третій (Мирон Левицький) «олівцем і тушем страшний малює катаклізм» [1, 60]. Задумане, звичайно, довелося корегувати, бо видання збірки з ілюстраціями потребувало великих фінансових витрат, тому відмова від них давала змогу зробити це видання значно дешевшим.

На появу збірки помітний вплив мали позатекстові чинники: соціокультурний і літературний контексти, побутові реалії, які б могли суттєво прояснити ті чи інші художні деталі, образи. «Позатекстова реальність як текст» увійшла у вірші «Дияволічних парабол» і виявилася в них – опосередковано чи безпосередньо. У листі до Арсена Шумовського Л.Мосендз так пояснював появу збірки: «Так, це ми з покійником (Кленом) написали за два дні. Деякі речі вдвох писані. Дещо не увійшло. Навмисне дали туди й чепуху останню, щоб ніхто не пізнав» [2, XXII]. Звичайно, твердження про те, що збірка підготовлена за два дні, слід сприймати як перебільшення. Ю.Герич, скажімо, називає більш вірогідний термін, стверджуючи, що на підготовку довелося витратити два місяці. Заголовок збірки «Дияволічні параболи» служить формуванню додаткових значень, пов'язаних з аксіологічною невизначеністю парабол, які можуть і вчити, і повчати, і навіть провчати (у разі потреби).

Прийом літературної містифікації, до якого вдалися Леонід Мосендз і Юрій Клен, не лише приховував справжнє авторство віршованих пародій, шаржів, а також вводив посередника між ними і читачем, такого собі простакуватого Порфирія Горотака, який характеризувався як мешканець Горотаківки, мандрівник по Корей, Японії, Індії, Туреччині та інших країнах, український поет, чий стиль «вироблявся під впливом Рембо і Малларме» [1, 4]. Авторство багатьох поданих у збірці текстів, за винятком творів-присвят та позначених технологічною лексикою віршів, встановити важко, адже і Юрію Клену, і Леоніду Мосендзу властиві звертання до літературних джерел, інтерпретація міфологічних сюжетів, книжність ремінісценцій.

У зв'язку з тим, що збірка «Дияволічні параболи» лишається не доступною читачькому загалу, бо не перевидана в Україні, маємо про неї лише окремі згадки Б.Кравціва, В.Шелеста, О.Багана, проте предметом спеціальних студій вона ще не стала. Тому мета цієї статті – виявити специфіку взаємозв'язку з прототекстами, тобто з текстами-джерелами, характер міжтекстової взаємодії; розмежувати пародії від стилізацій чи дружніх шаржів; простежити багатоступінчатість інтертекстуальних зв'язків.

Л. Мосендз підготував передмову до збірки, у якій результат творчої співпраці характеризувався як «цікава поява, що їй досі немає прикладу у нашій літературі» [1, 4]. Загалом з цією оцінкою можна погодитися, якщо врахувати, що, крім пародій Едварда Стріхи та окремих вдалих спроб, українська література не мала значних успіхів у цій сфері.

На початку збірки подається безпосереднє звертання до читача, важливе з точки зору прояснення усього її змісту:

Тому на того я й не подивлюся,
Хто Маєра не знає і Ляруса
[1, 6].

Це звертання свідчить, що автори пародій орієнтувалися на ерудита, котрий за гримом розпізнає суть, зрозуміє авторську гру. Та й сам епіграф до збірки («Лякати буржуа, назвавшись людоїдом, / що хтів би скуштувать малесеньких дітей, / впиватися гірким, самотнім, тонким мідом / нездійснених бажань і неживих ідей, / і бачити в вині безстидної таверни / вино причастія, єдину кров Христа, – / хіба таке життя, потворне і химерне, / не зветься красаота?») формулювався за принципом пародіювання М.Рильського. При пародіюванні в імітацію стилю пародійованого попередника включалися протилежні йому елементи, що служили маркерами пародії, покликаної висміювати, викривати, а не творити канон. Щоправда, приписувані М.Рильському слова викликають незгоду, бо точка прицілу обрана не зовсім вдало. Захоплення поета красою, здобутками культури відоме, проте ніяк не в'яжеться з натяком на красу новітнього «людоїдства», у зв'язку з чим мозаїка наведених висловлювань видається гіпертрофованою.

Інтертекстуальність «Дияволічних парабол» виявляється у взаємодії як з прототекстами, які пародіюються, так і з текстами-сусідами і, крім того, у співпраці двох авторів. Сприйняття авторської гри можливе лише при високому рівні міжтекстової компетенції, яка дозволить читачу розпізнати у різноманітних моделях авторських переосмислень сліди раніше прочитаних творів. При цьому реципієнт має врахувати, що характер включень чи ремінісценцій іноді прояснюється у контексті всієї збірки, а не одного твору.

Вірші «Дияволічних парабол» нагадують вишивання, при якому візерунок накладається на канву попередніх зразків, що все рівно проступають крізь неї. Численні відгомони інших художніх текстів виявляються способом вживання у світ культури, емоційного реагування і утворюють широке інтертекстуальне поле, в яке потрапляють як тексти сучасників, так і багатьох попередників, що озиваються характерними образами, ситуаціями, ледь відчутними ремінісценціями. За ступенем інтертекстуальної насиченості «Дияволічні парабол», без сумніву, можуть претендувати на одне з чільних місць у доробку Празької поетичної школи.

Причому структурні елементи попередніх текстів, втягнуті в інтертекстуальне поле «Дияволічних парабол», піддаються семантичному переломленню, трансформації (наприклад, «син зодіака», «Бодлерів сум») і створюють підтекст, який має відчутти і зрозуміти читач. Функцію інтертекстуальних відсилань виконують заголовки та підзаголовки віршів («Туга за романтикою (На мотив Г.Гайне)», «Туга за робінзонщиною (Пам'яті Дейнієля Дефо)» і т.п.), а також епіграфи з творів Кальдерона, Й.-В.Гете, Ю.Лермонтова. Проте заголовки не завжди підказував, проти кого спрямований твір. Для пародиста важливо схопити стилістичні прикмети пародійованого твору і відтворити їх, щоб за ними читач розпізнав прямо чи опосередковано названий об'єкт.

У пародії «Леоніду Мосендзові», яка належить, очевидно, перу Юрія Клена, вдало передані притаманні поетові лексичні засоби, наукова термінологія: «зодіак», «етер». За допомогою парафрази відтворюється, крім того, зміст його поеми «Канітферштан»: «Суворіший ніж Робесп'єр, / духовного прокляв ти ланця, / що сів на корабель голяндця, / який чужі простори жер» [1, 68]. Для розуміння цього фрагмента важливим є вве-

дення знижувального «жер», поєднання несумісних дискурсів, бурлескний стиль висловлювання. Стилiстично забарвлена лексика, що контрастує з контекстом, надає твору своєрідного підтексту.

Виразною інтертекстуальністю відзначається вірш «Симпозіон», що своєю назвою, очевидно, натякає на те, як розуміли давні греки та римляни слово «симпозіум», маючи на увазі бенкет з розвагами і бесідами. Принаймні, на таке прочитання заголовка настроює зображене у вірші. В інтертекстуальному полі твору не лише поети (А.Рембо, С.Малларме), а й художники (ван Гог, Е.Мане). Причому ступінь активізації текстів-попередників, під якими розуміємо як вербальні, так і невербальні, зводиться здебільшого до нагадування про їх існування. Самі ж автори – і А.Рембо, і Е.Мане, і С.Малларме – теж стають учасниками дійства: «то креслить Гоя «морт натюр», «бере постель старий Мане», «глядить, замисливсь Малларме» [1, 37]. У цьому колі вільно почувається фіктивний автор – Порфирій Горотак, що успадкував творчу наснагу попередників. Самоозначень у збірці загалом не бракує: «я, дон Порфирій, ідальго Горотак», «порфирородний Горотак», «голодний, невзутий, безродний, забутий вигнанець Горотак». Ці самохарактеристики розкривають певну рису героя, його стан у зафіксований період. Таким чином, упродовж усього тексту підтримується гра з читачем у вигаданого автора, який виявляється, по суті, фікцією, результатом співпраці двох поетів.

То добродушно гумористичний, то іронічний, а то й саркастичний тон свідчив про мету «парабол» – цих лаконічних проявів диявола. Тональність творів залежала насамперед від ставлення до зображуваного. Жартівливий характер мав, наприклад, вірш-присвята «Миронові Левицькому»:

З великим казаном коштовних фарб
(від індиго до кольору морелі)
мандруєш ти, як давні міністрелі,
по всіх світах тягаючи свій скарб
[1, 69].

Вірш свідчить про вміння пристосовуватися до зображуваного: мова йде про художника, тому й згадуються всілякі фарби. За допомогою ономастичних алюзій («Нарбут», «Растреллі») накреслюється шлях творчого зростання митця.

У багатьох «дияволічних» текстах відчувається пристосування до жанрових канонів. «Давид», наприклад, за формальними ознаками названий сонетом, проте цей текст має виразні прикмети байки: складається з власне байки, тобто розповіді про пізні захоплення героя, і моралі («Коли зварився на червоно рак, / тоді йому на думці не гопак»), що підсумовує історію Давидових розваг. Характер уміщених у збірці текстів зумовив вибір тих аспектів, які, на думку авторів, заслуговували подібного підходу. Тому, коли мова йде, скажімо, про біблійного царя Давида, то згадуються не його подвиги, а вади, зокрема надмірне захоплення жінками.

Імітація жанрових канонів нерідко підкреслюється заголовками творів: «Елегія собі», «Архисонет Юрію Кленові», «Наслідування Горація», «Лотовим донькам (сонет з зайвим рядком)» та ін., що натякають, крім цього, на джерело. Присвята, що міститься у заголовку чи перед текстом, зовсім не означає, що твір належить до дедикаційного жанру. У ньому можуть бути алюзійні прив'язки до того, кому присвячений вірш, можуть обігруватися ситуації з іншого твору. Чимало текстів уже самою назвою вказують на архітекстуальний, тобто жанровий, зв'язок; іноді жанровизначальний характер мають підзаголовки творів («Лейтенантська містерія» - балада). Формальне дотримання ознак жанру, як, наприклад, у вірші «Лотовим донькам», супроводжується зміщенням смислових параметрів. Вістря сатири тепер спрямовується не стільки проти доньок-розпусниць, які згвалтували старого батька, скільки проти їх нащадків: «Нащадки їхні, люті і нечисті /

тепер мабуть пішли у гештапісти, / і зброя їхня – мавзер і наган» [1, 73]. Найважливішим у сонеті виявляється тепер не його замок, а рядки, які йому передують.

Нерідко авторські дефініції потребують корекції, вони постають насамперед маркерами міжтекстової взаємодії, як, скажімо, «Наслідування Горація», що засвідчує зв'язок з одою Квінта Горація Флакка (65-8 до н.е.) «До Левконої». Це «наслідування», очевидно, написане добре обізнаним з перекладацьким доробком М.Зерова Юрієм Кленом. Проте у перекладі М.Зерова відтворено піднесений стиль оди, урочистість інтонацій; у «наслідуванні», навпаки, помітне введення слів «низького» стилю («кодло крикливих дітей»), що зводять образ Левконої до рівня звичайної ворожки. Порівняймо уривки: «Негоже нам, о Левконоє, знати, / Яку нам суджено в житті наземнім путь. / Халдейських віщунів не будемо питати: / халдейських чисел нам ніколи не збагнуть» («До Левконої»); «Тож не питай, Левконоє, і не вивідуй / тайн, що безсмертні боги мороком криють. / О, не випитуй долю-недолю із карт...» («Наслідування Горація»). Характер взаємодії з прототекстом дозволяє уточнити, що «Наслідування Горація» – це пародія на оду, а не її наслідування.

В «Архисонеті Юрію Кленові», який написав, очевидно, Л.Мосендз, пародіюється сонет «Лот», в основу якого поет поклав старозаповітну історію про Содом і Гоморру. У взаємозв'язок, отже, вступили різні тексти: Книга Книг і «Лот» Юрія Клена, на який у свою чергу відреагував Л.Мосендз. Окремий текст, отже, існує в оточенні інших, на які він реагує і які реагують на нього. Щоб простежити взаємодію компонентів згаданої тріади (Біблія – «Лот» - «Архисонет Юрію Кленові»), спершу необхідно виявити, як біблійна історія двох міст, що пов'язли в гріхах, інтерпретується Кленом. Для поета покарання за гріхи – це пересторога і попередження іншим, тому й називає він свій сонет ім'ям врятованого ангелами Лота, щоб підказати шлях до порятунку у разі аналогічної ситуації («Тікай, покинь скарби свої в містах»). Згадка про соляний стовп у сонеті – це натяк на порушення заборони бачити сакральне, адже, за Старим Заповітом, дружина Лота за те, що озирнулася, тобто порушила угоду, була перетворена у соляний стовп. Порівняймо тепер два сонети, фрагменти яких наводяться нижче:

Не озираєш, а то кільцями гада
Жахне тобі у вічі чумний дим,
І скам'янієш миттю соляним

с
т
о
в
п
о
м

Зависочієш пам'ятником зради,
Довічним факелом своїй ганьбі,
На сміх нащадкові, на жах юрбі.

(«Лот»)

Але в козацьку Січ – клич, чи не клич –
віддавна не пускають Беатріч,
Стирчати їм на грані периферій

с
т
о
в
п
о
м

Як ти спрагнів, залізний скинь шолом,
кенгурячим налиий 'го молоком
і відпочинь на попелі імперій.

(«Архисонет Юрію Кленові»)

Уже назва «Архисонет Юрію Кленові» відсилає читача до творів цього поета. Формальним показником взаємодії двох текстів є, крім того, вивершення слова «стовп», що має, проте, різне призначення. Якщо у сонеті Юрія Клена це слово виконує функцію попередження, відсилаючи до долі Лотової дружини, то в «архисонеті» – натякає на невідячну роль жінки, що стає путами для чоловіка. Ономастичною алюзією (у Січ «віддавна не пускають **Беатріч**»), хоч і підкреслюється близькість до джерела, до улюбленого

Кленом образу Беатріче, проте формою множини, утвореної від власного імені, передається зневажливе ставлення до «другої» статі. Тому й закінчувався «архисонет» висловленою у гумористичному дусі порадою не покладатися на таку ненадійну опору, як жінки. Запозичені у Юрія Клена образи («конкістадори», «Кортес», «попіл імперій» тощо) вводилися у новий контекст, який суперечив стилю прототексту, завдяки чому досягалось пародіювання.

Пародії, включені до збірки, характеризуються гетерогенністю компонентів. Ті елементи, які порушують у тексті закони семантичної узгодженості, змушують читача шукати пояснення, дошукуватися відповіді шляхом зіставлення. Порівняння з вихідним контекстом допомагає відчути чужі цьому новому тексту елементи і зрозуміти підтекст висловленого. Таке сприйняття можливе, звичайно, завдяки тому, що у пам'яті реципієнта зберігаються сліди раніше прочитаних творів, моделі можливих переосмислень, зокрема іронічних.

Об'єктами пародіювання у збірці стали честолюбні наміри митців, прагнення бути оригінальними, що змушувало вдаватися до різних викрутасів тільки для того, щоб вразити, здивувати. У пародії «Хочу бути оригінальним» вдало підкреслено мету цих спроб – щоб «жити пірамідально!» [1, 81]. Завдання пародії, на думку Ю.Тинянова, полягає у тому, щоб здійснити «1) механізацію певного прийому, 2) організацію нового матеріалу, причому цим новим матеріалом і буде механізований старий прийом» [3, 317]. Таким «старим прийомом» у вірші виявляється жонглювання іншомовними словами, що призводить до нісенітниць. Проте хоч об'єкт пародіювання і початок твору вдалі, надмірне вживання таких слів, як «сикомори», «копроліти», ускладнює сприйняття цієї пародії, робить її дещо сухуватою.

Більш динамічною виявилася пародія на стиль французьких поетів-«парнасців», чия поезія оцінювалася як «темрява, яка покрила кручі» [1, 65]. Пародія «Моєму вчителю Малларме» мала форму сонета і містила, крім того, підказку для читача: «О, Малларме, мій лебедю співучий / з Драй-Хмариних озер пісень!» [1, 65]. Пародіювався, отже, перекладений М.Драй-Хмарою «Сонет» про лебедя, тому його автор (С.Малларме) характеризувався як «лебідь співучий», здатний захистити своїх послідовників від «дурних як пень критиків»:

Один крила твого сріблястий порух –
і не загарчить на нас ні один пес ...
[1, 65].

З метою пародіювання переінакшувався, як бачимо, зміст «Сонета», проте в новому тексті лишалися окремі «буйки», що сигналізували про текст-джерело. Порівняймо, наприклад, замки двох сонетів: «О лебедю, в своїм вигнанні непотрібнім!» («Сонет» С.Малларме у перекладі М.Драй-Хмари); «О, лебедю дзвінкий Парнаських плес!» («Моєму вчителю Малларме»). Маркери, що підкреслювали взаємодію текстів, розташовувалися на початку і в самому кінці, тобто мали сильну позицію.

Нерідко вістря сатири спрямовується проти поетичних викрутасів загалом, а не проти конкретних творів чи авторів. Прикладом пародії широкого типу (за класифікацією Г.Нудьги) є «Поюзомохія», побудована всього лише на одній римі, обіграній, очевидно, для того, щоб підкреслити, як убогість думки призводить до убогості рим.

Проте є у «Дияволічних параболах» і адресні пародії, як, наприклад, «Острівна балада». Це пародія на О.Островського, котрий зображував фанатично відданих ідеї героїв, що нехтували особистим заради справи. Тому герой пародії, навпаки, зображувався зальотником, що кинув чергову коханку, котра просить його нібито про зовсім незначне:

А на знак, що в останнім екстазі
ти не зрадив перлистий мій сміх, -
привези у нефритовій вазі
мені очі коханок твоїх

[1, 18].

Вірш цікавий логікою перетину і взаємодії різних текстових площин – тенденційно-патетичного дискурсу, властивого радянській літературі, та іронічно-фривольного. «Чужий» дискурс входив у текст не у своїй авторській заданості, а у процесі зчитування чужого тексту і його трансформації.

Наслідком взаємодії текстів виявляється стилізація чи пародія: у першому випадку – письменник обмежується лише імітацією стилю першоджерела, у другому – ця імітація здійснюється, щоб «дискредитувати, висміяти його, заперечити змістові чи формальні його риси, отже, заперечити канон» [4, 14]. «Не хочу» – це різкий відгук на різного роду пристосуванство, мімікрію, що має багато виявів. Перерахуванням усього того, від чого різко відмежується суб'єкт мовлення, і досягається викривальний ефект, експресивність висловлювання:

Не хочу знати скоморохів,
плясців, гудців і мавок-дам;
хай граються самі потрохи,
не пхаючись у мій вігвам

[1, 81].

Вживанням слова «вігвам» замість, скажімо, нейтрального будинок чи оселя створюється своєрідний екзотичний колорит. Динамічному характеру твору сприяє анафора «не хочу» та не відповідний змісту грайливий тон.

Якщо мета стилізації – підтримка і популяризація тексту, то пародії – висміювання, виявлення позірних цінностей. Багато «дияволічних» текстів не вкладається у межі пародії, нагадуючи стилізації. У них відчутні різні голоси: то П.Тичини, то колег-«пражан». У присвяченому Є.Маланюку вірші «Архистратиг» імітується, наприклад, стиль поета. Маркерами його віршів були як мікрообрази («Капітолій», «безголова Ніке»), так і цілі вислови («строф залізний імператор»), що не спотворюються, не вводяться у протилежний контекст з метою пародіювання. Ефект присутності «тексту в тексті» досягається збереженням формальних прикмет, що стають маркерами джерела. Імітації поетового стилю служать і парафрази: «земної зрікся ти Мадони і в похід вирушив святий», «прокляв Петрову Пріську свійську» та ін. Проте «Архистратиг» – це не лише «текст у тексті», а й «текст про текст», який засвідчує шанобливе ставлення авторів до лідера поетичного процесу у діаспорі. Твір відзначається гумористичним характером, має ознаки дружнього шаржу і являє собою нове висловлювання про твори Є.Маланюка, тобто постає щодо них у метатекстовій функції. Інтертекстуальні вкраплення надають цьому тексту жартівливо-піднесеного характеру:

Тебе, безсмертного на віки,
тебе, зневажувача стад,
провадить безголова Ніке
степами скитськими Гелад

[1, 67].

Деякі поети, зокрема Є.Маланюк, Н.Лівицька-Холодна, Л.Мосендз, у збірці здебільшого названі прямо, проте чимало озивається відлунням цитат чи парафраз. Можна сказати, що авторам вдалося відтворити цілий оркестр голосів, у числі їх – П.Тичини («О, розрий мені груди, стожаро! / Опромінь, опромінь сонцеяро!»). Уміння цього поета

«співати чужим голосом» трактувалося як свідчення його мімікрії, що виявилася згубною для таланту. Якщо у ставленні до П.Тичини відчувалася все-таки неоднозначність, то до таких, як С.Щупак, – тільки осуд. Безвартісна продукція подібних до цього критика подавалася у зниженому тоні, тому й прізвище Щупак у вірші «Чоботи» вживалося як загальна назва, як той нікому не потрібний третій чобіт: «Бо двом ногам, то й досить пари / (аби підметки ти підбив). / Я з третього зроблю акварій / і розведу в нім щупаків» [1, 103]. Цей вірш був нав'язний, мабуть, Юрію Кленові спогадами про Баришівку, де жили чинбарі, що шили, а потім продавали чоботи.

На обігруванні прізвищ і псевдонімів будується вірш «Вірю і не вірю». В інтертекстуальний простір цього тексту втягується багато імен, переважно представників МУРу (У.Самчук, Ю.Шерех, Є.Маланюк, В.Барка, Т.Осьмачка та ін.). Авторам іноді вдається підкреслити певну рису характеру згаданого письменника, досягти звукової виразності завдяки словесній грі з його прізвищем чи творенню від нього нових слів, як, скажімо, «багрянородний», «Самчуха» та ін. Каламбур створюється подібним звучанням слів чи словосполучень, різних за значенням.

Джерелом комічного у вірші «Висвячення» стає поєднання несумісного (високого і низького), зміщення значень («дуби, модрини і каштани мене обрали в комітет»), обігрування омонімів (Амур – «амур»). Новітній претендент на святість («і скоро стану сам святим»), щоправда, поверхово розуміє омріяний статус, для якого, очевидно, замало «не поминати Бога всує» [1, 51]. Оця невідповідність між бажаним і реальним – натяк на різні спроби висунутися, здобути собі привілейоване становище.

Викривальний ефект нерідко досягається словами Порфирія Горотака, котрий через власні перипетії оцінює ситуацію, висловлює своє бачення подій: «Минувши Сціллу концентраків / в Харібду Унри я потрапив: / щоб не тинявсь, як неборак, / по білім світі Горотак...» [1, 48]. Самооцінки Порфирія поєднуються з кодовою інтертекстуальністю, як, наприклад, у вірші «V 2», який можна зрозуміти лише з урахуванням поданого у тексті пояснення: «і вже зрослися ми в прудке V 2: / моя просвердлює дзвінкі простори / і гостроморда псяча голова» [1, 52]. Зустрічаються у віршах збірки і мовні вклучення, зокрема з польської мови, які мали б переконати читача в освіченості «ніким не збаданого», проте честолюбного Горотака.

Шарж «З дитячих спогадів» будується, наприклад, на обігруванні прізвища Холодна і протиставленні йому усіх можливих «гарячих, теплих чи студених» [1, 39]. Комізм зображеної ситуації посилюється висновком, до якого прийшла ошпарена окропом жертва:

Щоб досвід цей узять до тям,
вам треба вже з малечих літ
крутитися під баняками,
як неошпарений ще кіт

[1, 39].

Порівнянням знижувального плану не лише досягається поділ на ошпарених і неошпарених, а й вимальовується сумна перспектива – поповнити лави вже «ошпарених».

«Диявольні параболи» відзначаються чіткістю композиції і складаються з циклів: «Неозірність», «Мегалострофи собі», «Мегалострофи іншим» і «На тулумбасі гір». Між циклами простежується взаємозв'язок, що виявляється у варіюванні мотивів, образів, стилістичних прийомів. У циклі «Мегалострофи іншим» спостерігається, наприклад, активізація жанрової форми сонета, спроби оновити його застиглу форму, тому й з'являються «сонет з зайвим рядком», «архисонет», сонет з елементами фігурного вірша і т.п. За класифікацією Ж. Женетта, у циклі виявляються виразні ознаки архітекстуальності, що свідчать про зв'язок з жанровим каноном. При цьому слід відзначити, що і в інших циклах збірки спостерігається обігрування жанрових ознак, як, скажімо, у «Залізобетонній елегії» з циклу

«Неозірність» чи в «Елегії собі» з циклу «Мегалострофи собі». В обох випадках заявлене відсилення до жанрових ознак елегії має фіктивний характер, адже і в «Залізобетонній елегії», і в «Елегії собі» відсутні прикмети цього жанру. Зв'язок між текстами «Дияволичних парабол», отже, виявляється як у межах циклу, так і усїєї збірки, що не має аналогів у доробку Празької поетичної школи.

В останньому циклі - «На тулумбасі гір» - домінують безадресні пародії і стилізації, побудовані як звертання до Ліди. Оця орієнтованість на адресата іншої статі надавала їм грайливо-залицяльного характеру, що виявився, зокрема, у «Таємниці». Уся «Таємниця» складається з фіктивних відсилень, починаючи з епіграфа («Ой цитьте та мовчіте, та нікому не кажіте! Циттите!»), який нібито взято з народної пісні, проте це лише стилізація. Ігровий елемент пронизує усі рівні зорієнтованого на конкретну адресатку твору. На відміну від того, що міг очікувати читач, герой зізнається Ліді не в коханні, а у своїх самооцінках («магістер я демонології і доктор бісових всіх прав», «звичайнісінький студент», «я Люциперів доцент»), які й становлять увесь сенс таємниці. У фіналі твору згадуються «Мамалюа й Папалюа», тобто натякається на героїв Ф.Рабле – Гаргантюа й Пантагрюеля, з одного боку, і новонароджуваний пекельний союз Ліди і прихильника Люципера, з другого. Таким чином, упродовж усїєї збірки простежується гра з читачем, у процесі якої фіктивний автор «одягає» різні маски.

Запропонований у статті підхід видається не тільки правомірним, а й перспективним, бо дозволяє з'ясувати неоднорідність літературного контексту, коло симпатій та антипатій, багате інтертекстуальне тло «Дияволичних парабол», специфіку міжтекстової взаємодії, що відзначається як розмаїттям, так і різним ступенем вияву. На основі проведених спостережень підсумовуємо, що стилізація і пародія – при всій відмінності – імітують стиль іншого тексту, тому постають наслідком інтертекстуального зв'язку.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется сборник поэтических стилизаций и пародий, изданный в Австрии под псевдонимом Порфирий Горотак. Соавторство Юрия Клена и Леонида Мосендза оказалось весьма успешным, хотя непродолжительным. В статье отмечаются богатые интертекстуальные связи поэтических текстов.

SUMMARY

The collection of poetic stylizations and parodies published in Austria under the pseudonym Porfirij Gorotak is analyzed in the article. Collaboration of Yu.Klen and L.Mosendze turned out to be very successful, though it didn't take much time. The wide intertextual links between poetic texts are marked in this article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Горотак П. Дияволичні параболи. – Зальцбург: Нові Дні, 1947. – 109 с.
2. Кравців Б. Леонід Мосендз і його «Останній пророк» // Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960. – С.5-32.
3. Тынянов Ю. Достоевский и Гоголь (к теории пародии) // Литературная эволюция: Избранные труды. – М.: Аграф, 2002. – 496 с.
4. Нудьга Г. Пародія в українській літературі. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 175 с.

Надійшла до редакції 15.10.2003 р.

УДК 82-1 : 821.161.1 "XIX Барскова"

КУЛЬТУРОЦЕНТРИЧНОСТЬ МИРОВОСПРИЯТИЯ В ПОЭЗИИ АКМЕИЗМА И В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ПОЭЗИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА П.БАРСКОЙ)

Т.А.Пахарева

О.Мандельштам едва ли не более всего ценил в процессе творчества «трепетную радость узнавания». Сегодня много и совершенно закономерно говорится и пишется о том, что отделяет наше время всевозможных «постов» от предыдущей эпохи. Естественно, что насущная необходимость философской, эстетической и, говоря на языке эпохи, эпистемологической самоидентификации постмодерна побуждает к тому, чтобы все пристальнее вглядываться в его специфику. Поэтому чаще всего портрет современности выглядит как картина сплошных линий разрыва, «границ» которого уже в литературе рубежа XIX-XX в.в. наметил в отечественном литературоведении Вик. Ерофеев, став заодно одним из самых энтузиастических продолжателей этого «разрывного» процесса и столпов русского постмодернизма не только в теории, но и в области художественной словесности. Можно видеть в постмодернизме отражение «состояния воронки после взрыва» (Е.Шварц), можно рассматривать его как повторяющееся явление, воспроизводящееся в культуре при каждой смене парадигм, можно считать его не более, чем «обезьяной» высокого модернизма, своими глумливыми деконструирующими жестами воплощающей ницшеанский принцип перехода от трагедии к пародии, можно воспринимать постмодернизм как бесславный конец славной эры гуманизма, а можно – как многообещающее начало нового мироустройства, в котором будут выстроены новые отношения между человеческим и внечеловеческим началами бытия...

За этими суждениями, нередко взаимоисключающими, но часто с постмодернистской непринужденностью укладываемыми в удобный принцип множественности истин, вопрос о преемственности в современной литературе может показаться анахронизмом. И, тем не менее, думается, это не больший анахронизм, чем мандельштамовские рассуждения о возродившейся значимости классики в эпоху революционного слома культуры. Весьма показательным, что этот тезис Мандельштама как вновь актуальный принцип отношения к культуре воспроизводит М. Эпштейн в «Парадоксах новизны» – книге, ставшей первой попыткой российского литературоведения систематично описать современную ситуацию перехода к состоянию постмодерна (ссылаясь на вышеупомянутые размышления Мандельштама об актуальности классики, которую предстоит заново открыть в новых условиях, Эпштейн пишет, что и теперь классика становится не наследием прошлого, а «перспективой творческого усложнения и углубления нашей культуры» [1,83]).

В поэзии XX века репутация наследницы классических традиций устойчиво закрепились, прежде всего, за поэзией акмеизма, с ее установкой на сохранение «ценностей незыблемой скалы», культурной преемственности, с ее «аполлонийской» поэтикой, в которой обновление художественного строя происходит не за счет радикальной ломки традиционной системы, а за счет актуализации еще не использованных классической поэтикой, но заложенных в ней возможностей. Вместе с тем, особенности мировосприятия, позволившие акмеистам мыслить себя «людьми XX века» (Ахматова), объединяют их «неоклассический» круг с «постклассической» современной культурой. И одна из наиболее продуктивных линий преемственности между поэзией акмеизма и современной поэзией может быть прослежена в развитии принципа культуроцентризма, лежащего в основании акмеистической картины мира и сохраняющего статус ценностно организующего мир начала и в поэзии поколения И. Бродского, и в молодой поэзии последнего десятилетия.

Особенность акмеистической «культуроцентричной» модели мира так определил В.Мусатов: «Формула Вяч. Иванова «a realibus ad realiora» («от реального к реальнейшему») в новом, «акмеистическом» контексте получила иной смысл. В качестве «реального» выступала действительная жизнь, а «реальнейшим» становилось ее художественное инобытие. /.../ Реальность художественного произведения понималась как нечто существующее вне времени, своего рода «вечность», или «рай» [2,82]. О культуре как источнике ценностного упорядочения реальности в художественной картине мира акмеистов писал и И.П.Смирнов. Культуроцентризм как основополагающий принцип отношения к действительности выделяли в поэзии акмеистов и многие другие исследователи акмеизма, исходя, прежде всего, из известной мандельштамовской формулы: «Акмеизм – это тоска по мировой культуре». Особенно актуализировалась эта акмеистическая культууроцентричная позиция в ситуации разрыва культурной ткани, порожденного историческими катастрофами XX века.

И представление о культуре и литературе как самостоятельном мире, и атрибутирование культуре роли ценностно упорядочивающего реальность начала – это и ныне актуальные идеи, востребованные и реализующиеся в творчестве целого ряда современных поэтов. Принципиально значимым является этот принцип для поэзии таких разных в стилевом отношении поэтов, как, например, О.Седакова, И.Жданов, Е.Рейн, Л.Лосев, Б.Кенжеев и др.

Атрибутирование культуре роли ценностно упорядочивающего мир начала связано и с другим важным обстоятельством – с осознанием разительного несоответствия ценностей, задаваемых подлинной культурой, тем псевдоценностям, которые насаждались культурой официальной. Это противопоставление культуры мировой – культуре официальной, с явственно оппозиционным привкусом игнорирования второй и осознания своей полной принадлежности к первой, задано уже Мандельштамом – начиная с утверждения идеи «эллинизма» и «христологии культуры» [3,117] в статьях начала 20-х годов и в стихах «Tristia». В «Четвертой прозе», с ее делением всех произведений мировой литературы на «разрешенные и написанные без разрешения», эта оппозиция официальной культуре облекается уже в форму декларации. Наконец, статус культуры в мандельштамовской системе ценностей явственно определяется в поздних стихах – от обращений к поэзии – русской и европейской – как спасительной основе бытия («Бог Нахтигаль, меня еще вербуют // Для новых чум, для семилетних боен. // Звук сузился, слова шипят, бунтуют, // Но ты живешь, и я с тобой спокоен» [4,193]), до воплощения «тоски по мировой культуре» как тоски по вечной родине в стихах последних лет. Слово «тоска» недаром фигурирует в них именно в этом контексте порыва к «целокупному» небу культуры – будь то «ясная тоска», в которой за воронежскими холмами открываются «всечеловеческие, ясные в Тоскане», или «флорентийская» тоска из стихотворения «Заблудился я в небе – что делать?..».

Пространство мировой культуры как пространство духовной свободы и прибежище в те времена, когда «нельзя дышать, и твердь кишит червями», заново было актуализировано поэтами поколения Бродского (поколения людей «героического нонконформизма», по определению О. Седаковой [5, 12]) в 60-70-х г.г. Говоря о сущности бунта этого поколения против официальной культуры, Седакова в первую очередь говорит именно о культууроцентризме его мироощущения как проявлении радикального порыва к свободе: «На Западе свергали культуру: культуру как часть истеблишмента, как одну из репрессивных структур. У нас же, в обществе победившей контркультуры, все было наоборот: оттуда, из картинных галерей, из филармонических залов, из библиотек веял воздух свободы» [6, 12]. В унисон словам Седаковой звучат и соображения В.Куллэ о том, что в неофициальной культуре «проявилась главная тенденция русской культурной жизни, а именно вот эта самая тоска по мировой культуре, и этой тоски она (неофициальная культура – Т.П.) была порождением» [7, 104]. Наконец, М.Эпштейн поэзию «семидесятников» (А.Еременко,

Е.Шварц, И.Жданова, О.Седаковой) еще в 1982 г. определил как «самосознание культуры», поясняя, что культура для них – это «первоочередная и самоочевидная реальность, через которую молодые поэты – самые строгие и ответственные среди них – просвечивают свое отношение и к природе, и к человеку» [8, 109]. А И.Бродский в эссе «Меньше единицы», фиксируя все ту же ценностно организующую роль культуры для своего поколения, особо отмечал, что этика его ровесников была прямо сформирована соответствующим кругом чтения: «По своей этике это поколение оказалось одним из самых книжных в истории России – и слава Богу» [9, 24].

Сегодняшняя ситуация постмодернизма многими вновь переживается как ситуация если не гибели культуры, то во всяком случае, ее болезненного разрыва (особенно ярко в поэзии такое ощущение современности воплощает творчество Т.Кибирова). И, как и в предыдущие эпохи в аналогичном положении, поэт устремляется к заполнению этого провала, разрыва в культурной «ткани», с помощью наследия прошлых эпох, активизируя диалог с ними. Специфика такого диалога в культуре сегодня, в поэзии 90-х, точно, на наш взгляд, уловлена И. Кукулиным, который отмечает новое восприятие культурной традиции современной поэзией: «...традиция, которая лишается силы осмысливать что-либо в современности, именно в силу этого разрыва связей становится вызовом для современного автора, живым самостоятельным голосом, с которым можно вступить в напряженный диалог» [10, 220]. Отсюда – явственная актуализация культурного контекста в современной поэзии, от вполне соответствующего духу постмодернизма и ставшего уже общепринятым усиления цитатности текстов и появления огромного количества стилизаций, пастишей и т.п. до введения фигур самих великих поэтов прошлого в качестве героев в собственные стихи. Пафос и смысл таких опытов у разных поэтов весьма несхожен, но общим знаменателем для всех сочинений в этом духе, на наш взгляд, является как раз стремление не только оживить прервавшуюся или отмирающую связь с предыдущими культурными эпохами, «вжиться» в них – либо «вживить» их в сегодняшний контекст, но и утолить в сегодняшнем бытии «тоску по осмысленной жизни» [11, 221].

Обратимся детальнее к стихам П.Барсковой, которая, без сомнения, является одним из самых многообещающих молодых поэтов «культурноцентричной» ориентации. К тому, чтобы выбрать из поэтов молодого поколения для разговора на эту тему именно Барскову, толкают не только ее стихи, но и внешне-биографические обстоятельства: родившись в Петербурге, в семье филологов-востоковедов, окончив отделение классической филологии СПбГУ и работая в аспирантуре Калифорнийского университета над темой «Судьбы русской античности: 1900-1935», Барскова неизбежно привлекает к себе внимание как поэт определенной «выучки», поскольку не пытается грести против собственной биографии и из «родного звукоряда» не «выпадает». Сборник, на материале которого, по преимуществу, мы будем строить свои наблюдения, «Эвридей и Орфика» (СПб., 2000) (кроме него, к анализу будут привлекаться также 22 стихотворения Барсковой, вошедшие в коллективный сборник поэтов – лауреатов премии «Дебют» за 2000 г.), – это уже четвертая книга 27-летнего автора, тогда как дебютный сборник «Рождество» вышел еще в 1991 г. Представляется, что этот ранний и блистательный старт – не только результат природной одаренности, но, учитывая специфику поэтики Барсковой, также и следствие изначальной, с младенчества, погруженности молодого поэта в пространство мировой культуры как в естественную «среду обитания». Многие ключевые мотивы поэзии Барсковой и порождены именно этим ощущением – контекста культуры вообще и русской поэзии в частности как естественной среды. В ней, как и в любой естественной среде, не только привычно жить, но ее власть часто воспринимается как диктат рода, против которого часто хочется по-отрочески взбунтоваться. И здесь можно сразу назвать три взаимообусловленных и сосуществующих в поэзии Барсковой мотива, которые и формируют этот макрообраз культуры как «естественной

среды»: мотив восприятия собственных житейских обстоятельств как проекций культурных сюжетов; мотив «соблазна поэзией» и мотив «бегства от поэзии».

Первый из названных мотивов заявляет о себе уже в открывающем сборник «Эвридей и Орфика» стихотворении «Ровесники», в котором концептуально заявлен параллелизм событий собственного рождения автора – и появления на свет некоего «стиха», оказавшего, исходя из контекста стихотворения, судьбоносное влияние на жизнь автора: «Стих отдавался всякому, корчась, тряся хвостом, // Словно рюмочный чертик, дрожа, маня. // Голым субботним утром он приобрел меня, // Тоже родившуюся в тысяча девятьсот семьдесят шестом» [12, 9]. Следствием этой роковой встречи со стихом становится обреченность «на гибель почетно-сладкую в поединке // С равнодушной стихией расставленных кем-то слов» (ЭО, 9). И если в этом стихотворении зависимость собственного бытия от поэзии интерпретируется с известным драматизмом, то в целом ряде других текстов Барсковой мировая литература и культура просто присутствуют как постоянная и привычная «точка отсчета» любых событий личной жизни. Так, метаморфозы собственного здоровья в небольшой поэме «Она никогда не придет с мороза» напоминают автору «путь следования русской литературы // от Некрасова скажем к Лохвицкой» (ПО, 273); свой возраст в той же поэме автор осмысливает с помощью проекции его на соответствующий пассаж о возрасте Лауры из «Каменного гостя»: «...это мною сегодняшней // грозился дурак Карлос всеядной Лауре // прошло лет пять иль шесть // с той кондитерски-ароматной ночи // но седина не блещет // веки не чернеют, вваливаясь // и я вечнозеленая лежу в тележке белоглазого негра» (ПО, 274). В качестве повседневного мерил и даже некоего алгоритма событий житейских культура выступает и в «Куплетах Поликрата»: «Я не боюсь – всегда «Илиада» кончается «Энеидой» (ПО, 234), и в стихотворении «Madre Selva», в котором чужая страна вызывает затруднение именно тем, что оказывается «неопратно сложнее» родной для автора реальности, заданной эталоном «тартуских семиотик, саранских героик, венецианских скважин» (ПО, 240).

Постоянная, как родимое пятно, отмеченность пребыванием в «мировой культуре» переживается в стихах Барсковой почти физически – например, в стихотворении «Калокагатия», в котором сюжет о посещении спортзала выстраивается в сюжет о телах разной природы, причем противопоставляются друг другу физически безупречные тела «поджарых щенков» – и «непобедимое тело», заключающее в себе прежде всего всепреображающую культурную память, – «тот край» культуры, которым буквально «пропитана» героиня Барсковой: «Тот край во мне, // В поту на скособоченной спине, // В зеленоватых складках живота, // В морщинке у напрягшегося рта. // Тот край во мне. И он со мной умрет, // Как несъедобный вересковый мед» (ЭО, 36).

Представляется, что не столько непосредственным чувством, сколько «вживанием» в роли, уже разработанные в мировой культуре, обусловлены и основные любовные мотивы в сборнике «Эвридей и Орфика» (ср. с насквозь литературной любовной коллизией в стихах Кибирова последних лет – в частности, о сборнике «Amour, exil...»). Так, обращенная к женщине любовная лирика Барсковой выглядит не столько частью актуального сегодня постмодернистского перверсивного дискурса, сколько способом включить свой поэтический голос в мужские голоса классической традиции любовной лирики – чему свидетельство, например, эпиграф из Мандельштама к одному из таких любовных стихотворений: «И от красавиц тогдашних, от тех европейок нежных, // Сколько я принял смущенья, надсады и горя!». Да и в самих текстах любовных стихов обилие литературных параллелей нещадно наводит на мысль о литературном же происхождении и самого источника вдохновения, поскольку испытываемые героиней Барсковой чувства разворачиваются то «Жюльетте с Жюстиной вослед» (ЭО, 12), то по аналогии со «сладострастьем набоковской «Ады» (ЭО, 18). Из любовных стихов Барсковой, адресованных женщине, не столько складывается образ героини лесбийского

типа, сколько некий условный образ «влюбленного поэта» (опять-таки, в соответствии с классическими представлениями о природе поэта, отмеченный чертами андрогинности – идея андрогинности отражена и в названии сборника, в котором из имен Орфея и Эвридики образованы гибридные формы). Аналогичным образом эротическая тяга к ровесникам собственного отца интерпретируется в стихотворении «Кофейня в Беркли», прежде всего, «академически» – как плотская проверка мифа. Собственное далекое будущее тоже выстраивается по образцу вполне типичных для истории культуры биографических моделей: «Я вижу себя старухой, желтой от табака, // Изумляющей спутника, лет двадцати пяти, // Тем веселым спокойствием, с которым моя рука // По его одежде прокладывает пути. // Он живет со мной ради рассказов о тех годах, // Когда были живы N и, конечно, M, // И видит меня кудрявой лгуньей в ночных мечтах, // Записывающей строки за неизвестно кем» (ЭО, 39).

Но то, что сказано здесь о соотношении между «чувством» и культурной рефлексией в любовных стихах Барсковой, имеет и обратную сторону: в ее стихах, посвященных Бродскому, любовь к поэту, вызванная к жизни его словом, отличается предельным эмоциональным накалом. Ни одно собственно любовное стихотворение Барсковой не звучит такой захлебывающейся от страсти и горя интонацией, как ее плач по Бродскому: «Не уходи, император, алхимик, // флегматик с фальшивым лицом, // Кончивший прямо в могилу, // В агонии ставший отцом, // Бывший отцом этой братии, // Тусклой, губастой, рябой. // Не уходи, или лучше, // Значительно лучше, // Возьми нас с собой. // Нету тебя без тебя. // Философский твой камень фигня, // Ты совратил, когда было одиннадцать мне, // А теперь без меня?! /.../ Сны-предсказанья-стихи-похоронбеготня. // Я ненавижу тебя без меня и себя без меня» (ЭО, 54-55). Но и этот плач отмечен все тем же «родимым пятном» мирового поэтического текста, вольно или невольно воспроизводя интонационно-синтаксические и даже отчасти образные особенности мандельштамовского плача по Андрею Белому («...Бирюзовый учитель, мучитель, властитель, дурак! // Как снежок на Москве заводил кавардак гоголек: // Непонятен-понятен, невнятен, запутан, легок...// ...Да не спросят тебя молодые, грядущие, те, // Каково тебе там в пустоте, в чистоте, сироте...» [13, 206-207]).

Драматизм ощущения своего бытия в культуре, уже зазвучавший в стихотворении «Ровесники», находит свое дальнейшее выражение в мотиве поэзии (и – шире – культуры) как соблазна и опасности. Чувствуя культуру как вторую реальность, Барскова время от времени выстраивает в своих стихах этот сюжет как сюжет о конфликте этой второй реальности с «первой» – с полным сознанием обреченности первой на поражение, по крайней мере, в жизни ее лирической героини. Так, в частности, выстроен сюжет стихотворения «История ритма». Первая часть стихотворения в ощутимо саркастическом ключе разрабатывает тему русского поэта в изгнании и насквозь пронизывается расхожими и окарикатуренными образами, эту тему репрезентирующими (Ходасевич, Берлин, Париж, конфликт с эмигрантской прессой, Берберова, читатели в потомстве). В качестве антитезы к этой части стихотворения, вторая часть выстраивается полностью вокруг нарочито природного образа хромого енота, перебегающего дорогу, с которым автор желает отождествиться, вопреки своей очевидной принадлежности той изрядно надоевшей реальности русской словесности: «Мое настоящее в этом // Упорном еноте, а не // В желаньи считаться поэтом // В прекрасной, но дальней стране» (ЭО, 43). Однако за антитезой, как было принято еще правилами классической композиции, следует синтез: после всех демонстративных жестов отречения от постылого «родного звукоряда» («Не скука, а горькая скучка // Над вами, София, Адам, // Скабрзные Жоржик и Вячик, // Болезные Осип, Роальд...») (ЭО, 43)) следует неожиданное признание роковой власти этой заданной литературой реальности над юными душами, облеченное в метафору ребенка, выбегающего за мячиком на дорогу: «(История ритма!) как мячик // Колотитесь вы об асфальт, // А мы наблюдаем с енотом, // Дорогу уже перейдя, // Как в

гущу машин выбегает // За мячиком вашим дитя» (ЭО, 43). В этой последней метафоре поэзии как опасного соблазна явственно прочитывается традиционная и богато разработанная русской литературой парадигма этого мотива – от «Волшебной скрипки» Гумилева до «Крысолова» Цветаевой, только на смену «романтическим» метафорам скрипки и бешеных волков или дудочки и опасных глубин приходит вполне «реалистически-индустриальная» – мячика, закатившегося на автостраду.

Мотив поэзии как соблазна и мотив обусловленности поэзией собственного бытия, соединяясь, образуют в поэзии Барсковой довольно заметную тему «совращения поэзией» – как сказано в обращенном к Бродскому после его смерти и уже цитированном выше стихотворении «Una furtiva lagrime, или 26 января 1996 года»: «Ты совратил меня буквой своей // С козырьком и пузцом» (ЭО, 54). Эти две строки одновременно демонстрируют и результат этого «совращения» – усвоение поэтики Бродского, «зараженность» его манерой представлять мир в грамматических метафорах, и даже отчасти в «его» букве воспроизводят его портрет (ср. с его известными фотографиями 70-х годов в кепке с козырьком и в рубашке, довольно плотно обтягивающей намечающееся брюшко). Таким образом, разговор о поэзии как соблазне Барскова ведет на языке, максимально удаленном от «природного», на сплошь аллюзивном и метаописательном жаргоне людей, «растлѐнных опытным словом», как формулирует собственный «диагноз» автор в стихотворении «Преимственность» (ПО, 268). Впрочем, разговор о метаописательности, о «поэзии грамматики» и прочих подобных вещах подводит к теме, достойной отдельного рассмотрения, – к теме усилившегося филологизма современной поэзии (как позиционирует себя – с неизбежной, конечно, иронией, но «не без морали», та же Барскова: «Как дипломированный я заявляю любитель слова // («Фило» мое начало, «лог» – это адрес мой...»)» (ПО, 249)).

Подытоживая сказанное, необходимо констатировать, что, сохраняя традиционную для русской «неоклассической» поэзии XX века культуроцентричную доминанту художественного мира, поэзия П. Барсковой лишена ностальгического пафоса, той самой мандельштамовской «тоски по мировой культуре». Отношения с мировой культурой уже не воспринимаются ни в контексте революционного слома культуры, породившего у акмеистов этот пафос тоски по утраченному, ни в контексте «семидесятнического» бегства в мировую культуру как в далекую «вечную родину» – от чумы официальной культуры, ни в контексте защиты классических культурных ценностей от деконструирующей стихии «воинствующего» постмодернизма. В художественном мире молодого поэта культурная реальность становится уже не столько идеальным объектом ностальгии, сколько самим «веществом существования», естественной средой, которая не удостоивается специальных славословий, но вне которой жизнь невозможна физически.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто проблему еволюції сприйняття культурного контексту в російській поезії ХХ століття. На матеріалі поезії П.Барскової доведено, що цей шлях пролягає від акмеїстичної «туги за світовою культурою», через «втечу» до світової культури як до простору волі в неофіційній поезії 70-х – до сприйняття поколінням 90-х світової культури як природнього середовища.

SUMMARY

The article is devoted to the reception of the classical context in the modern russian poetry. The evolution of cultural reflection is traced from the acmeistic nostalgia for world culture, through the escape to the world culture in the poetry of Brodsky's generation and down to the reception of world culture as the natural surroundings in the contemporary poetry.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Эпштейн М. Парадокс новизны. О литературном развитии XIX-XX в.в. – М., 1988.
2. Мусатов В. Лирика Осипа Мандельштама. – К., 2000.
3. Струве Н. А. Осип Мандельштам. – Томск, 1992.
4. Мандельштам О. Соч.: В 2-х т. – Т. 1. – М., 1990.
5. Седакова О. Кончина Бродского // Лит. обозрение. – М., 1996, № 3.
6. Там же.
7. Куллэ В. «Филологическая школа». Приглашение к библиографии // Лит. обозрение. – М., 1997, № 5.
8. Эпштейн М. Постмодерн в России. Литература и теория. – М., 2000.
9. Бродский И. Меньше единицы // Сочинения Иосифа Бродского. Т. V. – СПб., 1999.
10. Кукулин И. Как использовать шаровую молнию в психоанализе // Новое лит. обозрение. – М., 2001, № 6(52).
11. Там же.
12. Барскова П. Эвридей и Орфика. Стихотворения. – СПб., 2000. Далее сноски на это издание даются в тексте в круглых скобках с обозначением «ЭО». Стихи, цитируемые по сборнику «Плотность ожиданий» (М., 2001), обозначаются в скобках аббревиатурой «ПО».
13. Мандельштам О. Соч.: В 2-х т. – Т. 1. – М., 1990.

Надійшла до редакції 20.09.2003 р.

УДК 821. 161. 2

УКРАЇНА В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: СЛОВООБРАЗ, КОНЦЕПЦІЯ

Л.І.Кавун

Перші десятиліття двадцятого століття несли з собою радикальні зрушення у громадському, соціально-економічному, духовному житті народів Європи. «І світова війна, крах імперій, передусім Російської, а за нею – й Австро-Угорської, хвиля революцій, що зрештою привела до докорінної зміни соціально-політичної ситуації не лише на території колишньої Російської імперії, а протягом мало не всього ХХ ст. істотно визначала зміст життя людства, – ось той контекст, на полі якого докорінно змінюється буття народу України» [1, 222], – підкреслює В.Горський.

На хвилі високого духовного піднесення відбувається процес формування естетичних поглядів художників слова, осмислення проблеми творення нових культурних цінностей у 20-ті роки. Розглядаючи Україну в світовому контексті (через європейський), письменники здійснювали спробу позбутися передусім провінціалізму та комплексу неповноцінності, мріяли і намагалися підняти рівень національного мистецтва до рівня світових шедеврів.

У тогочасній літературі образ України набув виняткової ваги, стрижневого значення, став сенсовою і художньо-структурною домінантою творчості багатьох митців. Означена парадигма вживається у різноманітних дискурсах, контекстуальних позиціях, є семантично вбирущим словообразом, який концентрує в собі яскраві прикмети і глибину модерністичного світовідчуження, світосприйняття.

Заявлена у заголовку проблема спорадично порушувалася в нашій науці про літературу (достатньо лишень згадати відомі розвідки таких авторитетів, як Михайло Наєнко [2] і Соломія Павличко [3]); проте літературознавчої розвідки, де б спрямовано,

комплексно і в різних ракурсах досліджувався у всій тяглоті та цілості дискурс України, який містить у собі проза «м'ятежних геніїв», їх історіософську та національно-софську концепцію України, – такої розвідки поки що не створено. Головним опертям і об'єктом дослідження обираємо прозу трьох яскравих представників цього покоління – Миколи Хвильового, Юрія Яновського, Олександра Довженка, для яких концепт «Україна» позначає найвищу духовну і моральну вартість не лише національного та загальнолюдського засягу, але й особистісного плану. Вони репрезентували літературу «романтики вітаїзму». І біографічно, і у творчості ці прозаїки невіддільні від найважливіших історичних подій, що вирішували долю України – епохи «горожанських воєн», визвольного руху, що стала найважчим випробуванням новітнього українства.

Серед багатьох авторських художніх проєкцій образу Батьківщини виділимо кілька рівнів естетичного проникнення: а) тема українського життя, *ім'я* України – це етнонім, який окреслює територію реального Краю, його географічну, геополітичну і геокультурну парадигми; б) філософія України, узагальнений образ, який являє собою синкретичний, багатоскладовий структурою і семантикою *словообраз*, поетичну метафору. Нашу увагу приверне оригінальна, ієрархічна художня система, що являє собою цілісність на рівні метатексту літератури «романтики вітаїзму». Адже йдеться не лише про конкретно-історичну Україну, але й водночас – транс-реальну, метафізичну.

Україна – стрижень естетики «романтиків вітаїзму», концентроване втілення національної ідеї як імперативу історичного призначення народу, державотворчих інтенцій; національно-визвольні змагання інспірували пафос побудови українського «нового світу» на фундаменті відродженої та модернізованої традиції як великий креативний акт взаємопов'язання розірваних доти фрагментів часу у великий час нової Історії» [4, 69].

Тому художня проза 20-х років минулого століття висловлює не «кінець часу», а початок Нового часу. Принципова орієнтація на гармонійне «завтра», на позбавлений суперечностей «золотий вік», добу «азіатського ренесансу», існування якого знецінює «сьогодні», стає основоположним для романтиків вітаїзму і визначає структуру творів, конфлікти, систему персонажів. У повісті М.Хвильового «Сентиментальна історія» Б'янка, яка мріє про «хімерну даль», про гармонійні стосунки між людьми майбутньої «ідеальної країни», з огидою відгукується про антиестетичний, аморальний теперішній світ. «Мені було відкрито дорогу до комолю, але я рішуче відмовилася вступити туди. Мене ненавиділи за це, бо знали, чому я стою осторонь. А я стояла осторонь ось чому. Я пам'ятала, скільки відважних комольців загинуло в часи горожанської війни, і частенько десь у закутку прославляла цих незнаних героїв. Але тут, у нашому комолі, була якась дика розгнуданість, і дівчата, що йшли туди, вже з п'ятнадцяти років робились «чесними давалками» – так у нас називали їх» [5, 177].

Антигармонійне теперішнє є неприйнятним також і для «людини нового покоління» художника Чаргара: «Ну навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці профспілки й тисячі інших організацій? Боже мій, ну навіщо? Я задихаюсь! Я їх зовсім не хочу чіпати – Боже, спаси! Хай вони завойовують цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому я повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги? Боже мій, як я хотів би, щоб вони зовсім не знали про моє існування» [5, 210].

Така рецепція дійсності осмислювалась автором як трагедія загальнолюдського масштабу, а не як епізод в історії падіння світової буржуазії. Бо соціалізм, вважав він, це найнижча форма епохи переходу від капіталізму до комунізму й характеризується занепадом однієї культури та відродженням іншої. Глибинна естетична природа творчості М.Хвильового ввібрала в себе історично-матеріалістичний й метафізичний дискурси філософії історії, що є ключем для розуміння й глибшого усвідомлення непростого для нього сучасності. Згадаймо, що соціалістична революція як процес у марксистській формаційній концепції тлумачилася як кінець капіталістичної суспільної формації і початок комуністичної. А Шпенглер інтерпретував це явище як ознаку «присмерку» За-

ходу, а сам європейський соціалізм оголосив фазою занепаду культури, тотожною індійському буддизму (з 500 р. н.е.) й еліністично-римському стоїцизму (з 200 р. н.е.).

Письменники 20-х років усвідомлювали деморалізацію людини суспільством, що набирала потужних обертів. Вони бачили, як «дійсна культура» (за Шпенглером) на їх очах деградувала, і все ж оптимістично дивилися в майбутнє, оскільки вірили у відродження України, в ідею азіатського ренесансу. Адже історія (як життя) є втіленням такої «ймовірної культури», що складається із панування людини над силами природи і над самою собою, коли свої помисли і пристрасті особистість погоджує з інтересами суспільства, тобто моральними вимогами.

Художній час у названому творі М.Хвильового, як і в «Чотирьох шаблях», «Майстрі корабля» Ю.Яновського, «Землі» О. Довженка складається із трьох часових категорій: минулого, теперішнього, майбутнього. Творче конструювання письменниками історично-культурного простору України відбиває часову тяглість, неперервність історії Батьківщини. Звичайно, йдеться не про історичну хронометрію, хоча й про неї вони не забувають. Їх цікавить понад усе буття у часі української ідеї, власне, її невмирущості у часі, всепереборності – навіть попри роки бездержавності, колоніального існування. Минуле України в художній прозі романтиків вітаїзму постає то зі згадки про події часів Кочубея («Сентиментальна історія» М.Хвильового), то з опису доби козаччини («Чотири шаблі» Ю.Яновського), то зі спогадів діда про гідно прожите ним життя («Земля» О.Довженка). При цьому вагому роль відіграє семантичний і стилістично-мовленнєвий шар у метатексті літератури 20-х років; його нерідко складають ліричні й публіцистичні авторські рефлексії, які коментують оповідь, ускладнюють і поглиблюють образ України. Скажімо, Яновський у романі «Чотири шаблі», згадуючи про історичні постаті Максима Залізняка, Семена Неживого, Якова Швачку, Івана Бондаренка – «славних коліїв», «месників за кривду, за бідних», зауважує, що потрібно «берегтися анархічних сліпців: їхні діла відсувають перемогу в темряву прийдешніх віків!» [6, 178]. Неважко помітити акцент на повторюваність буття. Історію творять культуротворчі натури, національно свідомі герої. Завдяки їм Україна розбудовувалася як держава.

Література 20-х років пройнята вірою в те, що епоха «романтики вітаїзму» виловить свідомого українця – духовного спадкоємця козаків-будівників славної Січі Запорозької. А поки що в суспільстві переважає «людина маси», яка все ж є «епізодичною особою» в історичному процесі загалом. Це – не герой, а, як зауважує героїня повісті М.Хвильового «Сентиментальна історія», лише «маленька людина», одна із багатьох «надломлених людей громадянської війни» [5, 192]. Вона в собі вирішує всі дрібні побутові проблеми, які сприймає як глобальні і буттєві; те, що не має до неї прямого відношення, просто опиняється поза сферою її свідомості й інтересів.

Письменники художньо створюють якнайповнішої правди образ України, у його багатовимірності й багатозначності. Хоч і як це гірко, але у теперішньому вони бачать те, що гідне ганьби й осуду, ті деформації ідеального образу, що стали наслідком як фатально неприхильної історичної долі, так і – ніде правди діти – виявом далеко не найкращих рис етноменталітету. Так, у романі Яновського «Чотири шаблі» автор оспівує відвагу своїх героїв, які, внутрішньо одержимі ідеєю відродження української державності, ведуть боротьбу з іноземними окупантами за гідність людську, «за бідних людей і за правду» [6, 258]. Поза тим письменник здійснює і гостру системну критику свого суспільства, своєї нації. Він осуджує такі потворні явища, як відсутність національної консолідації й апатичність свого народу, як органічну ознаку колоніальної ментальності українців. Яновському болить *трагедія людини*, що задовольняється лише боротьбою за інтереси власного я. Не виправдовує він, наприклад, мешканців Успенівки з роману «Чотири шаблі», для яких *світ великий, застрашний*, а тому вони діють у тій чи іншій ситуації, не виходячи за межі свого *мікро-світу*. Перед боєм українського війська з грецько-французькою армією до чоловіків Успенівки звернувся Шахай із проханням вирити траншею й побудувати бастіон навколо села.

Але селяни без охоти ішли на земляні роботи, «працювали ще неохотніше, лопати грузли в беручкій землі, в глині, що одволожилася після уночішнього туману» [6, 205]. Для заохочення Шахай наказав платити за роботу матерією: сукном і шерстю, перкалем і шовком. Після чого «швидко зачорніло все поле від успенівських мешканців – діди, жінки, діти – кожне хотіло заробити матерії на одяжу ... і не почували втоми, захопившись з ритму велетенської роботи» [6, 205].

Яновський фіксує дуже суттєву для ситуації 20-х років суперечність: людина, яка втратила попередні культурні орієнтири і не віднайшла нових, відстоює перед світом дріб'язкові, мізерні життєві інтереси. Цей мотив метафорично визначає один із аспектів в переживанні автора мрій про необхідність гідного впорядкування людського життя, соціального й морального реформування світу. Для досягнення ідеального устрою, за Яновським, необхідна абсолютна мораль творчої особистості, визнання основною цінністю ідеалів цілісного людства тощо. Необхідно відродити українську культуру, що, як і будь-яка інша, орієнтована на духовне і моральне удосконалення людини.

Свій дискурс майбутньої України письменник ґрунтує на добре виваженій і вивченій «філософії життя», основою якої є антицентризм Шпенглера з його циклічною моделлю унікально-автономних організмів і концепція «життєвого пориву» та «творчої еволюції» Бергсона. Яновський говорить про *поступовість історичного розвитку народів*. Українське суспільство лише робить перші кроки у поступі до цивілізації, а тому хибує на недорозвинутість почуття національної свідомості. «Зважаючи» позитивне й негативне в характерах своїх героїв, письменник висвітлив у романі головне: процес переростання стихії в організоване життя» [2, 205].

До свого «золотого віку», вважали «м'ятежні генії», українська спільнота прийде шляхом національного єднання навколо вищих творчих одиниць і активних груп. Вітаїстичний закон суспільного розвитку зумовлює народження і становлення «людини-творця». Як зазначав англійський філософ А.Тойнбі: «...У суспільствах, що звернули на стежку цивілізації, зразком для наслідування стають творчі особистості, які прорвалися за межі усталених уявлень» [7, 220].

Яновський, як і Хвильовий та Довженко, будучи апологетом краси та її духовного впливу на людство, наголошував на природній здатності людини до морального переродження – відродження.

В естетиці романтиків вітаїзму теперішнє України оцінюється як початок справжньої історії, перша фаза перехідного етапу на шляху до азійського ренесансу, до ідеального світовлаштування. А тому «м'ятежні генії» акцентували на необхідності докласти зусиль до реалізації завдання витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю як цілісність, єдність, здатну до усвідомленого волевиявлення.

У пошуках шляхів здійснення ідеалу світовлаштування та народження й становлення людини («людини-творця») вони орієнтувалися на новоєвропейську парадигму «культура – цивілізація». Образ України у прозі 20-х років ХХ століття позначений рисами переходовості. З одного боку, тут, помітне місце займає міфологічна візія національної історії. З другого, у дискурсі України прочитується ідея азійського ренесансу. Так, герої твору М. Хвильового «Санаторійна зона», розмірковуючи про «практику, про сьогоднішній день», намагаються з'ясувати проблему «де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик». Сестра Катря переконана, що «уплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання й мільйон інших дрібниць», все ж можна поставити прогноз на майбутнє, передбачити той «день, який буде через п'ятсот років» [5, 75]. Це грядуще уявлялося «прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік» [5, 79].

У своїх творах письменники 20-х років художньо втілюють ідею прогресу («Санаторійна зона» М.Хвильового, «Земля» О.Довженка, «Чорний Ангел» О.Слісаренка та ін.). За логікою розвитку історії (життя) культура обов'язково переходить у цивіліза-

цію. А перешкоджати цьому – це однаково, що оголосити, як зауважує анарх (повість М.Хвильового «Санаторійна зона»), «похід проти самого життя» [5, 80]. Разом із появою нового суспільства починається процес планетарної машинізації людини. «Процес машинізації йде неухильно, і ніхто його не стримає. І наше завдання – тільки прискорити його» [5, 80], – говорить герой повісті «Санаторійна зона».

Модернізацію, індустріалізацію українського села зображує Довженко у повісті «Земля», як новацію, що сприяє підвищенню «культури», тобто обробітку землі. Велика подія у селянському житті – прихід трактора – в розумінні автора означає перехід до нового, до цивілізованого суспільства. Висвітлюючи проблему «села і міста», що була однією з найполемічніших у 20-і роки минулого століття, письменник акцентує необхідність цивілізованості села. Аби порятувати Україну, вивести на світовий рівень, потрібно зробити її міською. Відтак українська нація стане структурно повноцінною; зіллються воедино два типи буття – сільське й міське.

У дискурсі Яновського суспільний розвиток України зображувався як природній процес переростання сільської культури в міську цивілізацію. При цьому село завойовувало для себе матеріальні привілеї міста.

Розв'язання гострої опозиції «село – місто» Хвильовий бачив через згармонізування машини і природи Я (людини): «Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини – і все задумливо. А вгорі одно небо з зорями – і тільки ... Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь» [5, т.І, 146].

Техніка повинна слугувати людству, але ні в якому разі не перетворювати людину на додаток до машини. Інакше цивілізація загине із-за вичерпаності природних ресурсів і деградації культури. Ці позиції українських письменників співвідносяться з центральною для європейської свідомості рубежу XIX-XX ст. і досі не скінченою дискусією про вплив науково-технічного прогресу на якість життя і мораль людства, поштовх якій дав О. Шпенглер працею «Присмерк Європи».

Отже, віра, романтичний пафос, оптимізм, вітаїзм визначають дух, спрямованість, емоційне забарвлення теми України у творах письменників доби національного відродження.

Вони знайшли для себе спосіб поєднати європейську раціональну цілеспрямованість із живою українською духовністю, у річищі якої творчо моделюється образ Батьківщини.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається дискурс України в художественній прозі Н.Хвильового, Ю. Яновського, А.Довженко. Автор аналізує історіософську та національно-історіософську концепцію України в творчестві романтиків вітаїзму.

SUMMARY

The article deals with Ukraine's discourse in the artistic prose by N.Khvylyoviyi, Y.Yanovskyi, O.Dovzhenko. The author analyses historical and philosophic conception of Ukraine in the works of romantics of vitajism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1996.
2. Наєнко М. Романтичний епос: Ефект романтизму і українська література. – К., 2000.
3. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1999.
4. Пахльовська О. Українська літературна цивілізація. Автореферат дисертації ... доктора філологічних наук. – К., 2000.

5. Хвильовий М. Твори: У 5 т. – Т. 2. – Нью-Йорк – Балтімор – Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1984.
6. Яновський Ю. Твори: В 5 т. – К., 1983. – Т. 2.
7. Тойнбі А. Дослідження історії. – Т. 1. – К., 1995.

Надійшла до редакції 20.10.2003 р.

УДК 81'373.611 = 161.1

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ГНЕЗДО С ВЕРШИНОЙ ЕСТЬ В ПАРАДИГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Е.В.Ситникова

Словообразовательное гнездо – сложная комплексная единица словообразования. Оно состоит из словообразовательных цепей и словообразовательных парадигм, которые определяют структурные и семантические особенности словообразовательного гнезда. Анализ словообразовательных цепей уже был дан автором [1]. В данной статье рассматриваются словообразовательные парадигмы.

Между однокоренными словами в словообразовательном гнезде существуют не только отношения последовательной производности, но и отношения совместной производности (кодеривации). Такие отношения называют радиальными – от одного производящего образуются пучки производных.

«Набор производных, имеющих одну и ту же производящую основу и находящихся на единой ступени деривации» составляет словообразовательную парадигму [2].

В качестве постоянных элементов словообразовательных парадигм выступают: в плане содержания – семантика производящего слова, в плане выражения – производящая основа, в качестве чередующихся элементов соответственно – словообразовательные значения и словообразовательные аффиксы.

В русском языке словообразовательные парадигмы бывают разветвленными и могут насчитывать более десяти членов. В составе словообразовательных парадигм выделяются гомогенные и гетерогенные блоки. Гетерогенные блоки включают производные разных частей речи. Гомогенные блоки, включающие производные одной части речи, могут быть охарактеризованы как субстантивные, адъективные, глагольные и адвербиальные блоки.

В зависимости от принадлежности исходного слова к той или иной части речи словообразовательные парадигмы относят к именным (субстантивным, адъективным, местоименным и с именем числительным в роли производящего), глагольным и наречным словообразовательным парадигмам. Глагольные словообразовательные парадигмы противопоставляются именным словообразовательным парадигмам. Отличительная особенность глагола как части речи, играющей центральную роль в построении предложения, обнаруживается и в структуре глагольных словообразовательных парадигм, которые строятся как реализация валентностей глагола. Глагол называет целую ситуацию, участники которой могут быть наименованы отдельными производными словами. В строении именных словообразовательных парадигм синтаксическая сочетаемость базового слова не играет такой роли, как в словообразовательных парадигмах с базовым глаголом. По наблюдениям ученых, глагольные словообразовательные парадигмы богаче и разнообразнее, чем словообразовательные парадигмы имен существительных и прилагательных.

Между отдельными членами словообразовательных парадигм могут наблюдаться отношения взаимозависимости. Например, если в парадигме есть уменьшительные производные, в ней должны быть и увеличительные; если в ней есть названия лица мужского

пола, то можно ожидать и названия лица женского пола; название самки животного предполагает наличие в парадигме и названия детеныша. «Члены словообразовательной парадигмы образуют оппозиции разного рода, например, противопоставленность по степени признака (градуальная оппозиция)»: уменьшительность/увеличительность; слабая степень проявления признака/сильная степень проявления признака; чрезмерная реализация действия/не доведение действия до нужного предела ... Иные виды противопоставлений могут рассматриваться как эквивалентные ... [3].

При образовании производных в словообразовательных парадигмах соединение основ и аффиксов регулируется определенными закономерностями. Распределением конкретных средств выражения одного словообразовательного значения распоряжается морфология. Например, при образовании размерно-оценочных существительных от названий животных базовые слова разного грамматического рода сочетаются с разными суффиксами: суффиксы *-к(a)*, *-енциj(a)*, *-енк(a)* сочетаются только со словами женского рода. Основы же мужского рода обслуживаются уменьшительными суффиксами: *-ик* и *-ок/-к*.

Примером лексических ограничений может служить факт отсутствия производных со значением детеныша и самки от слов *корова*, *собака*, *баран*. Эти семантические места заняты словами других корней (*теленки*, *щенки*, *ягнята*, *ягненок*).

Влияние фонетики на реализацию словообразовательных потенций слова проявляется, например, в том, что «характер находящихся в исходе основы звуков, а также место ударения определяют сочетаемость основ и аффиксов. Воздействие синтаксиса можно видеть в том, что процессу универбации подвергаются не все типы словосочетаний, а лишь некоторые» [4].

Анализ состава, характера и количества производных словообразовательных парадигм, имеющих в качестве базовых членов слова разных ступеней деривации позволил ученым выявить различия в словообразовательном потенциале слов производных и производных: установлено, что словообразующие возможности слов производных и дериватов различных ступеней словопроизводства неодинаковы. Он ослабевает по мере удаления от начальной ступени деривации, а состав парадигм делается все более малочисленным.

Е.А.Земская приводит типологию словообразовательных парадигм. Автор рассматривает понятие типовой словообразовательной парадигмы, противопоставив его понятию конкретной словообразовательной парадигмы: «Таковую парадигму получаем, отвлекаясь от конкретных способов выражения тех или иных деривационных значений. Типовую парадигму формируют конкретные парадигмы, в которых представлен один и тот же набор деривационных значений. Таким образом, типовая парадигма может включать несколько конкретных парадигм, реализующих один и тот же набор словообразовательных значений» [5].

В данной статье предпринимается попытка описания конкретных словообразовательных парадигм словообразовательного гнезда с вершиной *есть*, что позволит определить словообразовательный потенциал исходного слова гнезда.

В исследуемом словообразовательном гнезде словопроизводство происходит на четырех ступенях деривации.

Первая ступень деривации представлена одной словообразовательной парадигмой (исходное слово – производный глагол *есть*), содержащей 100 членов.

Субстантивный блок включает 63 образования: объектная валентность производящего реализуется в наименовании предмета (*еда*), субъектная валентность – в наименовании деятеля (*едок*, *едун*); композиты обозначают действие, названное основой глагола и конкретизированное в первой основе (*бананоед*, *грибоед*, *гужеед*, *дармоед*, *калоед*, *кашеед*, *книгоед*, *кожеед*, *короед*, *костоед*, *костоеда*, *куроед*, *листоед*, *лубоед*, *людоед*, *медоед*, *мертвоед*, *мехоед*, *мукоед*, *муравье*, *мурашеед*, *мухоед*, *мухоедка*, *мясоед*, *ногтоед*, *обезьяноед*, *осоед*, *почкоед*, *птицеед*, *пухоед*, *пчелоед*, *пыльцеед*, *ракоед*,

семяед, сеноед, сердцеед, скрытноед, снегоед, спецеед, стеблеед, сыроега, устрицеед, цветоед, шерстеед, яйцеед, змеяед, мухойд, перцеяд, пчелояд), предмет, производящий действие, названное глагольной основой и конкретизированное в первой основе (*малоежка, мухоедка, сладкоежка, сластоежка, сыроежка, хрущеедка, сухоядец, сухоядник, сыроедец*), и деятельность, названную глагольной основой и конкретизированную в первой основе сложения (*сухоедение, сухоядение*).

В адъективный блок (11 образований) входят дериват со значением 'склонный к действию, названному мотивирующим глаголом' (*едкий*), реализующий объектную валентность производящего глагола, и композиты со значением 'характеризующийся действием, которое обозначено опорной глагольной основой и конкретизировано в первой основе сложения' (*всеядный, зерноядный, насекомоядный, плодоядный, плотоядный, растительноядный, рыбаядный, стервоядный, травоядный, чужеядный*).

Глагольный блок (26 образований) составляют: а) возвратный глагол с общевозвратным значением (*есться*); б) дериваты со значениями 'интенсивно начать действие, названное мотивирующим глаголом' (*взъестся*), 'распространение действия, названного мотивирующим глаголом, на часть поверхности предмета' (*надъест*), 'не полностью совершить действие, названное мотивирующим глаголом; не довести его до необходимой нормы' (*недоест*); в) образования со значениями 'множественное повторение действия' (*едать*), 'действие, осуществляемое не в полную меру' (*подъест*), 'чрезмерная полнота действия' (*проестся, проестся*), 'действие, замкнутое в сфере субъекта, протекает с особой интенсивностью' (*разъестся*), 'полное прекращение действия, замкнутого в сфере субъекта' (*съест*); г) производные, обозначающие достижение конечного итога (*вьестся, выест, отъест, приест*), и производные, уточняющие характер достигаемого результата действия: *доест* выступает с завершительным значением, *доестся, заест, наестся, уест* – с интенсивным значением, *наест, разъест* – с накопительным значением, *переест, поест* – с распределительным значением, *проест* – с терминативным значением, *объест, изъест* – с тотально-объектным значением.

Вторая ступень деривации содержит пятнадцать словообразовательных парадигм (базовые слова – *едкий, выест, заест, изъест, наестся, объест, отъест, разъест, съест, дармоед, короед, людоед, сердцеед, всеядный, плотоядный*).

Словообразовательная парадигма прилагательного *едкий* включает 2 члена: субстантивный блок содержит производное, реализующее транспозиционное значение (*едкость*); производное значение, реализующее транспозиционное значение, содержит и адвербиальный блок (*едко*).

Словообразовательная парадигма глагола *выест* состоит из 3 членов: адъективный блок представлен страдательным причастием прошедшего времени (*выеденный*), развивающим в себе адъективное значение 'подвергшийся действию и содержащий результат этого действия'; глагольный блок – глаголом страдательного залога (*выестся*) и видовым коррелятом (*выедать*).

В адъективный блок словообразовательной парадигмы глагола включаем образующиеся от него причастия, которые могут употребляться как прилагательные, то есть абсолютно. Допустимость такого включения основывается на том, что между прилагательными и причастиями нет непроходимой грани, причастия нередко употребляются в значении прилагательных. Кроме того, причастия как база для создания новых слов ведут себя самостоятельно по отношению к глаголам, формой которых они являются. От них возможно образование тех же словообразовательных категорий, что и от прилагательных.

Словообразовательные парадигмы глаголов *заест, наестся, отъест, разъест* характеризуются одинаковым составом производных (2 члена).

Данные словообразовательные парадигмы состоят только из глагольных блоков, которые представлены видовыми коррелятами (*заедать, наедаться, отъедать, разье-*

дать) и глаголами с общезовратным значением (*заедаться, понаестся, отъестся, разъестся*).

Словообразовательная парадигма глагола *изъесть* состоит из 2 членов: адъективный блок включает страдательное причастие прошедшего времени (*изъеденный*), развивающее в себе адъективное значение 'подвергшийся действию и содержащий результат этого действия'; в глагольном блоке имеет место видовой коррелят (*изъедать*).

Словообразовательная парадигма глагола *объесть* включает 4 члена: субстантивный блок содержит имя отвлеченного действия (*объедение*), глагольный блок представлен глаголом с общезовратным значением (*объестся*), видовым коррелятом (*объедать*) и глаголом со смягчительным значением (*пообъест*).

Словообразовательная парадигма глагола *съесть* состоит из 5 членов: субстантивный блок представлен именем отвлеченного действия (*съедение*), в состав адъективного блока входят дериваты со значением 'способный совершить действие или подвергнуться ему' (*съедобный, съестной*), глагольный блок представлен видовым коррелятом (*съедать*) и страдательным причастием настоящего времени (*съедомый*).

Словообразовательная парадигма существительного *дармоед* состоит из 5 членов: субстантивный блок включает композиты, обозначающие предмет, производящий действие, названное основой глагола и конкретизированное в первой основе (*дармоедка*) и деятельность, названную глагольной основой и конкретизированную в первой основе сложения (*дармоедство*); адъективный блок представлен композитами со значением 'характеризующийся действием, которое обозначено глагольной основой и конкретизировано в первой основе сложения' (*дармоедный, дармоедский*); в глагольном блоке выделяется дериват, обозначающий занятие, названное основой глагола и конкретизированное в первой основе (*дармоедничать*).

Словообразовательная парадигма существительного *короед* состоит из 2 членов: композит со значением 'предмет, характеризующийся тем, что названо в основе существительного и конкретизировано в первой основе сложения' (*лжескороед*) характеризует субстантивный блок, адъективный блок представлен композитом со значением 'характеризующийся действием, которое обозначено глагольной основой и конкретизировано в первой основе сложения' (*короедный*).

Словообразовательная парадигма существительного *людоед* состоит из 3 членов: субстантивный блок включает композиты, обозначающие предмет, производящий действие, названное основой глагола и конкретизированное в первой основе (*людоедка*), и деятельность, названную глагольной основой и конкретизированную в первой основе сложения (*людоедство*); адъективный блок представлен композитом со значением 'характеризующийся действием, которое обозначено глагольной основой и конкретизировано в первой основе сложения' (*людоедский*).

Словообразовательная парадигма существительного *сердцеед* состоит из субстантивного блока (2 члена): композитов со значениями 'предмет, производящий действие, названного основой глагола и конкретизированного в первой основе' (*сердцеедка*) и 'деятельность, названную глагольной основой и конкретизированную в первой основе сложения' (*сердцеедство*).

Из субстантивного блока (2 члена) состоит и словообразовательная парадигма прилагательного *всеядный*, включающая субстантиват со значением 'различные единицы классификации растительного и животного мира' (*всеядные*) и имя отвлеченного признака (*всеядность*).

Словообразовательная парадигма прилагательного *плотоядный* состоит из 3 членов: субстантивный блок представлен субстантиватом со значением 'различные единицы классификации растительного и животного мира' (*плотоядные*) и именем отвлеченного признака (*плотоядность*), адвербиальный блок содержит производное, реализующее транспозиционное значение (*плотоядно*).

Вторая ступень деривации исследуемого словообразовательного гнезда представлена преимущественно отглагольными словообразовательными парадигмами. Количество членов словообразовательных парадигм не превышает пяти. В основном это регулярные и продуктивные типы. Значительную часть членов второй ступени деривации составляют словообразовательные категории, которые всегда деривационно пассивны (имя действия, имя признака, страдательные глаголы, глаголы с возвратным значением), что обуславливает еще более слабую разветвленность словообразовательных парадигм последующей ступени.

Третья ступень деривации содержит 14 словообразовательных парадигм (базовые слова – *вьедаться, выедать, заедать, изедать, недоедать, объедать, переедать, поедать, подъедать, проедать, разьесться, разьедать, съедать, съедобный*)

Словообразовательная парадигма глагола *вьедаться* состоит из 3 членов: в субстантивный блок входит имя отвлеченного действия (*вьедание*), в адъективный блок – дериваты со значением ‘склонный к действию, названному мотивирующим глаголом’ (*вьедчивый, вьедливый*).

Установлено, что чем дальше находится слово от исходного члена словообразовательного гнезда, тем меньше его деривационный потенциал, то есть уже его словообразовательная парадигма. По мере удаления от вершины гнезда используются все более регулярные и продуктивные конструкции.

Так, словообразовательные парадигмы глаголов *выедать, изедать, переедать, подъедать, разьедать, съедать* характеризуются одинаковым составом производных (2 члена).

Данные словообразовательные парадигмы состоят из субстантивного блока, содержащего имя отвлеченного действия (*выедание, изедание, переедание, подъедание, разьедание, съедание*) и глагольного блока, представленного глаголом страдательного залога (*выедаться, изедаться, переедаться, подъедаться, разьедаться, съедаться*).

Словообразовательная парадигма глагола *заедать* состоит из 3 членов: в субстантивном блоке находятся производные со значением отвлеченного действия (*заедание*) и носителя процессуального признака (*заедки*), в глагольном блоке – глагол страдательного залога (*заедаться*).

Только из субстантивного блока (2 члена), организованного производными со значением отвлеченного действия (*недоедание*) и ‘совокупность предметов, возникающих в результате действия, названного мотивирующим глаголом’ (*недоедки*), состоит словообразовательная парадигма глагола *недоедать*.

Словообразовательная парадигма глагола *объедать* состоит из 6 членов: субстантивный блок включает дериваты со значениями отвлеченного действия (*объедание*), ‘лицо, названное по характерно выполненному действию’ с экспрессией неодобрения (*объедала*) и ‘совокупность предметов, возникающих в результате действия, названного мотивирующим глаголом’ (*объедки, объедея*); глагольный блок составляют глагол страдательного залога (*объедаться*) и глагол с результативно-распределительным значением (*пообъедать*).

Словообразовательная парадигма глагола *поедать* состоит из 5 членов: субстантивный блок представлен производными со значениями отвлеченного действия (*поедание*), лица, производящего действие, названного мотивирующим глаголом (*поедатель*) и предмета, который характеризуется действием, названным мотивирующим глаголом (*поедь*); глагольный блок включает глагол страдательного залога (*поедаться*); в адвербиальном блоке – производное, обозначающее процессуальный признак, названный мотивирующим глаголом (*поедом*).

Словообразовательная парадигма глагола *проедать* состоит из 3 членов: субстантивный блок включает имя отвлеченного действия (*проедание*), глагольный блок – гла-

гол страдательного залога (*проедаться*), адвербиальный блок – производное с отрицательным значением (*невпроед*).

Словообразовательная парадигма глагола *разъестся* состоит из 2 членов: адъективный блок - действительного причастия прошедшего времени (*разъевшийся*), развивающего адъективное значение ‘способный производить действие’; глагольный блок – имперфектива (*разъедаться*).

Словообразовательная парадигма прилагательного *съедобный* состоит из 3 членов: в субстантивный блок входят субстантиват со значением ‘блюда, кушанья’ (*съедобное*) и имя отвлеченного признака (*съедобность*), адъективный блок представлен дериватом со значением ‘способный совершить действие или подвергнуться ему’ (*съедобный*).

Третья ступень деривации включает менее разветвленные словообразовательные парадигмы, чем парадигмы предшествующей ступени, что обусловлено отдаленным расположением ее от вершины словообразовательного гнезда низким словообразовательным значением второй ступени словопроизводства.

Четвертая ступень деривации, включая члены словообразовательных цепей, словообразовательными парадигмами не представлена.

Проведенный анализ словообразовательного гнезда с вершиной *есть* на парадигматическом уровне позволяет сделать следующие выводы:

1. Семантические связи компонентов словообразовательного гнезда прослеживались на уровне словообразовательных парадигм, совокупность которых формирует словообразовательное гнездо как сложную комплексную единицу словообразовательной системы.

2. Анализируемое словообразовательное гнездо представлено 30 словообразовательными парадигмами, из которых 22 являются отглагольными, 4 – отадъективными и 4 – отсубстантивными словообразовательными парадигмами.

По частеречной принадлежности члены словообразовательных парадигм распределяются следующим образом: существительные – 98, глаголы – 54 + 1 причастие, прилагательные – 23, наречия – 4.

3. Легкость образования отглагольных дериватов говорит о высокой потенциальной возможности их участия в словопроизводстве, которое обусловлено потребностями носителей языка в образовании лексических единиц.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснюється спроба опису конкретних словотвірних парадигм словотвірного гнізда з вершиною «єсть», що дозволяє визначити словотвірний потенціал вихідного слова гнізда.

SUMMARY

The article deals with description of concrete paradigms of word-forming nest with "eat" as its summit. That will help to determine a word-forming potential of the initial word.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Т. XXXVI. – Київ: Логос, 2003. – С. 271-278.
2. Земская Е.А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке //Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982. – С. 71.
3. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М., 1982. – С. 343-344.
4. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М., 1982. – С. 345.

5. Земская Е.А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке //Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982. – С. 73.
6. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. Ок. 145 000 слов. – 2-е изд., стер. – М.: Русский язык, 1990.

Надійшла до редакції 20.11.2003 р.

УДК 82.0:81'371:821.161.1

О СЕМАНТИКЕ ОТТОЧИЙ В ЛИРИКЕ А.А.АХМАТОВОЙ

О.Н.Кильченко

Графика в качестве носителя поэтических значений – так в самом общем виде можно определить проблему, которая стала предметом нашего исследования. Считаем, что решение данной проблемы позволит выявить общие закономерности отношения поэтической структуры к общезыковой – такова связь указанной проблематики с актуальными научными задачами отечественного литературоведения.

Вопрос о графической стороне поэтического текста был в центре внимания таких литературоведов, как Ю.Лотман, Р.Якобсон, Ю.Тынянов, А.Жовтис, О.Федотов, И.Фоменко.

Цель данной статьи – на материале лирики А. Ахматовой определить, является ли носителем поэтического смысла такой элемент графической системы стихотворения, как отточие.

Как известно, в поэзии любая система закономерностей может быть воспринята как значимая. Для этого необходимо, чтобы она, «во-первых, была ощутимо урегулирована и, во-вторых, нарушалась определенным, внутренне закономерным образом» [1, 70]. Именно графическая урегулированность поэтических текстов служит убедительным примером реализации этой особенности.

Переоценка «акустического подхода» к стиху приводит к тому, что значение авторской графики нивелируется, недооценивается, это в конечном счете приводит к искажению (полному или частичному) смысла поэтического произведения. В своем исследовании мы исходим из того, что «графика – это не пустая формальность, а объективный, в буквальном смысле видимый признак авторской воли, сознательно принятого творческого решения» [2, 65]. Это утверждение не в последнюю очередь касается такого графического элемента поэтического текста, как отточие.

Что такое отточие?

Если в обычной языковой структуре, где цепь значений раскрывается во временной последовательности, отточие обозначает «ряд точек на месте пропуска текста» [3, 482], то в поэтической конструкции, которая «строится как протяженная в пространстве» [1, 39], содержание понятия «отточие» может быть осмыслено глубже и шире. Дело в том, что, согласно универсальному структурному принципу возвращения, открытому Ю.М.Лотманом, необходимость «постоянного возврата к, казалось бы, уже выполнившему информационную роль тексту, сопоставление его с дальнейшим текстом» [1, 39] позволяет выявить скрытое прежде содержание. Об «огромной смысловой силе ... внесловесных элементов, заменяющих «поэтический текст», то есть «эквивалентов текста», высказывался Ю.Н.Тынянов в своей работе «Проблема стихотворного языка».

Действительно, впервые прочитав стихотворение, мы воспримем отточие в качестве «пробела», но при повторном чтении отточие привлечет наше внимание уже как нарушение сложившейся связи между графической системой и фонологической, а, возможно, и лексической. Как следствие, возникает вопрос: не является ли в данном сти-

хотворении отточие носителем поэтического смысла. Но такой подход возможен только в том случае, если мы улавливаем в характере отточия преднамеренность, организованность, а стихотворение в целом воспринимается как законченное произведение.

Кроме того, чтобы воспринимать отточие в качестве поэтического приема, оно должно быть достаточно частотным в корпусе произведений поэта. И здесь лирика А.Ахматовой, по нашему мнению, весьма показательна.

Говоря о месте стихотворений с отточиями в творчестве А.Ахматовой, следует отметить, что таковые встречаются часто и количество их непрерывно растет от периода к периоду. Если в 10-30^е годы стихотворений с отточиями было 2,6% (от общего числа произведений), то в 40-50^е годы эта цифра увеличилась до 10,5%, а в заключительные 60^е мы имеем 13,2 % стихотворений с отточиями.

При этом, вопрос о завершенности поэтического творения в контексте интересующей нас проблемы семантики отточий применительно к лирике А.Ахматовой стоит максимально остро. Одна из основных причин в том, что наличие в тексте художественного произведения целой строки (или даже нескольких строк) отточий ставит перед исследователем вопрос: «А не имеем ли мы дело с черновым наброском, где отточия выполняют функцию некоторой композиционной канвы и указывают только на то, что в силу различных причин «объем» остался, не заполнен?». Такое отточие воспринимается как непреднамеренное и, следовательно, усматривать в нем особый поэтический смысл просто невозможно.

Учитывая это, в своем исследовании мы обращаемся только к текстам поэтических произведений, которые воспринимаются как некое единство (смысловое и эстетическое), а потому обладают завершенностью (или, по крайней мере, к ней устремлены).

Но здесь возникает другая проблема, имеющая отношение уже непосредственно к особенностям творческого метода А.Ахматовой. Речь идет об одном из основных принципов её художественной системы – фрагментарности. Ахматовские миниатюры, по меткому замечанию одного из исследователей творчества поэта, «подобно многим произведениям Достоевского, являют свод пятых актов трагедий» [4, 11].

Отсюда, как из «крайней точки», «открывается возможность обозреть все предшествующее течение фактов» [5, 7], по новому их оценить и осмыслить. В центре внимания поэта оказывается самый острый момент в жизни лирической героини, момент выплеска чувства, которое томилось в плену молчания и безнадежности, а сам фрагмент, по мнению известного литературоведа В.Гиппиуса, подобен гейзеру.

Несмотря на то, что композиционная линия стихотворения – фрагмента пунктирна, оно воспринимается как завершенное высказывание, целостность которого не нарушена.

Почему так?

Возможно, потому, что «фрагмент есть тоже жанр и содержит в себе определенное высказывание о мире, а именно: потому и держится этот клочок, что любое в бытии не только связано со всем, но есть что-то определенное, то есть держится само собой» [6, 175]. Таким образом, часть художественного творения может обретать некоторую самостоятельность и восприниматься как целостность. С нашей точки зрения, это полностью применимо к поэтическому фрагменту.

Ахматовский фрагмент не совсем обычен. Его своеобразие, в первую очередь, в том, что он, возможно, изначально имитирован. На такие размышления наводят предположения самой А.Ахматовой о намеренной незаконченности пушкинского отрывка «Мы проводили вечер»¹.

¹ «Да и отрывок ли это? Все в сущности сказано». А дальше – еще более решительно: «Мы проводили...» – не отрывок. Там сказано все, что хотел сказать автор» [Ахматова А.А. Цит. по 7, 155].

Таким образом, внешняя незаконченность, по мнению поэта, может свидетельствовать о глубинной тематической завершенности произведения*.

Исходя из понимания фрагмента как жанрового образования, то есть своеобразно организованного и тематически завершенного целого, мы можем говорить о его самоценности, даже если в композиционную структуру поэтической миниатюры входит отточие. Поэтому целью нашего исследования является не «восполнение пустых ахматовских строчек (поскольку это не только неразумно, но и незаконно), а попытка через постижение авторской системы моделирования мира, определить, получают ли отточия в лирике А.Ахматовой семантическую нагрузку, которой они не имеют в обычной языковой структуре.**

Выше мы уже упоминали о достаточно заметной количественно доле стихов с отточиями в лирике А. Ахматовой. Если говорить о качественной их характеристике, то следует заметить, что приблизительно в 80% стихотворений мы наблюдаем отточие, соотносимое со стихотворной строкой, и лишь относительно небольшое количество этих графических элементов имеет, так сказать, пунктирный характер.

Заметим, что «строчное» отточие, являясь конструктивно равноправным со строкой, способно выполнять роль эквивалента именно стихотворной строки, а «пунктирное» отточие соотносимо лишь со словом или словосочетанием. Таким образом различие между ними определяется объемом потенциальной информации, «содержащейся» в отточии. К тому же «строчное» отточие гораздо свободнее по характеру своей семантики, чем «пунктирные». Все эти различия позволяют нам рассматривать «строчные» и «пунктирные» отточия отдельно. А поскольку вид отточий явился классифицирующим признаком, то условно мы можем говорить о двух классах отточий:

- во-первых, «строчные»;
- во-вторых, «пунктирные».

Обратившись к первому, наиболее многочисленному, классу, мы обнаружим, что в нем выделяются две группы относительно легко семантизируемых отточий: 1) отточие – «текст»; 2) отточие – «пауза».

К первой группе мы отнесли отточия, семантика которых базируется на использовании возможностей «умолчанного слова» [Михайлов Л.В.]. в данном случае мы имеем дело с непроизнесенным, но предполагаемым словом, на что указывает не только лексика, но и синтаксис текста, получившего графическое воплощение. Отточию – «тексту» предшествует интонация прерванности, незаконченности высказывания, которая на письме реализована в виде многоточия, венчающего строку перед «пробелом». Например:

Какая есть. Желая вам другую,
 Получше. Больше счастьем не торгую,
 Как шарлатаны и оптовики...
 Ко мне ползли такие ночи,
 И я такие слушала звонки!
 Не знатной путешественницей в кресле
 Я выслушала каторжные песни,
 А способом узнала их иным...

* Действительно, «каждый жанр – это особый тип строить и завершать целое, притом, существенно, тематически завершать, а не условно-композиционно кончать». [Медведев П.Н. Цит. по 3, 60].

** Мы полностью согласны с А. Потемной, который считал, что «пропуск в прозе гораздо менее значащ. В стихе пропуск (= «любой текст») имеет метрическую характеристику, что количественно гораздо точнее его окрашивает, сообщает ему динамическую определенность и в этом смысле действует в гораздо более определенном направлении чем в прозе» [8, 176].

.....

Над Азией – весенние туманы,
 И яркие до ужаса тюльпаны
 Ковром заткали много сотен миль.
 О, что мне делать с этой чистотою
 Природы, с неповиностью святою?
 О, что мне делать с этими людьми?

Конечно, воссоздать поэтическое содержание, которое скрыто в таком отточии, нам не дано, но рождается ощущение уверенности в том, что это содержание было, есть или, по крайней мере, могло бы быть. Опираясь на лексико-синтаксический уровень «произнесенного» (известного) текста, мы можем хотя бы приблизительно определить характер семантической направленности «умолчанного» (неизвестного). Причем, мы согласны с Ю.Н. Тыняновым, который утверждал, что «роль неизвестного текста (любого в семантическом отношении), внедренного в непрерывную конструкцию стиха, неизмеримо сильнее роли определенного текста», потому что «момент такой частичной неизвестности заполняется как бы максимальным напряжением недостающих элементов – данных в потенции» [9, 47].

Действительно, обратившись к текстам стихотворений, мы обнаружим, что строка, предшествующая отточию, оказывается необычайно выделенной, а многоточие, завершающее её, красноречиво свидетельствует о недоговоренности. Автор как бы опасается проговориться, сказать больше, чем следовало бы.

Притворялся лесом волшебным,
 Но своих он лишился чар.
 Был надежды «напитком целебным»
 В тишине заполярных нар...

.....
 А теперь! Ты, новое горе,
 Душишь грудь мою как удав...
 И грохочет Черное море,
 Изголовье мое разыскав.

«Август»

И вдруг слова благоуханьем стали.
 Казалось что шиповник говорит
 И голос ал, душист и свеж безмерно...

.....
 Как будто та сияющая сущность,
 Которая мне десять лет назад
 Открылась – снова предо мной возникла.

«Обыкновенным было это утро»

Во второй группе отточие выполняет роль паузы, но такая пауза не скрывает в себе никакого «умолчанного слова», она сама есть завершенное и законченное высказывание. Другими словами, отточие тут выполняет функцию «гомогенного элемента речи» [Ю.Н. Тынянов] и потому ничьего места, кроме своего, не занимает.

Нам представляется, что такая неозвученность мира отнюдь не означает абсолютного безмолвия. Это молчание может быть частично сравнимо с воздействием паузы в музыке.*

Возможно, автор сознательно ориентирует нас на понимание отточия в данном случае как носителя смысла, иначе бы на месте отточия был бы просто строфический пробел. Но А.Ахматова, не разрывая текст дополнительно на строфы, как бы демонстрирует нам, что и отточие входит в состав «некоторого нерасчлененного содержания», каковым является строфа.

«Пауза-черта» делит строфу на две (всегда неравные) части и определить характер ее семантической направленности мы можем лишь, сопоставив содержание этих частей. То есть семантика отточия-«паузы-черты» рождается, как бы на «пересечении» смыслов тех двух частей строфы, на которые она делит эту строфу. Возможно, поэтому для «пограничной», то есть предшествующей отточию, строки характерна интонация завершенности высказывания.

Нам удалось обнаружить несколько видов семантической окраски «паузы-черты»:

а) переход из одного качества в другое:

А все, кого я на земле застала,
Вы, века прошлого дряхлеющий посев!
.....
Вот здесь кончалось все: обеды у Донона,
Интриги и чины, балет, текущий счет...
«На Смоленском кладбище»

б) смена настроений или состояний:

Весенний воздух властно смел
.....
Из белых роз не свей венки,
Венок душисто-снежных роз,
Ты тоже в мире одинок,
Ненужной жизни тяжесть нес.
«Весенний воздух властно смел»

в) временное смещение:

И как приворожить меня прохожий мог,
Веселый человек с зелеными глазами,
Любимец девушек, наездник и игрок.
.....
Тому прошло семь лет. [Прославленный] Октябрь,
Как листья желтые, сметал людские жизни.
«Я именем твоим не оскверняю уст»

г) момент озарения, понимания, осознания:

И это юность – светлая пора
.....
Да лучше б я повесилась вчера
Или под поезд бросилась сегодня.
«В углу старик, похожий на барана»

* «где она [пауза] есть состояние молчания среди непрерывающегося, по существу процесса звучания, в сферу которого слушатель попадает с первого звука в данном художественном произведении и пребывает в нем до последнего завершающего мига звучания» [Асафьев Б.В. Цит. по 10, 50].

Конечно, четко ограничить эти и другие содержательные аспекты отточия-«паузы» не представляется возможным, поскольку их оттенки взаимопеременны, а иногда даже слиты.

Обратившись ко второму немногочисленному классу «пунктирных» отточий, мы обнаружили, что они, возможно, явившись результатом непреодолимого для поэта противоречия между необходимостью и невозможностью адекватно выразить себя в слове, «содержат» потенциально избыточную (в некотором смысле) информацию.

Согласно ахматовской концепции творческой акта, стихи следует не сочинять, а услышать и записать.*

Таким образом, акустически обнаруживающие себя стихи мы можем условно называть «продиктованными», а стихи, не получившие акустического воплощения, и «обнаруживаемые» только посредством графики, мы вправе интерпретировать как «непродиктованные». На их месте не ощущается ни пробела, ни паузы. И если допустить совмещение двух строк с пунктирными отточиями в одну, то «родится» содержательное (а иногда и метрическое) единство:

У кого-то есть
 дом и честь,
 У кого-то муж и друг,
 Кто-то тайный входит в круг,
 Кто-то ждет у поворота,
 Чтобы умертвить кого-то,
 У кого-то ничего,
 Кроме голоса его,
 Что без толку ночью ноет,
 Всех в округе беспокоит.
 «У кого-то ... есть»

В прошлое иду я – спят граниты,
 Не до шуток мне, увы, теперь.
 Что там – окровавленные плиты
 Или замурованная дверь,
 И зовет меня последним криком
 Кто-то
 в иступленьи диком
 Над его уже застывшим ликом
 Только смерть, как добрая сестра.
 «Отрывок»

Итак, думается, мы можем констатировать, что в лирике А. Ахматовой отточия, как правило, несут семантическую нагрузку, хотя точнее говорить о некоторой семантической направленности.

На данном этапе исследования представляется, что ахматовские отточия можно разделить на 2 класса: «строчные» и «пунктирные». Первые, в свою очередь, включают в себя 2 группы: 1) отточие – «текст»; 2) отточие – «пауза – черта». Семантическую роль «пунктирных» отточий может быть определена как фиксация избыточной информации.

А в целом, как нам кажется, отношение к отточию как к содержательному элементу общей композиционной структуры значительно расширяет горизонты не только творца поэтического микромира, но и восприятие его читателем.

* Ср.: Ахматова А.: «Х. спросил меня, трудно или легко писать стихи. Я ответила: их или кто-то диктует, и тогда совсем легко, а когда не диктует – просто невозможно» [Цит. по 10, 158].

Перспектива дальнейшего исследования в этом направлении нам видится в более детальном изучении графической структуры стихотворений А. Ахматовой и других выдающихся русских поэтов XX века.

РЕЗЮМЕ

У цій статті автор порушує питання про графічну систему, яка є носієм поетичних значень. Зокрема, робиться спроба на матеріалі лірики А. Ахматовой семантизувати такий графічний елемент поетичного тексту, як відкрапкування.

SUMMARY

On the article the author put the question about graphic system, which is a bearer of poetical meanings. It makes an attempt to do semantise such graphic element of the poetical text as the line of points or blank in the text.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Л., 1972.
2. Федотов О.И. Понятие строфы и её типология // Онтология стиха. Памяти В.Е. Холшевникова. – С.-П., 2000.
3. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999.
4. Кралин М.М. Книга женской души (О поэзии Анны Ахматовой) // Ахматова А.А. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1. – М., 1990.
5. Жирмунский В.М. Творчество Анны Ахматовой. – Л., 1973.
6. Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм. (Эпос. Лирика. Театр.) – М., 1968.
7. Виленкин В.Я. В сто первом зеркале. – М., 1990.
8. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905.
9. Тынянов Ю.Н. Проблема стихотворного языка. Статьи. – М., 1965.
10. Кац Б. Тименчик Р. Анна Ахматова и музыка: Исследовательские очерки. – Л., 1989.

Надійшла до редакції 15.10.2003 р.

УДК81.111'42

ПРИНЦИПИ СЛОВОТВІРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ТЕКСТІ

В.М.Коваленко

Лінгвістика тексту, яка вже давно набула статусу самостійного розділу сучасної філології і яка бурхливо розвивалася у 70-ті та 80-ті роки минулого століття, залишається і сьогодні у центрі лінгвістичних та літературознавчих дискусій. Особлива увага приділяється дослідженню основних текстових категорій, серед яких зв'язність займає одне з головних місць. Вивчення її природи, засобів вираження мовними одиницями різних рівнів є актуальним напрямком сучасної лінгвістичної науки.

Виходячи з того, що текст є сукупність взаємообумовлених компонентів та характеризується внутрішньою та зовнішньою якісною диференціацією елементів, можна стверджувати, що текст це особливим чином структурована одиниця, яка являє собою інтегроване ціле зі своєю, притаманною саме їй ієрархію елементів та їх смислів[1, с.63]. Усі мовні одиниці, починаючи з фонем і закінчуючи реченням, є будівельним матеріалом тексту, який у цьому випадку виступає одиницею найвищого ступеня. Особливість цього верхнього (текстового) рівня полягає у тому, що якості елементів більш

фундаментального рівня детермінують якості і структуру вищестоящего рівня. На текстовому рівні відбувається не просте з'єднання одиниць всіх попередніх ступенів, а їх інтеграція, створення нової якості. Ця передумова сприяє осмисленню структурно-семантичних функцій мовних одиниць у тексті. Специфічною для тексту роллю мовних одиниць є їх текстотвірна та текстозв'язуюча функції, які забезпечують об'єднання всіх елементів тексту в єдине структурне ціле і передачу його основного змісту.

Названі функції мовних одиниць мають конституюючий характер для формування категорії зв'язності, яка охоплює семантичний, логічний та композиційний аспекти тексту і репрезентує зв'язок між елементами текстового змісту та логіку його викладення за допомогою лексико-синтаксичних засобів.

Зв'язність (когерентність) являє собою одну з найважливіших якостей, які характеризують саме текст і вирізняють його серед інших мовних одиниць. Категорія зв'язності забезпечує функціонування тексту як самостійного і закінченого в смислового відношенні мовного твору. Вона притаманна як цілому тексту так і його окремим складовим частинам (фрагментам).

Зв'язність тексту проявляється при наявності в текстовому масиві міжфразових (МФЗ) і внутрішньофразових (ВФЗ) зв'язків.

Суть міжфразових текстових відносин полягає у відображенні ними реально існуючих зв'язків між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Текстові зв'язки базуються на логіко-смислових відносинах, які віддзеркалюють реальні зв'язки в оточуючому нас світі. Зв'язок як філософське поняття являє собою результат узагальнення різноманітного об'єктивного зв'язку предметів, процесів, явищ дійсності.

Більшість лінгвістів вважає зв'язність тексту його концептуальною суттю, яка експлікується мовними „індексами” і виступає як форма текстової організації [3,с.70]. Інакше кажучи, це визначена система відносин матеріальних одиниць, що складають текст та створюють його онтологічну якість. Категорія зв'язності сприяє виявленню найважливіших специфічних рис смислової структури та формальних показників організації тексту. Вона виступає лінгвістичним параметром тексту, необхідною умовою його організації, і одночасно забезпечує тісний зв'язок між його елементами та частинами.

Найбільш поширеним засобом МФЗ є на думку багатьох лінгвістів одноразове або багаторазове відтворення текстових елементів, тобто повторення ідентичних та/або близьких за структурою, значенням та функціями одиниць, що складають текст.

Особливо багатоаспектним і різноманітним є механізм семантичної зв'язності тексту, який формується семантичними кореляціями мовних одиниць. Вивчаючи його особливості, німецькі мовознавці відмічають, що текст визначається як переплетення одиничних значень, котрі виникають на базі повторення (рекурентності) семантичних прикмет у тексті [8,10,11]. Наявність спільних прикмет, що повторюються у змістовній структурі елементів тексту, створює його ізотопію. В основі поняття ізотопії лежить принцип семантичної еквівалентності, оснований на повному або частковому відтворенні семантичних прикмет. Ізотопія являє собою присутність семантично близьких елементів у ланцюжку зв'язного тексту; ізотопічними можуть бути всі семантичні структури сусідніх елементів (або висловлень) або їх частина.

Відтак, зв'язність тексту є результатом комплексного переплетення окремих мовних одиниць, які в текстовому полі вступають у відносини семантичної ізотопії.

Різнманітність зв'язків між предметами в оточуючому світі відображається в тексті у вигляді комплексу МФЗ, що створюються одиницями різних рівнів. Класифікація МФЗ залежить від початкового принципу – врахування засобів вираження (граматичні, лексичні зв'язки), ролі в текстотворенні (композиційно-структурні зв'язки), ролі в текстоформленні (стилістичні та ритмікотвірні) або функціонального напрямку (логічні, асоціативні, образні зв'язки). Спираючись на рівневу систему мовних одиниць і вико-

ристання останніх для вираження текстових зв'язків, традиційно виділяють граматичні та лексичні види зв'язності.

Граматична зв'язність виступає як найбільш узагальнений вид МФЗ і реалізується у вигляді особливого сполучення часових форм, синтаксичного паралелізму, різного роду корелюючих конструкцій, вживання артиклів, порядку слів тощо. Лексична зв'язність виступає як лексичний повтор (наприклад, слова, що відносяться до одного тематичного ряду, синонімічні або антонімічні повторення тощо). Відмінною рисою лексичних зв'язків у тексті є тотожність їх референційного кореляту [4, 10, с.134].

Крім цього текст характеризується наявністю МФЗ, обумовлених словотвірними явищами. Специфіка словотвірних відносин у тексті полягає у тому, що вони відображають текстові зв'язки не безпосередньо за допомогою індивідуального лексичного значення слів, а опосередковано – за допомогою кореляцій словотворчої та семантичної структур похідних одиниць, створюючи тим самим словотвірний аспект зв'язності тексту.

Мовні одиниці можуть вказувати на позамовні «об'єкти» безпосередньо або відсилати до деяких інших індексів, що виступають у попередньому контексті, і за допомогою останніх виконувати функцію вказівки на позамовні об'єкти. Безпосередніми вказівками позамовних об'єктів у тексті виступають лексичні повтори в силу їх референційної віднесеності до денотату, а опосередкованими, тобто відсилаючими до інших вказівок є граматичні і словотвірні елементи зв'язності, оскільки дані мовні одиниці не мають прямої відповідності і співвідношення з об'єктами реального світу.

Механізм словотвірних текстових зв'язків, також як і інших видів МФЗ (лексичних, граматичних), ґрунтуються на рекурентній взаємодії в тексті словотвірних одиниць. Словотвірні одиниці характеризуються, як відомо, повторенням основ та дериваційних афіксів, наявністю внутрішнього контексту, що і обумовлює їх «текстокогерентные особенности» [6, с.237].

Похідні іменники зі спорідненими суфіксами *-ung* і *-tion* є тими мовними «індексами» словотвірного характеру, які спроможні брати участь у створенні та експлікації текстових зв'язків різного типу. Текстотвірні і текстозв'язуючі потенції указаних одиниць залежать від їх системних характеристик, до числа яких належать: семантична мотивованість одиницями різних морфологічних класів, певний ізоморфізм їх словотвірної структури і семантики, смислові кореляції суфіксів *-ung* і *-tion* в системі мови і в тексті.

Специфічність словотвірних зв'язків у тексті обумовлена особливостями структури і семантики похідного слова. Відомо, що похідне слово вирізняється якістю бінарної референції його смислової структури: референції до світу дійсності (звідси індивідуальне лексичне значення кожного похідного) і референції до світу слів (звідси виводимість значення похідного слова із значення іншого...) [7, с.30]. Референційна співвіднесеність похідних зі світом слів виражається у розчленованій, двочастинній семантичній структурі дериватів. Бінарна морфологічна структура (відсилаюча і формантна частини) похідного відповідає його семантичній складності і розчленованості при подачі прикмет означеного предмету.

Під розчленованістю смислової структури похідного розуміється, отже, його здатність ділитися на частини, які повторюються в іншому оточенні з тими самими значеннями, тобто зміст похідного складається зі значення афіксу і породжуючої основи.

Виходячи з даних якостей похідних, необхідно підкреслити, що іменники з суфіксами *-ung* і *-tion* також характеризуються розчленованою структурою свого значення, яку можна представити у вигляді ономасіологічного базису (дериваційного форманту) і ономасіологічної прикмети (вихідної основи). Функціональна суть ономасіологічної прикмети полягає у структурно-семантичній ідентифікації породжуючої основи, а ономасіологічного базису – у відображенні формальної операції, в результаті якої утворилася нова номінативна одиниця (суфіксація, словоскладення тощо). Текстова функція указаних елементів моделі (базису та прикмети) виражається в їх здібності детермінувати МФЗ поверхневої та

глибинної структури комунікативної одиниці. При цьому «зв'язуючі нитки» у текстовому масиві з'являються не між лексичним змістом номінативних одиниць, що повторюються, а між категоріальними прикметами близьких по семантиці суфіксів *-ung* і *-tion*, а також між спільними структурно-семантичними прикметами словотворчих моделей похідних. Ця особливість семантики похідних забезпечує експліцитний та імпліцитний характер репрезентації текстових зв'язків словотвірного типу.

Експліцитний характер суфіксальних зв'язків, які створюють зовнішню структуру тексту, забезпечується «чистим» повторенням суфіксів *-ung* і *-tion*. Вони мають подібне узагальнене категоріальне значення і тому можуть виступати зовнішніми маркерами МФЗ.

Імпліцитні суфіксальні зв'язки являють собою приховані смислові відносини між похідними і відображають змістовно-семантичні та логіко-понятійні кореляції в тексті, обумовлюються, з одного боку, семним складом іменників, що повторюються, а з іншого, формують внутрішню текстову структуру.

Експліцитні зв'язки за формою вираження поділяються на інтрасуфіксальні (що створюються повторенням похідних з одним і тим же суфіксом) та інтерсуфіксальні (що створюються повторенням різносуфіксальних одиниць), а по змісту вони діляться на лексичні зв'язки (повний збіг структурних і семантичних прикмет рекурентних слів у текстовому полі) та словотвірні (що виникають між різними словами і володіють комплексом деяких спільних суфіксально-семантичних прикмет).

Лінійна суть текстової структури зумовлює послідовне розгортання текстових елементів та відображає два параметри експліцитної структури тексту: локальне аранжування (чергування ущільнених та розріджених ділянок) та кількісне представлення МФЗ у текстовому полі, створених на базі суфіксальних іменників. Кількісна характеристика даних зв'язків та їх локальна диференційованість у тексті може послужити одним із засобів функціонально-стилістичної характеристики того чи іншого тексту. Так, у процесі аналізу текстового матеріалу було виявлено, що в художніх творах превалюють номінативні одиниці з німецьким суфіксом *-ung*, а в науковій літературі співвідношення слів словотвірних моделей з німецьким суфіксом *-ung* та інтернаціональним *-tion*, виявляється відносно рівномірним.

Вищеназвані фактори обумовлюють необхідність уточнення семантичного змісту суфіксів *-ung* і *-tion*, а також визначення складу і типів словотворчих моделей з даними формантами.

Семантика ж словотвірної моделі в цілому співвідноситься з словотвірним значенням, яке і виступає як узагальнене значення моделі в цілому, а не значення окремих її компонентів.

Так, наприклад, семантика словотвірних моделей із суфіксами *-ung* і *-tion* має ряд спільних та диференційних ознак. Спільність семантики суфіксальних моделей на *-ung* \ *-tion* ґрунтується на змістовній спорідненості суфіксів та спільності інших структурно-семантичних характеристик моделі (тип породжуючої основи і характер дериваційних відносин між компонентами моделі).

Відповідно класифікації М.Д.Степанової [5,с.532] словотвірна модель М2 «іменник+суфікс» (*Waldung, Gewandung*) є семантично однорідною і функціонально однозначною. Стабільний характер її семантичного змісту (позначення сукупності предметів) дозволяє проектувати семантику основної маси похідних іменників, утворених за даною моделлю.

Цей факт має особливу значущість для виявлення текстозв'язуючих відносин між похідними у текстовому полі. Спільність структурних характеристик номінативних одиниць такого типу (ідентичність словотвірної моделі) є основою їх ідентифікації серед інших елементів тексту і віднесення їх до єдиного комплексу слів зі спільним смислом. Спільний смисл одноформлених похідних (у даному випадку іменників з предметним значенням) складає частину загального смислу тексту – план предметного вира-

ження основного змісту тексту на відміну від характеристик дії, відношення, якості тощо. Тому вивчення взаємодії у тексті номінативних одиниць, пов'язаних спільністю структури і семантики, дозволяє визначити характер відносин і зв'язків у тексті, принципи текстотворення. Ускладнений характер зв'язків у тексті набувають відносини між словотвірними моделями похідних та їх різновидностями (варіантами і субваріантами), які мають декілька комплексів семантичних прикмет, тобто варіантний семний склад, що базується на полісемантичності похідного.

Похідні іменники, утворені за моделями МЗ та МІ «прикметник+суфікс» та «дієслово+суфікс», за структурою свого значення поділяються на моносемантичні (які не мають варіантів значення) і полісемантичні (які включають до свого значення декілька лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) слова). Полісемантичний іменник за окремим ЛСВ свого значення може входити до різних словотвірних ніш. Поняття «ніша», яке широко використовується в теорії словотворення, являє собою групу похідних, об'єднаних спільним для них значенням афіксу та спільністю словотвірної моделі. Кількість ніш у рамках моделі залежить від об'єму її семантичного змісту.

Так, ад'єктивована модель із суфіксом *-ung* представлена трьома нішами: нішею стану (*Gesittung, Überschuldung*), нішею предмету (*Dickung*) і нішею особи (*Begabung*).

Взаємозв'язки ніш у рамках словотвірної моделі забезпечуються семантичним інваріантним значенням моделі в цілому, яке інтегрує всі ніші.

Широким діапазоном семантичних реалізацій відрізняється дієслівна словотвірна модель М1. В рамках цієї моделі об'єднані ніші дії, місця і особи. Визначення та розмежування словотвірних ніш віддієслівної моделі ґрунтоване на виділенні варіантних та субваріантних різновидностей, що пов'язане з ускладненою семантичною структурою моделі, обумовленою структурно-семантичними особливостями породжуючої основи та суфіксу.

Виходячи з трьохступінчатої градації словотвірної структури віддієслівного похідного (модель, варіант, субваріант) можна виділити ніші різного рівня узагальненості.

Модель М1 як словотвірна структура 1-го рівня членування похідних представлена двома нішами 1-го рівня, які характеризують семантику моделі у найзагальнішому вигляді: нішею діяльності і нішею результативності. Ніша діяльності – широка семантична категорія. Вона включає похідні зі значенням дії (різних її видів – фізичної, інтелектуальної тощо) та процесу. Ніша результативності розуміється нами як широка семантична категорія, яка включає не тільки значення власного результату, але й значення абстрактного поняття, засобу, місця, особи. Ця категорія виділяється в результаті її протиставлення категорії діяльності.

Другий рівень аналізу словотвірної моделі – її варіанти. Вони об'єктивують ніші 2-го рівня, які є менш узагальненими і виступають як конкретизатори ніш 1-го рівня. Словотвірна ніша діяльності, наприклад, складається з двох ніш 2-го рівня: ніші дії і ніші процесу. Ніша 1-го рівня результативності — представлена двома нішами 2-го рівня – нішею стану та нішею результату дії.

Третій рівень моделі – її субваріанти. Вони експлікують словотвірні ніші 3-го рівня узагальненості. На цьому рівні під подальшу семантичну конкретизацію підпадають ніші дії та результативності. Ніша дії у відповідності до субваріантних реалізацій похідних членується на чотири ніші 3-го рівня – нішу фізичної дії, нішу інтелектуальної дії, нішу суспільної дії та нішу руху. Один із п'яти субваріантів віддієслівної моделі об'єктивує значення ніші стану і належить до групи результативних ніш.

Словотвірні ніші 3-го рівня узагальненості є останнім ступенем словотвірного рівня, оскільки подальша семантична конкретизація вже виходить за рамки словотвірних особливостей слова і представляє його індивідуальні лексичні характеристики.

Таким чином, відносини між словотвірними нішами в рамках віддієслівної моделі М1 носять характер підрядності, утворюючи певну субординацію: ніші третього рівня

узагальненості входять до складу ніш 2-го рівня, які в свою чергу об'єднуються у двох нішах 1-го рівня.

Така ієрархія словотвірних моделей та їх варіантів, з одного боку, та словотвірних ніш, з іншого, відображає парадигматичні відносини між похідними суфіксального типу, що були вилучені з тексту. Їх синтагматичні зв'язки визначаються семантичними особливостями та принципами функціонування у тексті.

Спільність семантики похідних схожої словотвірної структури з близькими за змістом суфіксами обумовлює формування словотвірних полів, основною умовою існування яких виступає функціонально-смілова кореляція суфіксів і моделей. Принцип польового структурування номінативних одиниць відображає, з одного боку, утворення семантичних відносин між похідними словами, які відрізняються своїм лексичним значенням, а з іншого боку, виступає необхідною передумовою встановлення міжфразових зв'язків між конститuentами поля (іменниками суфіксального типу).

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются различные виды текстовых связей словообразовательного характера. Анализируются межфразовые корреляции производных суффиксальных существительных, и определяется их роль в создании поверхностной и глубинной структуры текста.

SUMMARY

Different kinds of textual word-building links are under analysis in the article. We investigate the interphrasal correlations of noun derivatives formed by means of suffixation and their role in creating the superficial and underlying structure of the text.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Залевская А.А. Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. – 2002. – №3. – С.62-73.
2. Зеленецкий А.Л., Новожилова О.В. Теория немецкого языкознания. – М., 2003.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.
5. Степанова М.Д. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. – М., 1979.
6. Степанова М.Д., В.Фляйшер. Теоретические основы словообразования в немецком языке. – М., 1984.
7. Кубрякова Е.С. Теория номинации в словообразовании. // Probleme der sprachlichen Nomination. – Leipzig, 1982, с.24-30.
8. Agricola E. Textstruktur. Textanalyse. Informationskern. – Leipzig, 1979.
9. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 375 S.
10. Pohl I. Semantik von Wort, Satz und Text. Beiträge des Kolloquiums in Rostock 1994. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995, Bd. 14. – 400 S.
11. Viehweger D. Methodologische Probleme der Textlinguistik. // Zeitschrift für Germanistik, 1980, №1, S.6-20.

Надійшла до редакції 15.11.2003 р.

УДК 811.111'42

ЗАСОБИ ПРЕДСТАВЛЕНOSTІ ОЦІННОГО ЗМІСТУ В РЕЧЕННІ

О.І. Федотова

Спільність синтаксичної семантики для багатьох мов, а також універсальність категорії оцінки посилює актуальність дослідження різних засобів репрезентації аксіологічного смислу в реченні і тексті. [1, сс. 9-315; 2, сс. 11-210; 3, сс. 3-16]

Поняття оцінки в цій роботі розглядається з точки зору протиставлення позитивне/негативне ставлення мовця до адресата. Речення оцінки – це таке речення, в якому зміст, що оцінюється, входить до пропозиції речення або набувається ним в контексті безпосереднього спілкування. Під пропозицією ми розуміємо змістову структуру речення, яка відображає відносини реальної дійсності.

Аналіз речень оцінної семантики здійснюється у даному випадку на тлі аксіоматичного постулювання адресату в якості об'єкту оцінки. Особливості функціонування оцінних речень в ситуації безпосереднього спілкування, коли виявляється ставлення співрозмовників один до одного, їх емоції, мотиви, наміри, спосіб репрезентації смислу оцінки адресата мовцем в лексико-граматичній структурі речення багато в чому визначаються такими складовими комунікативного акту, як фактор мовця і фактор адресата.

Під комунікативним актом ми розуміємо акт взаємодії мовця і адресата, в основі якого лежить повідомлення. Мовець та адресат прямо і непрямо впливають один на одного. Ступінь задовільності вирішення ними комунікативних завдань визначає успіх мовленнєвої інтеракції. Завдання, покладені на партнерів по мовленнєвій інтеракції є різними. Мовець обирає адекватні форми для досягнення комунікативної мети, регулює інформаційний рух і саме цим керує поведінкою адресата. Завдання адресата полягає в адекватній інтерпретації отриманого повідомлення. Ступінь розуміння і сприйняття для адресата висловлювання мовця демонструється адресатом у висловлюванні-відповіді.

Смисл речення не обмежується сукупністю значень слів, з яких воно складається. З одного боку, він збільшується завдяки відношенням у самому реченні, з іншого боку – при його взаємодії з іншими висловлюваннями. Для адекватної інтерпретації смислу речень оцінки їх треба розглянути у ситуації безпосереднього спілкування, тому що в ситуації речення набуває однозначної інтерпретації.

Великий вклад у визначення поняття оцінки внесли логіко-філософські дослідження категорії оцінки. В лінгвістиці вираження значення оцінки розглядається на словотворчому рівні, на лексичному рівні, при наданні характеристики змісту речення та в тексті.

У визначенні видів оцінки у лінгвістів немає єдиної точки зору.

Виділяються соціальні, сенсорно-смакові, психологічні: інтелектуальні, емоційні, сублімовані: естетичні, етичні, раціоналістичні; нульові /нейтральні, позитивні/ меліоративні, негативні/пейоративні, дерогативні, абсолютні і порівняльні; модальні; оцінки істинності; оцінки фізичних параметрів; інгерентні емоційні оцінки й адгерентні емоційні оцінки; емоційні (внутрішні) і раціональні (зовнішні); денотативні (об'єктивні) і емоційні (суб'єктивні).

Що стосується нашої точки зору, то виходячи зі специфіки досліджуваного матеріалу, ми поділяємо всі оцінки на дві групи, у залежності від того, які ознаки і стани адресата є їх підставою: чи є підставою оцінки ознаки і стани, які сприймаються органами почуттів (слух, зір, нюх, дотик) або ознаки, що не сприймаються органами почуттів. До першої групи відносяться ті оцінки, що зв'язані з фізичними відчуттями і відбуваються незалежно від волі і самоконтролю комуніканта. Такі оцінки, як правило, не

мотивовані. Ми назвемо їх емпіричними або сенсорними оцінками. Емпіричні (сенсорні) оцінки – найбільш індивідуалізований вид оцінки, тому що кожен індивід бачить, чує, сприймає дотиком один и той самий предмет по-різному.

Оцінки, підставою яких є ознаки, не сприймані органами почуттів, а сформовані у свідомості в результаті складних розумових операцій, ми назвемо мотивованими. Мотивовані оцінки ґрунтуються на життєвому досвіді і практичній діяльності комуніканта. Мотивовані оцінки в залежності від досвіду поділяються нами на психологічні, інтелектуальні, емоційні, етичні, естетичні, раціональні. Раціональні поділяються у свою чергу на утилітарні, телеологічні, нормативні.

При дослідженні речень, що містять значення оцінки, необхідно розглянути елементи, що складають її структуру. Під структурою оцінки ми розуміємо наявність і організацію визначених компонентів, необхідних для здійснення акта оцінки. Структура оцінки складається із суб'єкта оцінки, мовного засобу, який використовується суб'єктом, об'єкта оцінки, підстави оцінки, аспекту оцінки, шкали оцінки, оцінного стереотипу. Для здійснення акта оцінки необхідна наявність оцінної ситуації. Оцінна ситуація – це ситуація екстралінгвістичної дійсності, коли з'являється можливість оцінити і відбувається акт оцінки. Логічний аналіз оцінних конструкцій дозволив виділити наступні компоненти оцінної ситуації: оцінюючий суб'єкт, інтенція оцінюючого суб'єкта виявити своє ставлення до об'єкта оцінки, об'єкт оцінки. Окремо розглянутий випадок оцінної ситуації безпосереднього спілкування може бути представлений у такий спосіб: мовець – інтенція оцінюючого суб'єкта виразити своє ставлення до адресата повідомлення – адресат – об'єкт оцінки.

Суб'єкт оцінки в ситуації безпосереднього спілкування – це той, хто говорить, той, хто оцінює адресата. Оцінні судження релятивовані щодо суб'єкта, який, як правило, імплікується в них. Спосіб вираження оцінки багато в чому залежить від суб'єкта, його психологічного стану, життєвого досвіду, уявлень про те, що «добре» і що «погано», його самооцінки, вимог, пропонованих до життя. Аксиологічне твердження завжди прагматично зумовлене.

Завжди присутні у свідомості мовця шкала оцінок і стереотипи не мають мовного вираження, однак, важливі для успішного протікання комунікації. Неузгодженість понять оцінного стереотипу у комунікантів є однією з причин «комунікативних провалів», що зайвий раз акцентує важливість однакового уявлення про оцінний стереотип у мовця і адресата.

Оцінка припускає порівняння. Психологічно всі порівняння первинні стосовно своїх «абсолютів». Так, щоб предиктувати предметові ознаку «красивий», потрібно установити шляхом аналізу, що цей предмет красивіше за той, що вважається нормою, а що «некрасивий» – гірше норми. Отже, мовне вираження оцінки ґрунтується, як правило, на градуванні. У свідомості людини існує уявлення про співвіднесення предметів, їхні розміри і ознаки, які можна представити у виді наступного співвідношення змістів: *very bad – bad – normal – good – very good*. Послідовність подібних ланцюжків-змістів, яка присутня у свідомості того, хто говорить і адресата, ми називаємо шкалою оцінок. На шкалі знаходиться поняття норми, стереотипу. Поняття норми, стереотипу не є ні абсолютно об'єктивним, ні абсолютно суб'єктивним, а об'єктивно-суб'єктивним. Комуніканти не будуть розуміти один одного, якщо представлення про норму в них будуть різні, тобто абсолютно суб'єктивні.

Шляхом порівняння з загальноприйнятим уявленням про норму визначеної ознаки відбувається акт оцінки, тобто приписування об'єктові оцінки визначених властивостей. На шкалі відбувається поляризація ознак, що відбивається у мові різними засобами вираження оцінки, пор.: *You're awful – You're bad – You're all right – You're good – You're the best person in the world*.

Між зонами позитивного і негативного («добре»/ «погано»), що є присутніми на шкалі, розташована зона нейтрального. Шкалі притаманні зростання/зменшення і неди-скретність ознаки.

З метою комплексного вивчення речень, що містять оцінку адресата з боку мовця в ситуації безпосереднього спілкування, в основу дослідження покладені три критерії: критерій значення оцінки в семантичній структурі речення, критерій орієнтованості оцінки на того, хто говорить, або на адресата, і критерій наявності/відсутності онтологічно оцінних одиниць мови в лексико-граматичній структурі оцінного речення.

У залежності від значення оцінки в семантичній структурі речення всі оцінні речення поділяються нами на загальнооцінні і частковооцінні.

Часткові оцінки оцінюють одну з ознак об'єкта, пор.:

Walter: I should be delighted to, Mrs. Harrington.

*Louise: You have such **beautiful hands**. (Modern English Drama, p. 57)*

Загальнооцінні (аксіологічні) значення містять оцінку об'єкта в цілому. Процедура висновку аксіологічної (холистичної) оцінки полягає в зіставленні всіх позитивних і негативних ознак адресата з погляду того, хто говорить. У залежності від результату дається загальна позитивна або негативна оцінка об'єкта. Загальна оцінка адресата складається із суми часткових, пор.:

Grandma: Oh, I don't mean to be hard. If you won't implore me then beg me, or ask me, or entreat me... just anything like that.

*Mrs. Barker: you are **a dreadful old woman**.*

Grandma: You will understand some days. (Albee Ed. The American Dream, p. 96)

Як загальнооцінні, так і частковооцінні ознаки розташовані по шкалі зростання/зменшення, пор.:

*Bernard: I thought you were an odious child when you were sixteen, Martha, and that you are thirty-two I think you are **a horrible woman**.*

Martha: I am not really. (Maugham S. The Constant Wife, p.231)

*Walter: You are so good! **So good, good...** (Louise suddenly takes Walter's head in her hands and holds it close to her).*

Louise: Oh, my dear - you make me feel ashamed.. (Modern English Drama, p. 82)

*Ethel: You really are **the sweetest man** in the world. And I am the only one who knows. I have got to make some dinner. Can you hold out ten more minutes?*

Norman: No. I am going to bed. (Thompson E. On Golden Pond, p. 121)

Приведені приклади ілюструють поляризацію (*horrible – the sweetest man*), зростання/зменшення загальнооцінних ознак (*horrible – so good – the sweetest*). Порівняйте приклади, що розкривають подібні явища в частковооцінних реченнях, де виявляється оцінка мовцем інтелекту адресата:

Kleinman: Can you really know a person? I mean know him – not know about him, but know – I mean, actually know him – where you know him – I am talking about knowing a person – you know what I mean by knowing: Knowing. Really knowing. To know. Know. To know.

*Doctor: Kleinman, **you are an idiot**.*

Kleinman: Do you understand what I am saying? (Allen W. Without Feathers, p. 72)

Martha (stiffly): I am not aware that I have ever pretended to be anything I wasn't.

*Mrs. Culver: I dare say not, my dear. But I always thought you queer **a little stupid**. You take after your poor father. Constance and I have the brain of the family. (Maugham S. The Constant Wife, p. 210)*

Norman: You! Billy! Get in gear, boy! (To Ethel) Know what that means?

Ethel: Yes. It means that you have lost the last of your marbles. Let him sleep. (Thompson E. On Golden Pond, p. 128)

Martha: I think you're being faintly disagreeable to me, mother.

Mrs. Culver: I, on the other hand, think you're inclined to be decidedly foolish. (Maugham S. The Constant Wife, p. 204)

Grandma: Don't expect me to say anything. Old people are obscene.

Mommy: Some of your opinions aren't so bad. You know that? (Albee Ed. The American Dream, p. 275)

Frederica: Why not? You are an intelligent man.

Edward: You're an intelligent woman. (Modern English Drama, p. 394)

Frederica: Why not? I'm always being patronizing.

Robert: That's because you're clever and assure than most people. (Modern English Drama, p. 435)

Elizabeth: I never thought you that. Everyone knows you're very intelligent.

C.C.: They certainly ought to by now. (Maugham S. The Circle, p. 15)

Mortimer: I'd do anything in the world for her. You're the cleverest woman in the world. (Maugham S. The Constant Wife, p. 246)

В наведених реченнях важко встановити, де закінчується один і починається інший ступінь вираження оцінки. У цьому чітко виявляється недискретність оцінної шкали. Установити порядкове місце ступеня ознаки на шкалі неможливо, тому ланцюжок речень, що виражають різний ступінь однієї ознаки, складено нами довільно, на основі наявних мовних фактів. Особливості мовних засобів передачі оцінки при зростанні/зменшенні ознаки спостерігається як у загальнооцінних реченнях (*horrible, so good, the sweetest*) так і частково оцінних (*idiot, a little stupid, lost the last of your marbles, decidedly foolish, opinions aren't so bad, intelligent, more clever, very intelligent, the cleverest*), де різна кількість визначеної ознаки може бути представлена у мові прикметниками в позитивному, компаративному, суперлативному ступенях, іменниками, словосполученнями. Значення оцінного слова підсилюється або послаблюється інтенсифікаторами. Що стосується загальнооцінних афективних слів (*dreadful, horrible, awful, wonderful, marvellous*), то їх можна віднести до позитивної або до негативної зони шкали, але визначити, яке з них позначає більш сильний або більш слабкий ступінь ознаки, неможливо, що і з'явилося причиною невеликої кількості прикладів, які ілюструють зростання/зменшення ознаки в загальнооцінних реченнях (у відмінності від частковооцінних), і що дає привід виділити ще одну властивість оцінної шкали – невизначеність.

Підстава оцінки – це причина, тобто ознаки і стани об'єкта оцінки (адресата), що виявилися приводом для оцінки адресата з боку мовця. Мовець може як імплікувати, так і експлікувати підставу оцінки, пор.:

Blanche: How quiet you are, you're so peaceful. Look, how you sit there with your little hands folded like a cherub in choir.

Stella (uncomfortably): I never had anything like your energy, Blanche. (Williams T. A Streetcar Named Desire, p. 123)

В наведеному прикладі мовець експлікує підставу оцінки – це стан спокою, в якому знаходиться адресат-об'єкт оцінки, пор.

Laura: I've just been going out walking.

Amanda: That's not true. (Williams T. A Streetcar Named Desire, p. 244)

Мовець в даному випадку оцінює адресата, але не експлікує підставу оцінки.

Під аспектом ми розуміємо точку зору, з позицій якої оцінюється об'єкт (адресат). Аспект оцінки визначається обґрунтуванням, тобто тією ознакою, що оцінює мовець. Адресат може бути оцінений з різних точок зору: з погляду фізичних достоїнств/недоліків, з погляду його відповідності/невідповідності нормі і стереотипу, здатності виконувати визначені функції, з погляду потреби/непотрібності, добра/зла і подібне. Від аспекту оцінки залежить, яку лексичну одиницю для оцінки адресата мовець вибере на шкалі оцінок. Ознака, що позначена онтологічно оцінною одиницею мови

при частковій оцінці, визначає її аспект, пор.: *You're good, You're clever*. У частковооцінному реченні *You're clever* аспект оцінки «наявність/відсутність розуму» визначається ознакою, позначеною онтологічно оцінною одиницею мови. Набагато важче визначити аспект загальнооцінного речення, тому що в частковооцінному реченні мається на увазі, як правило, одна ознака, а в загальнооцінному – цілий спектр. Аспект загальнооцінних речень визначається всім спектром ознак, що входять в оцінний стереотип.

Отже, семантична структура загальних оцінок складніше семантичної структури часткових, тому що вона заснована на сполученні різних ознак об'єкта. Семантична структура часткових оцінок заснована на одній ознаці або стані об'єкта оцінки. Це пояснює існуючу в розмовній мові тенденцію до вживання при оцінці адресата мовцем частковооцінних речень.

Таким чином, усі речення оцінної семантики поділяються на частковооцінні і загальнооцінні у залежності від того, утримується в їхній семантичній структурі значення оцінки окремої ознаки або стану об'єкта або всього об'єкта в цілому.

Речення, що містять оцінку адресата з боку мовця, розділяються на два типи залежно від орієнтованості оцінки на суб'єкт (мовця) або на об'єкт (адресата). Факт наявності оцінних речень, орієнтованих на мовця, і оцінних речень, орієнтованих на адресата, відбиває мовні та мовленнєві прояви опозиції «я – ти», тобто, відносини «мовець – адресат». У реченнях, орієнтованих на адресата, йдеться про ознаки адресата, і мовними засобами виражається думка пор них мовця. Наведемо приклад оцінних речень, орієнтованих на об'єкт оцінки (адресат, його ознаки та стани):

Martha: You are an unconscionable liar.

Bernard: To which I can only retort that you are excessively rude. (Maugham S. The Constant Wife, p. 230)

Bill: Well, you certainly seem to enjoy your life now, anyway.

Norman: Do I? (Thompson E. On Golden Pond, p. 111)

Tom: What gave her that idea?

Amanda: What gives her any idea? However, you do act strangely. (Williams T.A. Streetcar Named Desire, p. 259)

Денотатом наведених оцінних речень є адресат, його ознаки і стан.

В оцінних реченнях *You are an unconscionable liar, you are excessively rude, Well, you certainly seem to enjoy your life now, anyway*, орієнтованих на адресата, йдеться про ознаки адресата – об'єкта оцінки, і мовні засоби виявляють думку мовця про них.

Розглянемо приклад оцінних речень, орієнтованих на мовця:

Ethel: I love you. We're going to have a splendid time, the three of us. Aren't we?

Norman: I don't know. We might. (Thompson E. On Golden Pond, p. 121)

Jerry: Jesus, you make me sick...get off here and give me my bench.

Peter: My bench! (Albee Ed. The American Dream, p. 42)

Norman (Into the phone): Yes, Billy. Well, I miss you too. Listen, Ethel and I are coming out to visit, you know. ... (Thompson E. On Golden Pond, p. 175)

В оцінних реченнях *I love you, Jesus, you make me sick, I miss you too*, орієнтованих на мовця, йдеться не про ознаки суб'єкта, а про почуття і стан мовця, викликані адресатом. Денотатом оцінних речень, орієнтованих на мовця, тобто таких, що відбивають почуття, емоції, викликані у нього адресатом, є почуття і емоції їх суб'єкта, а об'єктом оцінки – причина емоцій, тобто адресат. Подібні речення є результатом сильного враження, складеного на психічну організацію мовця адресатом. Цей вплив сильніше враження, що стимулює адресатно-орієнтовані оцінні речення, які підтверджують мовні засоби вираження оцінки в реченнях, орієнтованих на мовця.

У мові розходження в орієнтації оцінки на адресата або на мовця виявляється у використанні різних мовних засобів вираження оцінки. В оцінних реченнях, орієнтованих на адресата, значення оцінки передається всіма мовленнєвими засобами оцінки ад-

ресата з боку мовця. Інвентар мовних засобів висловлювання оцінки в реченнях, орієнтованих на мовця, обмежений і зводиться до оцінних дієслів (*like, love, worship, adore, deify, respect, miss, hate, ignore, curse, despise, detest, etc.*); структурам: *be* + оцінний прикметник (*be glad, tired of*); *make smb.* + оцінний прикметник (*make me sick*); *make smb.* + дієслово + оцінний прикметник (*make me feel uncomfortable*).

Оцінні судження, орієнтовані на мовця, називають почуття і стани мовця, виражають його відношення до адресата і є об'єктивними. Оцінні речення, орієнтовані на адресата, носять об'єктно-суб'єктний характер.

Для вираження розходжень між оцінними реченнями, орієнтованими на мовця і оцінними реченнями, орієнтованими на адресата, не релевантно, яким значенням представлена оцінка: загальним або частковим. Оцінки, орієнтовані на адресата і його ознаки, можуть бути як частковими, так і загальними, пор.:

Marie-Louise: Oh, Constance, what must you think of me?

Constance: I? I think you are sweet, Marie-Louise. (Maugham S. *The Constant Wife*, p. 247)

Edward: I don't remember.

Frederica: Then you should.. You have a trained, scientific mind. (Modern English Drama, p. 388)

Речення *I think you are sweet, Marie-Louise* є загально оцінним, орієнтованим на адресата. Речення *You have a trained, scientific mind* – частково оцінним, орієнтованим на адресата.

Теж саме можна сказати і про оцінки, які орієнтовані на мовця. Наприклад:

Helena: I love you.

Jimmy: I think perhaps you do. Yes, I think perhaps you do. (Osborne J. *Look Back in Anger*, p. 86)

Ethel: I love your laugh, Charlie.

Charlie: Thank you. (He laughs). (Thompson E. *On Golden Pond*, p. 121)

Речення *I love you* – загально оцінне, орієнтоване на мовця. *I love your laugh, Charlie* – частково оцінне, орієнтоване на мовця речення.

Таким чином, в статті розглянуто оцінні речення в ситуації безпосереднього спілкування, об'єктом оцінки яких є адресат. Ми дійшли висновку, що всі оцінки поділяються на два види: мотивовані і не мотивовані. Структура оцінки складається із суб'єкта оцінки; мовного засобу, який використовується суб'єктом; об'єкта оцінки, підстави оцінки; аспекту оцінки, шкали оцінки, оцінного стереотипу.

Оцінні речення поділяються нами на загальнооцінні та частковооцінні у залежності від значення оцінки в семантичній структурі речення.

Залежно від орієнтованості оцінки на суб'єкт (мовця) або на об'єкт (адресата) речення, що містять оцінку адресата з боку мовця, розділяються на два типи: орієнтовані на мовця і орієнтовані на адресата.

Розгляд оцінних речень на основі критерію наявності/відсутності онтологічно оцінних одиниць в лексико-граматичній структурі речення не є темою даної статті.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются мотивированные и немотивированные виды оценки. Определяются составляющие структуры оценки, а также выясняется, что разница между оценочными предложениями, ориентированными на говорящего, и оценочными предложениями, ориентированными на адресата, состоит в различии между их денотатами.

SUMMARY

The article deals with motivated and non-motivated evaluation. Also defined are the constituents of the evaluative structure. The author comes to the conclusion that the difference

between the speaker-oriented and addressee-oriented sentences lies in the difference between their denotates.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341с.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
3. Гончарова Н. В. Аксіологічна структура англомовного діалогічного дискурсу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – К.: КНЛУ, 2002. – 19с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Albee Ed. The American Dream. The Zoo Story. – New York: A Signet Book, 1960. – 127 p.
2. Allen W. Without Feathers. – New York: Warner Book, 1976. – 221 p.
3. Maugham S. The Constant Wife // Three Comedies. – New York : Washington Square Press, 1974. – pp. 129-218.
4. Maugham S. The Circle // Three Comedies. – New York: Washington Square Press, 1974. – pp. 129-218.
5. Modern English Drama. – Moscow: Raduga Publishers, 1984. – 455 p.
6. Osborne J. Look Back in Anger. – London: Faber and Faber, 1957. – 96 p.
7. Thompson E. On Golden Pond. – New York: A Signet Book, 1979. – 194 p.
8. Williams T. A Streetcar Named Desire. Sweet Bird of Youth. The Glass Menagerie. – New York: Penguin Books, 1983. – 313 p.

Надійшла до редакції 15.11.2003 р.

Ж У Р Н А Л І С Т И К А

УДК 801.8:070.1

ТЕКСТОПОРОДЖУВАЛЬНІ ЧИННИКИ МЕДІАТЕКСТУ

І.М.Артамонова

В умовах сучасності традиційний підхід до осмислення такого феномену, яким є на сьогодні засоби масової інформації, стає принципово недостатнім.

Характер організації і коєволюції журналістських текстів, а також екстралінгвістичні та власне лінгвістичні фактори, що організують і дезорганізують продукцію ЗМІ, сьогодні вже не визначаються тільки лінійними зв'язками. Пізнання сутності тексту є однією з популярних і все ще молодих проблем, що сьогодні швидко розвиваються і обіцяють відкриття нових закономірностей та принципів. У лінгвістиці, психолінгвістиці, семіотиці, теорії комунікації склалося вельми перспективне поняття про текст, яке включає, окрім вербально/письмового типу вираження й інші (музичний, зображальний, міфо-ритуальний...) [5; 2; 8].

Дуже часто текст розглядався як арена реалізації мовних феноменів, їхній комунікативний фон [9; 12]. При цьому всі ці дослідження в основному апелювали до такої ознаки тексту, як зв'язність і рідше до цілісності, яка задавалась прескриптивно: яким саме мусить бути текст, визначались умови існування тексту як цілого [7].

Журналістикознавці, визначивши текст як окремий предмет журналістської діяльності поряд із журналістським твором, як форму існування твору, звернули увагу на те, що «текст – це лише графічно-знакова фіксація твору..., форма відчуження твору від автора» [10]. Аналіз семантичного і графічно-знакового пластів текстотворення привів авторів до висновку, що текст – «це комунікативно-психологічне знаково-графічне явище», що «має свої, притаманні тільки йому, параметри і категорії» [10].

Разом з тим треба додати, що різні тексти в межах однієї знакової системи виявляють єдині універсальні ознаки, які мають необхідність у виявленні для того, щоб чіткіше встановити різницю між загальнообов'язковим та індивідуально-відмінним у текстах різних типів.

Метою нашого дослідження є виявлення текстопороджувальних чинників, актуальних для останнього десятиріччя ХХ століття. Їх розгляд спирається на принципи синергетики, яка формулює основи нового світорозуміння та орієнтує на пошук загальних закономірностей еволюції та самоорганізації природних, соціальних і когнітивних систем, прогножуючи можливі сценарії їх майбутнього розвитку.

Такий підхід до журналістики відповідає рівню наукових досліджень у галузі засобів масової інформації. Теоретики ЗМІ, розуміючи характер інновацій у світі і пресі, все частіше переносять акцент з осмислення ролі преси як соціального інституту, функціонування якого визначається суспільно-політичною ситуацією, на дослідження медіадискурсу – тексту ЗМІ у сукупності його екстралінгвістичних, прагматичних та соціокультурних факторів.

Дослідження присвячено проблемі визначення сутності медіатексту на макрорівні газетного видання. Такий підхід є актуальним на сьогодні, що пояснюється характером осмислювання продукції преси.

У прикладному плані мета нашої розробки – визначення зв'язку складових систе-

ми макротексту газетного видання та його функціонування в суспільстві, у чому виявляється комплексний характер журналістської діяльності та реалізуються інформаційна, ідеологічна, впливова, культурологічна тощо функції ЗМІ.

Особливістю запропонованого підходу є пошук через певні ключові одиниці та їхнє зближення певного тексту, який викреслюється в глибинах макротексту газетного видання і з усією сумою своїх потенцій виступає як могутня інтерпретаційна система дійсності.

У статті ми виходимо з того, що газета є складним вторинним текстом, який містить велику кількість різних творів – окремих первинних текстів. Дихотомія термінів первинний – вторинний не має значення динаміки і гносеологічного смислу. Ці слова підкреслюють, що окрема публікація є мінімальною одиницею складних багатокомпонентних утворень у газеті. Отже, первинний текст – це мінімальна неподільна одиниця газетного номера. Сама ж газета, її полоси та добірки всередині неї – вторинні тексти у тому розумінні, що вони складені з первинних її частин.

Вважаємо, що підхід до газети як до системи, виявлення статусу її складників та їх взаємозв'язків дають можливість показати особливості цього складного об'єкта. Характеризуючи газету, ми акцентуємо увагу на тих ознаках, які визначають її цілісність.

Отже, випуск кожної газети складається з багатьох первинних текстів, які можуть бути об'єднані у більші текстові блоки – тематичні полоси, добірки: окремі твори взаємодіють між собою, формуючи цілісний номер газети. Тексти публікацій можуть мати змістовну та/чи композиційно-стилістичну єдність, і тоді вони входять до складу тематичних полос чи добірок, об'єднуються у вторинному тексті газетної добірки.

Первинні тексти у складі газетного випуску іноді й не мають загальних змістовних ознак, але й у цих випадках вони також є складниками тексту газети. Єдиним текстом є і різні випуски однієї й тієї ж газети [11], об'єднані журналістською концепцією редакційного колективу, і які мають єдину експресивно-стилістичну модель, врешті-решт, первинні тексти різних випусків однієї й тієї ж газети можуть мати змістовну єдність. Різні випуски газети об'єднуються також завдяки наявності схожих елементів заголовкових комплексів, наприклад, постійних рубрик.

Існування макротексту газети як зібрання великої кількості первинних текстів об'єктивно зумовлено його функціональним призначенням – максимально повно та всебічно висвітлювати явища життя, аналізувати все, що відбувається навколо, формувати суспільну думку.

Газета як складний вторинний текст відрізняється від одиничного первинного тексту насамперед засобами розгортання змісту. У первинному тексті спостерігається лінійне розташування мовленнєвих елементів, коли вони йдуть один за одним, кожний розвиває зміст попереднього та прогнозує наступний відрізок тексту. Єдина будова такого тексту – зліва направо – поступово розгортає змістовну схему твору. Побудова змісту макротексту газети підпорядковується іншим закономірностям. У тексті газетного видання присутні як послідовне, так і подібне до стрибка розгортання цілісного змісту. Макротекст газети сприймається як зліва направо (горизонтально), так і зверху вниз (вертикально); можуть прочитуватися окремі твори, які не зв'язані з попередніми і не вимагають наступних. При цьому змістовні зв'язки між окремими публікаціями та їх взаємозумовленість не обов'язкові.

Маючи текстову природу, газетне видання характеризується такими категоріями, як цілісність, зв'язність, завершеність, модальність. Названі категорії мають загальнотекстове значення і щодо газетного номера отримують своєрідну заломлюваність.

Цілісність розглядається вченими як ознака системи. «Система визначається як комплекс елементів, що виявляють цілісність, або цілісний комплекс елементів» [4: с.18]. На цілісність як основоположну ознаку вказують й інші вчені [13]. У цілісному утворенні спостерігається двобічна залежність та зумовленість цілого і його елементів,

коли ціле впливає на елементи і елементи визначають утворювану структуру [13]. При цьому спостерігається закономірність: зміни в окремих частинах системи спричиняють зміни в усій системі.

Цілісність виражається як окремість, відособленість системи. Завдяки власному набору елементів система має властивості, що відрізняють її від інших та формують відокремленість від інших.

Другим проявом цілісної системи є ємерджентність – інтегральні властивості цілого [6]. У складі цілого є певні засоби, завдяки яким створюється інтеграція, зв'язаність частин.

Отже, у концепції, яка репрезентується в даній статті, звертається увага перш за все на те, яким чином у макротексті газетного видання виникає певний загальний смисл, цілісність, яка народжується з його окремих елементів.

Властивість цілісної системи релевантна для газетного видання: це не просто набір текстів; окремі публікації складають своєрідне обличчя єдиного макротексту газетного номера. Відбір і розташування їх на сторінках не випадкові, а відповідають концепції газети, їх розміщення зумовлено задумом редакції, який втілено в моделі видання. Назви текстів – частини заголовкової системи газети – взаємодіють одна з одною, сприймаються як єдність і можуть прочитуватися разом, перед сприйняттям самих публікацій.

Таким чином, макротекст газетного видання – це упорядкований семантико-графічний простір зі своїми лінгвогенетичними та ареальними, універсальними та етноспецифічними ознаками, у якому різниця між дійсністю та смислом, який інтерпретується та кодується, поступово зникає.

Газетне видання має властивість відокремленості від інших аналогічних видань. Журналісти редакції намагаються залучити читачів та зробити так, щоб газета мала своє обличчя, свій імідж: наприклад, якщо порівняти дві газети «Голос України» та «Сьогодні», ми побачимо різницю в тематиці, у стилістичному, графічному оформленні публікацій, у наборі ілюстраційних матеріалів тощо. Завдяки цілісності/відокремленості газети читач глибше проникає в сутність періодичного видання. Інтегративні властивості мають велике значення для створення цілісного макротексту газети, складеного з великої кількості різних частин. Необхідно зробити так, щоб газетний лист «не розсипався», а також легко сприймався при читанні. Цій меті підпорядковані властивості і засоби композиції у періодичному виданні. Вибір кожного засобу, а вони можуть бути найрізноманітнішими, залежить від того, наскільки він відповідає задумові композиції, функціональним та естетичним вимогам і характерові видання. При цьому дотримуються загального правила – єдність усіх засобів, вибір елементів і деталей, які не суперечать один одному і поєднуються з загальною картиною.

Система як ціле, складене із взаємодіючих елементів, має певну поведінку в навколишньому середовищі. Під «поведінкою» системи розуміємо її функціонування. Дослідження взаємопов'язаних елементів, що утворюють систему, обов'язково припускає виявлення їхніх функціональних зв'язків. Але проблема функціонування структури саме в тому, за якими законами об'єднує вона елементи. Адже пізнання такої системи, як макротекст газети, здійснюється не від частини до цілого, а від цілого до частин. Визначивши функцію цілого, можна встановити, які частини потрібні цілому, щоб воно існувало [1]. До того ж, пізнати частину – означає підійти до неї не структурно, а функціонально, оцінивши призначення кожної частини у житті цілого, принцип їх взаємозв'язку: підпорядкування, рівноправність, ієрархію, рівень стабільності. «Ціле не дорівнює сумі частин. Воно якісно інше» [6].

Такий функціональний підхід до системи властивий більшості досліджень з проблем загальної теорії систем.

Що можна сказати про функціонування газети в навколишньому середовищі?

З позицій системного аналізу в соціокультурних системах необхідно розрізнити два рівні функціонування: зовнішній, що зв'язує систему з середовищем, і внутрішній, який дає інформацію про поведінку кожного компонента системи у взаємодії з іншими на її власному просторі [3].

Окремі тексти об'єднуються в цілісну систему газетного номера для виконання суспільно необхідних функцій. Саме в медіатексті виявляється дія функцій ЗМІ, які є потенціалом журналістики. Теорія функцій докладно розроблена в журналістській науці, тому ми не вважаємо за необхідне зупинятися на цьому питанні спеціально.

Кожна система функціонує у певному навколишньому середовищі. «Для даної системи таке середовище – сукупність усіх об'єктів, зміна властивостей яких впливає на систему, а також тих об'єктів, чії властивості змінюються за результатами поведінки системи» [14].

Це положення наочно виявляє взаємовідносини газетної системи з її навколишнім середовищем – суспільством. Дійсно, усі ознаки газетного видання зумовлені тим, що воно призначене для віддзеркалювання процесів, які тільки що відбулися. Газета не тільки оперативно відгукується на суспільні зміни, але й сама активно впливає на соціально-економічні процеси, що виявляється в емоційному залученні адресата продукції ЗМІ у процесі вироблення ставлення до події.

У спеціальних роботах характеризуються різні типологічні риси системних утворень. Система газети – це насамперед складна динамічна система. Для таких систем характерною є не стільки велика кількість елементів, скільки велика кількість внутрішніх зв'язків. Це системи, «перенасичені внутрішніми зв'язками елементів та зовнішніми зв'язками з середовищем» [6].

Газета також належить до відкритих поліфункціональних систем. Ця характеристика прямо пов'язана з особливостями взаємодії газетної системи з середовищем. Рухомість, динамічність газетного видання дозволяє йому реагувати на потреби суспільства, уловлювати всі зміни в об'єктивній дійсності та будувати відповідно до них свою діяльність. У цьому проявляється така властивість, як адаптивність системи, наявність у ній зворотного зв'язку, що забезпечує отримання інформації іззовні. Отже, макротекст газетного видання слід віднести до таких складних систем, «в яких дія протікає не за замкнутим циклом, як у системах технічних і біологічних, а постійно змінюється, то більш радикально, то менш радикально, даючи змогу системі розвиватися. Така здатність пояснюється тим, що цей тип системи має свободу вибору своїх дій, яка визначає міру дотримання насамперед програми поведінки, що склалася, і міру її зміни. Характер цих змін зумовлений, з одного боку, логікою її саморуху, самовдосконалення, саморозвитку, а з іншого, необхідністю її реагування на зміни зовнішнього середовища, взаємодія з яким визначає своєрідність відкритої системи» [3: с.60].

Існує ще одна типологічна риса системи, яку ми аналізуємо. Для цього скористаємося теорією В.М.Солнцева про вторинні матеріальні системи [13]. Це матеріальні системи, елементи яких мають значення не стільки за своїми матеріальними властивостями, скільки за приписаною їм здатністю бути носіями семантичної інформації – знаками. Йдеться про семіотичні системи. Елементи такої системи (мови) є носіями інформації, а сама система виконує комунікативну функцію. Газетна система має характер матеріальної системи «подвійної вторинності», оскільки основні знаки, які використовуються у ній, – це мовні знаки, самі елементи вторинної матеріальної системи. Мовні знаки у складі газетного тексту входять до складніших знаків – текстів публікацій, які використовуються для передачі інформації.

Крім того, цілісність матеріалу газети створюється наявністю авторського задуму і

припускає структурно-сміслову організацію, про яку ми вже говорили. Газетний складений текст є своєрідним щодо авторства. Суб'єкт макротексту газети комплексний. У журналістській практиці існує розподіл праці у створенні загального змісту висловлювання не тільки конкретного повідомлення, але й видання загалом. Відбувається монтаж складеного тексту газети відповідно до тієї експресивно-стилістичної та структурно-графічної моделі, якої дотримується певне видання, завдяки чому виявляється імідж газети.

Складний газетний текст створюється так, щоб читач подолав труднощі швидкого сприймання великої кількості різноманітної інформації. Для виконання цієї мети газета змодельована за діалектичним поєднанням принципів інтеграції інформації та її сегментації; так видання опановує той колосальний життєвий матеріал, який подає своєму читачеві.

Отже, системний підхід до осмислювання процесів, які відбуваються у медіа-макротексті, дає можливість зробити висновок про те, що зміни у текстопороджувальній практиці сьогодні пов'язані з новим змістом понять «інформація» і «вплив», з новим ставленням до того, як ЗМІ повинні реалізовувати свої основні функції.

РЕЗЮМЕ

Проанализованы общесистемные признаки макротекста газетного издания и их связь с функцией воздействия на читателя.

Ключевые слова: система, структура, текст, макротекст, интеграция, сегментация.

SUMMARY

General systematic features of macrotext of the Newspaper Style and their relation with the main function of influence public opinion are analysed in the article.

Key words: system, structure, text, macrotext, integration, segmentation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. – М., 1971.
2. Баранник Д.Х. Текст //Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.
3. Каган М.С. Эстетика как философская наука. – СПб, 1997.
4. Казаневская В.В. Философско-методологические основания системного подхода. – Томск, 1987.
5. Лосева Л. Как строится текст. – М., 1998.
6. Новик И.В. О моделировании сложных систем: (философский очерк). – М., 1965.
7. Проблемы связности и цельности текста. – М., 1982.
8. Радзівєвська Т. Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення: Автореф.дис. д-ра філол.наук. – К., 1999.
9. Реализация грамматических категорий в тексте. – М., 1982.
10. Різун В.В., Мамалига А.У., Феллер М.Д. Нариси про текст: теоретичні питання комунікації тексту. – К., 1998.
11. Рождественский Ю.В. Об одном из приемов семиотического анализа средств массовой информации//Предмет семиотики. Теоретические и практические проблемы взаимодействия средств массовых коммуникаций. – М., 1975.
12. Русский язык: Текст как целое и компоненты текста. – М., 1982.
13. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977.
14. Холл А.Д., Фейджин Р.Е. Определение понятия системы//Исследования по общей теории систем. – М., 1969.

Надійшла до редакції 15.11.2003 р.

УДК 070.447 : 327.5 : 316.48 (477.83)

ЖАНРОВЕ ВТІЛЕННЯ КОНФЛІКТУ В ЖУРНАЛІСТСЬКОМУ ТВОРІ: З ДОСВІДУ ЛЬВІВСЬКИХ ГАЗЕТ*О.Уліцка*

Постановка проблеми. З перетворенням нашого суспільства на відкрите й демократичне конфлікт стає нормою життя, формою вираження різноспрямованих інтересів. Нинішній день характеризується конфліктами між виконавчою та законодавчою владою, партіями і рухами, політичними лідерами, парламентськими фракціями, між владою в центрі й на місцях, владою і населенням. Природно, що преса, чутливо вловлюючи весь спектр суспільних процесів, активно «опрацьовує» конфліктогенні ситуації. Сьогодні активно досліджуються конфлікти, пов'язані з діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування, тобто у сфері, яка раніше з відомих причин перебувала поза полем зору редакцій газет, залишалася для них недосяжною. Висвітлення цієї проблематики стало одним з плідних напрямків роботи преси за останні роки.

ЗМК у наших специфічних умовах відсутності сталих інститутів громадянського суспільства виступають найбільш активним і доступним широкому загалу чинником формування політичної культури суспільства. Тому вони відіграють помітну роль у подоланні або ж, навпаки, підсиленні конфліктності. Це підтверджує важливість вивчення ролі преси у суспільстві в цілому через представлення широким читацьким колам конфліктогенних ситуацій, що виникають та вирішуються у процесі діяльності органів влади.

Зв'язок заявленої проблеми з важливими науковими і практичними завданнями сьогодення обумовлений активізацією всієї діяльності засобів масової комунікації, і збільшенням у зв'язку з цим кількості матеріалів конфліктної тематики; залученням широких читацьких кіл до участі у загальносуспільних і державних подіях; посиленням функції преси як контролера влади та більш повної реалізації можливостей щодо формування політичної культури членів суспільства. Звідси – постійно зростаюче практичне значення преси у пізнанні та управлінні конфліктами, які в узагальненому вигляді постають як проблеми економічного, соціально-політичного й морального характеру. А це, в свою чергу, вимагає наукового вивчення механізмів задіяності преси в конфліктних процесах. Аналіз журналістського зображення конфлікту видається особливо доцільним сьогодні, коли в Україні шукаються оптимальні варіанти виходу з трансформаційної кризи, зумовленої не в останню чергу масштабними конфліктними процесами.

Крім того, актуальність дослідження визначається і тим, що формування державної служби в Україні як сучасного державно-правового інституту належить до пріоритетних напрямків адміністративної реформи. Державна служба має стати правовою, чітко організованою, соціально орієнтованою. У цьому плані важливою характеристикою владних структур є їх дієздатність у пошуку оптимальних шляхів управління соціально-політичними конфліктами.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, дозволив автору даної роботи використати наукові розробки теоретиків українського журналістикознавства, таких як Д.Прилюк, А.Москаленко, В.Різун, В.Іванов, В.Шкляр, Т.Приступенко, В.Здорова, І.Михайлин, І.Паславський, а також праці російських вчених В.Горохова, І.Шукурова, Д.Розенталя, Е.Сосновської, Г.Солганика та інші фахові теоретичні розвідки. Однак в жодній науковій розвідці не представлено комплексного вивчення особливостей жанрового «оформлення» конфлікту. З огляду на це означена стаття присвячується недостатньо дослідженій частині загальної проблеми, а саме – розгляду конфлікту як жанротворчого фактора. Це стане напрацюванням автора даної роботи.

Автором поставлено такі завдання: дослідити взаємопов'язаність специфіки конфлікту як складного соціального явища зі жанровими характеристиками газетних публікацій; з'ясувати місце і значення конфлікту серед інших жанротворчих факторів журналістських творів.

Емпіричною базою роботи виступають найбільш тиражні львівські газети «Високий Замок», «За вільну Україну», «Експрес», «Молода Галичина», «Поступ», «Український шлях». Аналіз досліджуваних видань засвідчує, що для повного розкриття змістових особливостей конфліктного процесу важливе значення має максимальна реалізація можливостей форми.

Жанрова модифікація конфлікту завжди обумовлюється суттю конфронтації та конкретними завданнями газетного виступу. Тип конфлікту, коло його учасників, інтенсивність, реальний чи прогнозований результат прямо впливають на вибір форми. Жанрова шкала дозволяє журналісту зіставити суспільну значимість протиріччя з перебігом на практиці формою втілення.

Пошук оптимального варіанту в широкому діапазоні жанрів залежить насамперед від якісних характеристик конфронтації. Якщо перед читачами - очевидне, рельєфне зіткнення інтересів, бажань чи ідей, то в таких випадках порівняно легко оцінювати і робити висновки. При вивченні подібних «простих» колізій спостерігається два варіанти діяльності львівської періодики. Зазвичай центр ваги журналісти утримують на визначенні суті протиріччя та зазначенні найважливіших аспектів конфліктних дій - передусім причин й умов перебігу. В інших випадках газети обмежуються констатацією конфлікту з називанням або навіть без називання конфліктуючих сторін та причин виникнення.

У першому варіанті задуми автора втілюються, як правило, у кореспонденції. Так, інформаційна кореспонденція повідомляє про конфліктну подію без ґрунтовної оцінки. Її завдання – дати повну картину конфлікту, привернути увагу читача, наštовхнути його на роздуми. Про зображувану конфронтаційність тут йдеться на рівні докладного повідомлення. Натомість аналітична кореспонденція вдається до глибшого аналізу фактів, осмислює, оцінює, накреслює шляхи виходу з колізії.

Іншим варіантом жанрового оформлення очевидного і зрозумілого конфлікту виступає замітка. У ній констатуються конкретні протиріччя, часто з вказівкою на причини виникнення, режим розгортання, інколи реальні та потенційні результати.

Значній частині представлених у пресі конфліктних процесів притаманна така визначальна риса, як видовищність. Це насамперед всі акції протестного характеру – пікети, страйки, блокування доріг тощо. Такі колізії зображаються регіональними газетами, як правило, у репортажній формі. Даний жанр приваблює динамікою, експресією, жвавістю, він відтворює атмосферу, вимальовує поведінку конфліктуючих, передає настрої. Звертання до репортажу дає можливість досягти майже кінематографічної наочності конфлікту. Тому найчастіше даний жанр обслуговує саме такі, найбільш атракційні та багаті за формою колізії.

Вище йшлося про очевидні й цілком зрозумілі конфлікти. Але, як переконує досвід, далеко не в кожному випадку можна легко й просто зробити висновки. Хитроумне переплетіння, паралельність або тимчасовий збіг протилежних, а то й взаємозаперечливих, інтересів різних людей чи груп інколи заважають журналістові «розібрати» заплутаний клубок стосунків і виявити, які з них породили конфліктну взаємодію, яка її соціальна спрямованість

У тих випадках, коли об'єктом публікацій стає конфронтація, яка потребує глибокого опрацювання, журналісти шукають резерви у журналістському розслідуванні. Тут протиріччя зображається як таке, що вивчається журналістом. Журналістське розслідування виявляє глибинні, приховані на перший погляд, наміри, мотиви конфліктуючих, визначає об-

грунтованість тих чи інших точок зору, прогнозує розвиток досліджуваного конфлікту. Воно впливає як на аналітичний, так і на емоційний реєстри читацького сприйняття.

Складні й заплутані конфліктні процеси також розглядаються в статті. Її відрізняють високий рівень узагальнень, чітко окреслена залежність композиційної побудови від логіки роздумів, розвитку авторської концепції. Конфліктний зміст журналістських творів розкривається в аналізі, узагальненнях. Хід розвитку журналістської думки тут підкорений розв'язанню конкретних протиріч.

Близький до статті коментар, який обґрунтовує певну ідею чи підкріплює певну позицію, показує головних дійових осіб конфліктності. І хоча коментар позначений суб'єктивізмом автора, об'єктивність тексту полягає в ретельному дотриманні та вивченні фактів. Матеріал такого жанру пояснює смисл події, розкриває її суспільне значення, дає висновки. Місцева преса практикує також розміщення коментарів у блоці з інформаційним повідомленням про подію, яка отримує коментар.

Проте характер журналістського дослідження конфліктності залежить не тільки від якості конфліктного процесу, але й від його *кількісних* характеристик. Так, одномоментне зіткнення, що швидко залагоджується, стане темою публікації якогось одного жанру. А часті однотипні, довготривалі чи навіть затяжні конфліктні процеси вимагатимуть залучення різних жанрових форм. Таке жанрове розмаїття дасть можливість здійснити більш детальний аналіз явища, побачити його з різних сторін. Тобто, тут йдеться про асортимент жанрового втілення протиріч.

Іншим виразним жанротворчим фактором у творах конфліктної тематики виступає *представлення конфліктуючих сторін*. До розповсюджених прийомів жанрового оформлення конфлікту з очевидною увагою до опонентів належить звіт. Конфліктуючі сторони насамперед представлені у звіті, об'єктом зображення якого є прес-конференції учасників протистоянь. Тут журналісти повідомляють читачам про бачення стану справ однією з сторін, її діяльність на актуальному етапі перебігу конфлікту, подальші наміри тощо.

Велику частину газетної площі регіональних видань займають звіти про збори, засідання, круглі столи, на яких обговорюються конфліктні процеси, різного роду заходи, що відбуваються в державних структурах тощо. Адже всі ці заходи можуть бути справжньою конфліктною ареною, а вміло написаний журналістом звіт з таких форумів – документальна драма, що відтворює зіткнення думок та ідей. Звіт – в ідеалі це вдумливий журналістський виклад обміну думок з метою найбільш повного відображення суспільного значення конфронтації, про яку йдеться.

Журналісти в особливий спосіб представляють конфліктуючі сторони в інтерв'ю. У публікаціях даного жанру специфіка протиріччя розкривається через спілкування журналіста з опонентом, посередником чи арбітром. Надання інформації «з перших рук», через пряму мову створює у читача відчуття більшої достовірності. На сторінках регіональної преси «працюють» інтерв'ю-монолог, інтерв'ю-діалог, інтерв'ю-полілог.

Цікаві для читача інтерв'ю, до яких залучені елементи дискусійності. Адже в такому випадку зустрічаються різні думки – журналіста і співрозмовника, від чого текст набуває більшої експресивності й динаміки.

Інтерв'ю має цінність тільки в тому випадку, якщо його дає ключова особа, від якої залежить розвиток протиріччя. Якщо респондентом є авторитетна особа, чия компетентність і принципова позиція не викликають сумніву, то таке інтерв'ю створює передумови впливу на формування громадської думки, на реальний хід протиборства.

У запропонованому поділі жанрового втілення конфліктів своє місце займає жанр огляду листів. Тут газета виступає адресатом та дослідником читацьких дописів, у яких представлені позиції конфліктуючих сторін. Матеріали під рубриками «За листами чи-

тачів,» «З редакційної пошти» об'єднують наскрізною темою ряд однотипних конфронтаційних явищ, супроводжуючи цитування коментарем, або відображають процес перевірки листа і вивчення конфліктної ситуації на місті. Слід відзначити, що останнім часом питома частка матеріалів такого жанру на сторінках львівської преси є незначною.

Конфліктуючі сторони можуть представляти себе на сторінках періодики самі. У таких випадках як самостійний газетний матеріал преса публікує листи від читачів, організацій, партій тощо. Такі листи – невичерпне джерело конфліктів. Через них надходить важлива інформація про суспільні суперечності, назрівання конфліктних ситуацій або вже актуалізовані конфліктні процеси. Жанрові особливості листа дають змогу досить повно розкрити позицію автора, його роль у ситуації, продемонструвати, у чому полягає розбіжність поглядів з опонентом.

Інколи на газетних шпальтах відбувається своєрідний обмін виступами між конфліктуючими сторонами. У таких випадках газетні шпальти виступають місцем для демонстрації позицій конфліктуючих сторін. На нашу думку, використання газети як засобу переписки з опонентами – явище безперспективне. Найкраще для ЗМК – виконувати властиву їм роль об'єктивного інформатора громадськості про конфліктні процеси безвідносно до того, подобаються вони певним задіяним песонам чи ні.

Необхідність дослідження конфліктів змушує журналістів вдаватися до використання зображальних засобів різних жанрів, що приводить до зрощення їх структур і появи гібридних жанрів. Цьому сприяють також такі характерні особливості конфлікту, як контрастність та двополюсність, які дозволяють розглядати його за допомогою поєднання різних жанрових форм. Так, характерним для досліджуваної періодики є використання синтезованих жанрів на основі поєднання замітки чи кореспонденції зі звітом, кореспонденції з елементами репортажу, фейлетона та кореспонденції. Дуже часто інформаційне повідомлення про конфлікт супроводжується коментарем чи коментарями фахівців.

У силу взаємодії жанрів відбувається також суб'єктивізація змісту газетних текстів. Характерною ознакою творів конфліктної тематики усіх жанрів виступають авторські вставки й зачини, інтимізація викладу, живі, персоналізовані елементи. Використання конкретно-чуттєвої позиції автора значно збагачує арсенал виражальних мовних і композиційних засобів і особливим чином організує читацьке сприймання. Про які б протиріччя не йшлося, у газетних виступах безпосередньо присутні голос, оцінки, емоції, думки автора.

Звичайно, в різних жанрах міра участі автора різна. Деякі газетні жанри більш «знеособлені», деякі – менш. Однак в цілому роль автора дуже суттєва: автор може виступати як закадровий спостерігач, закадровий розповідач, дослідник, учасник події, співрозмовник опонентів, співрозмовник читача. Усі ці ракурси обумовлюють жанр і тон публікації, мотивують композицію і сюжет твору. Відкритість та активність авторської позиції великою мірою формує вплив преси на читацьку аудиторію.

Розгляд жанрового представлення конфліктів на матеріалах досліджуваної преси дозволяє зробити певні висновки.

На газетних шпальтах присутні публікації конфліктної тематики багатьох жанрових форм. Однак помічені деякі жанрові вподобання львівської преси: найчастіше про конфлікти йдеться в інформаційних матеріалах – розширеній замітці, кореспонденції, звіті, репортажі. «Конфліктне» обличчя регіональної преси без перебільшення визначають замітка й кореспонденція; звіт журналісти зазвичай вибирають для оприлюднення дій, рішень, намірів органів влади чи окремих службовців; репортаж присутній за рахунок зростання в суспільному житті краю кількості протестних акцій. Звертає на себе увагу рідке використання на газетних шпальтах таких жанрів, як нарис, фельетон, есе. Їх замінюють газетні матеріали, в яких посилюється інформаційне начало. Це вка-

зує на те, що розвиток жанрів – процес диференційований. Об'єктивні конфліктні процеси викликають переважний розвиток певних жанрів.

До основних жанротворчих факторів, за якими можна здійснити максимально обґрунтований поділ текстів конфліктної тематики, належать зміст конфронтації та конкретні завдання газетного виступу. На вибір форми прямо впливають тип конфлікту, коло його учасників, інтенсивність, реальний чи прогнозований результат. Жанрова шкала дозволяє журналісту зіставити суспільну значимість протиріччя з перевіреною на практиці формою втілення.

Конфлікт не можна вважати приналежністю окремих жанрів. Можна говорити лише про ступінь поширення того чи іншого жанру при вивченні конфліктів. Останні належать рівною мірою усім, відрізняючись характером подачі. Так, конфлікт фіксується у замітці, як правило, на рівні його причин і структури, у кореспонденції, статті, журналістському розслідуванні, коментарі виражається переважно системою доказів, з'ясуванням причин, функцій, динаміки. Аналіз позицій діючих сторін домінує в інтерв'ю, листах читачів, відкритих листах. У художньо-публіцистичних жанрах конфлікт подається в розкритті взаємовідносин опонентів, а також у системі доказів авторського тексту.

Жанрова гнучкість дозволяє повніше охопити конфлікт, вибрати оптимальний варіант управління ним. Свою дієздатність у подачі конфліктів довели такі творчі здобутки періодичної преси, як звертання до нових оригінальних жанрових форм. Помітний синтез жанрів також в силу суб'єктивізації газетних виступів. Елементи з живих, персоналізованих жанрів залучаються у матеріали, для яких вони не характерні. Про формування нових жанрів у регіональній пресі говорити поки що немає підстав. Але очевидно, що жанри, які формуються, відзначаються, з одного боку, тенденцією до інформативності, з другого боку, особистісною тенденцією.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку визначаються тим, що представлений аналіз заявленої проблематики відкриває новий ракурс бачення конфліктних процесів, а також сприяє глибшому дослідженню змістовного та стилістичного аспекту представлення конфліктності засобами журналістики. Це зумовлює можливість і доцільність подальшого розроблення даної проблематики та поглиблює знання сучасної пресової практики. Адже з'ясування заявлених завдань сприяє не тільки поглибленню знань про роль преси в суспільних процесах, а й створює об'єктивні умови для підвищення ефективності її виступів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности представления конфликта в журналистских произведениях разных жанров. На основе анализа газетных публикаций львовской прессы обосновывается важность конфликта как жанрообразующего фактора.

SUMMARY

The specifics of depicting of a conflict in journalistic products of various genres are being considered in this article. On the basis of the analysis of newspaper publications in Lviv press the importance of the conflict as a factor which determines the genre of publications is substantiated.

Надійшла до редакції 11.10.2003 р.

І С Т О Р І Я

УДК 930.1(477) «15-17»

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ УКРАЇНСЬКИХ ТА ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ*К.С.Гіря*

Взаємостосунки українських та донських козаків з XVI до початку XVIII ст. мають багато цікавих сторінок. Аналіз різних аспектів українсько-донських взаємин дозволить відтворити їхню цілісну історичну картину.

Мета даної статі – розглянути окремі сюжети стосунків запорозьких та донських козаків з XVI до початку XVIII ст. в історіографії.

Для виконання цього завдання автор проаналізувала історичні праці та різні джерела, які пов'язані з взаємостосунками запорозьких та донських козаків XVI – початку XVIII ст. Для з'ясування отриманих в процесі наукового дослідження проблеми результатів автор спиралася на праці сучасного спеціаліста в сфері взаємостосунків запорозьких та донських козаків XVI – середини XVII ст. В.Брехуненка та матеріали наукових конференцій з історії козацтва [1].

Одне з найбільш дискусійних питань історіографії – порівняльний аналіз українського та донського козацтва. Зокрема, проблема генези українського козацтва як історичної реалії поєднується в історіографії з браком джерел щодо його витоків та студіями над його історією. Як результат, маємо багато різновартісних концепцій – від швидко збанкрутілих філологічних до україноцентричних. Останні, взявши гору у середині XIX ст., неподільно панують до сьогодні (магістральним напрямком є поглиблення, уточнення та збагачення візії М.Максимовича про українське козацтво як продукт колонізаційних обставин на Великому Кордоні). Сучасна спроба відтворити процес зародження українського козацтва через відфільтрування досягнень попередників і врахування реалій тогочасного українського життя та загальної ситуації на Великому Кордоні належить Н.Яковенко [2].

На противагу історії запорозького козацтва історія Дону навіть у російській історіографії не належала до домінуючих тем. Слід зазначити і те, що три найпотужніші праці XVIII-XIX ст. з історії донською козацтва (О.Рігельмана, В.Сухорукова, М.Пудавова) побачили світ лише через кілька десятиліть після своєї фізичної появи [3].

Причини посідання українським та донським козацтвами різних щаблів в історіографічній ієрархії – в різних історичних місіях козацтва. М.Драгоманов вперше спостеріг різницю інтелектуальних горизонтів та історичних місій козащин, яка вилілась, з одного боку, у те, що боротьба українських козаків з Польщею «не була тільки протестом інстинктів, як боротьба донських і уральських козаків проти Московської держави, але боротьбою принципів», а з іншого українські козаки, на відміну від донських, розв'язували з часом у стосунках з турками і татарами далеко складніший, аніж примітивне здобичництво та оборонні заходи, комплекс тісно пов'язаних між собою завдань – станових і загальноукраїнських [4].

Услід за М.Драгомановим сучасний дослідник В.Брехуненко зауважив, що українське козацтво відіграло ключову роль в українській історії XVII-XVIII ст. й навіки за-

корінило собі місце в історичній пам'яті українського етносу, а донці так і залишилися особною етносоціальною спільнотою з якісно обмеженим впливом на внутрішнє життя довкільних суспільно-політичних організмів з Московщиною включно [5].

Не розбираючи ретельно питання генези донського козацтва, визначимо деякі найбільш цінні наукові висновки. Дослідник XIX ст. М.Пудавов першим відзначив появу українських козаків у пониззі Дону вже на початку XVI ст. та слушно зацентрував увагу на українське походження відомої з середини XVI ст. донської топоніміки (містечко Черкасськ, Монастирський острів, Черкаські гори) [6]. Таким чином, дослідник доходить відправного висновку про радикально важливу роль українського елемента на етапі зародження донського козацтва.

В.Брехуненко вважає, що принаймні з 10-х рр. XVI ст. до Дону доходять українські козаки [7]. Безпосередніх свідчень на цей рахунок у нечисленних тогочасних джерелах немає. Підставу для висновку дає міцно закорінене в історичній пам'яті українського козацтва переконання про наявність власних зимівників на Дону вже від часів Прецлава Лянцкоронського. У відомому універсалі Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. східна межа Вольностей Запорозьких визначалась так: «...от самарских же земель через степь до самой реки Дону, где еще за гетмана казацкого Прецлава Лянцкоронского казаки запорожские свои зимовники мевали» [8]. Автентичність самого документа викликала сумніви і небезпідставно [9]. Але тут це не має вирішального значення. Важливо, що універсал (чи фальсифікат), який пізніше неодноразово брався козаками у списки, відтінює реальну козацьку традицію відносити початки своєї появи на Дону вже до 10-х рр. XVI ст. У нашому випадку опосередковано підкріплює позицію не тільки подальша загальна тенденція стосунку українських козаків до Дону, а й те, що вже у стислім часі (розпочинаючи з 30-х рр. XVI ст.) їх появу на донських теренах твердо фіксуватимуть документальні джерела.

Спільна боротьба запорозьких та донських козаків проти турецько-татарської агресії належить до найбільш досліджених в історіографії проблем взаємостосунків обох козацтв XVI-XVII століть. Тема спільної боротьби запорозьких і донських козаків проти турецько-татарської агресії, їхня участь в обороні південних рубежів була поставлена і частково висвітлена в працях таких вітчизняних дореволюційних дослідників, як, М.Маркевич, О.Рігельман, С.Мишецький, О.Скальковський, Ф.Брун, В.Сухоруков, А.Савельєв, В.Антонович, Д.Багалій, Д.Яворницький, О. Баїов та ін. Тоді ж у складі різних документальних видань були опубліковані деякі архівні матеріали, які відбивають окремі епізоди цієї проблеми («Материалы для истории воссоединения Руси», «Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А.Лишиным», «Материалы по истории Войска Донского», «Донские Дела», тощо) [10].

Д.Яворницький досить ретельно описав спільні походи запорожців та донців на Крим та до берегів Туреччини та показав їх історичне значення. Зокрема, наприкінці липня 1622 р., як повідомляли московські послы Кондирєв і Бормосов, що їхали до Константинополя через землі Війська Донського, запорозькі козаки разом із донськими в кількості 700 чоловік на 25 стругах, керовані запорозьким отаманом Шилом, ходили у відкрите море і, не діставши на півтора дні дороги до самого Царгорода, повоювали у Царгородському вілаєті кілька сіл і витяли певну кількість людей, але проти них вийшли з Царгорода турки на каторгах і вбили у козаків до 400 чоловік [11].

В 1625 році запорозькі козаки спільно з донськими зібрали 15 тисяч чоловік, сіли у 300 чайок, кожна з яких озброїли трьома-чотирма фальконетами, й вирушили в море в напрямку на Синоп і Трапезонт. Проти козаків вийшов із 43 суднами турецький адмірал Редшід-паша; на заході Чорного моря, при Карагмані, він зустрівся з козаками. Битва була запекла і дуже кривава; спочатку перемагали козаки; із особливою запеклістю вони

діяли проти адміральської галери, званої баштардою; гребці-невільники допомагали їм тим, що кинули весла й перестали керувати галерами. Але врешті турки здобули перемогу завдяки зустрічному вітрові, який під кінець подув у вічі козакам. 270 козацьких чайок турки розбили, захопивши в полон 780 козаків. Їх закували залізом і посадили на турецькі галери одвічними веслярами [12].

У 1637-1642рр. донські та запорозькі козаки утримували фортецю Азов [13].

Дослідження теми спільних походів запорізьких та донських козаків проти Туреччини було продовжено і розвинуто за радянські часи М.Смирновим, О.Новосельським, В.Голобуцьким, Б.Луніним, О.Апанович, В.Панашенко, Г.Саніним та іншими. З погляду виявлення і публікації нових документальних матеріалів особливе важливе значення мав вихід «Воссоединения Украины с Россией» у трьох томах [14]. Сучасний дослідник А. Сокульський в спеціальній монографії описав спільні походи запорожців та донців не тільки першої, але і другої половини XVII ст. В 1644 р. запорожці на 30 чайках, вертаючись з походу Азовським морем, об'єдналися з донцями і знову штурмували Азов. Наступного року 5 тис. запорожців спільно з донцями на 84 суднах діяли на Чорному й Азовському морях, штурмували Керч і Азов. В 1648 р. 600 запорожців і 300 донців на 20 суднах успішно діяли поблизу Тонких Вод (Кримське узбережжя), відбивши в татар захоплених на Україні полонених. Восени того ж року козаки на 16 суднах ходили на Темрюк. В 1655 р. запорожці спільно з донцями на 34 суднах вийшли в море, захопили Тамань і зірвали похід татар на Україну. Наступного року запорожці і донці числом понад 2 тис. штурмували Азов і Очаків. Біля Гезлева вони відбили 200 полонених українців і росіян і захопили в полон 600 турків і татар. Влітку 1659 р. козаки на 30 суднах громили передмістя Темрюка, Тамані, Кафи, Балаклеї, Сінопа, Кондри та інші міста, а восени діяли біля берегів Криму. В 1686 р. у союзі з донцями запорожці штурмували фортеці Лютик і Кизикермен, успіху не добились, але забезпечили вихід донцям в море, які потім успішно діяли під Темрюком. В 1694 р. спільно з донцями запорожці заволоділи Чонгарським городком, потім донці повернулись в Черкаськ, запорожці пішли в море. В 1696 р. 500 запорожців діяли на Чорному морі, чим сприяли донцям в облозі Азова. Українські козаки відіграли вирішальну роль у взятті цього міста. Близько 4 тис. запорожців першими увірвалися в передмістя фортеці й засіли на валу, звідки турки не могли їх вибити і здали фортецю, не дочекавшись повторного штурму. Таким чином, спільні героїчні походи запорозьких і донських козаків зіграли велику історичну роль в боротьбі з турецько-татарською агресією, обороні південних рубежів України та визволенні слов'янських полонених в XVI-XVII ст. [15].

Дуже важливим аспектом взаємостосунків запорозьких та донських козаків є їхня спільна участь в подіях Смути XVII ст. в Росії. Цієї проблематики торкалися ще історики XIX ст. (М.Карамзін, С.Соловйов, Д.Лловайський, С.Платонов, М.Костомаров, П.Куліш, Д.Яворницький) [16]. Д.Яворницький зазначив, що своїм успіхам Лжедмитро I зобов'язаний був головним чином донським козакам (автор налічує їх дві тисячі) та російським ратним людям, однак під знаменами самозванця зібралися і запорожці. Не визначивши ролі останніх, Д.Яворницький підкреслив, що в 1607 р. вони допомагали самозванцеві Петрові в чисельності три тисячі, а потім – Лжедмитру II [17]. Д.Лловайський писав, що в війську Лжедмитра II було від 15 до 20 тис. осіб, з них 8 тис. кінних запорожців і 4 тис. піших козаків в резерві, а П.Куліш назвав цифру – 12 тис. запорожців у московському поході Лжедмитра I [18]. Але ця цифра, очевидно, перебільшена.

Великий внесок у вивчення проблеми участі запорозьких та донських козаків в подіях Смути XVII ст. в Росії зробили радянські історики (І.Смирнов, М.Долінін, І.Шепелєв, Р.Скринніков) [19]. Зокрема, І.С.Шепелєв навів дані різних джерел з тим, щоб встановити етнічне походження Івана Заруцького – козацького отамана, який брав активну участь в по-

діях Смути XVII ст. в Росії [20]. За відомостями сучасника І.Заруцького – поляка Мархоцького, І.Заруцький був уродженцем з «Торнополя», а за даними Маскевича, теж його сучасника, І.Заруцький був «волинцем». В царських грамотах І.Заруцького називали «черкашенином», тобто українським козаком. Він від самої появи Лжедмитра I в Росії став учасником руху разом з козацтвом. Після вступу Лжедмитра I на російський престол Заруцький, як і всі козаки, повернувся на Дон або в Сіверську Україну. Потім він разом з козацтвом став учасником повстання І.Болотнікова. В 1607 р. Заруцький почав служити новому самозванцеві – Лжедмитру II. І.Заруцький зіграв немало роль в мобілізації ратних сил самозванця для походу на Москву. За твердженням сучасника тих подій вищезгаданого Мархоцького, взимку 1608 р. І.Заруцький привів з собою в Орел 3 тис. запорозьких та 5 тис. донських козаків [21].

Після вбивства Лжедмитра II в грудні 1610 р. Заруцький разом з козацтвом поставив мету посадити Марину Мнішек з її сином на престол, використовуючи сили ополчення. Це, як зауважив І.Шепелев, не значило, що Заруцький бажав створити козацький уряд, але козаки та всі підлеглі Заруцькому соціальні сили вірили в те, що прихід Марини до влади принесе їм набагато більше прав [22].

Більшість дослідників дає негативну оцінку поведінці «авантюриста» Заруцького та козаків під Москвою, посилаючись на дані джерел, зокрема, «Сказання Авраама Паліцина»: «А Иван Заруцкий, стоя под Москвой с казаками своими метяше всем воинством и всеми православными христианами, грабяще и насилующе...» [23].

Автор фундаментального дослідження з історії громадянської війни в Росії XVII ст. О.Станіславський довів, що запорозькі та донські козаки були головною рушійною силою Смути, показав на конкретних прикладах їхню участь в подіях [24]. Він зазначив що в подіях Смути XVII ст. російське козацтво значно послабляла відсутність авторитетного керівного центру, який мали на цей час українські козаки. Незакінченість станової організації не дозволила козакам захопити політичну владу в Першому ополченні навіть в момент найбільшого послаблення дворянства [25].

Міжкозацькі взаємини, що виникли з приводу залучення донців до участі у Хотинській війні, досліджувались Н.Рашбою, Х.Ібрагімбейлі, Л.Подгородецьким, Н.Алекберлі. Концентровано проблема розглянута у книзі «Війна Хотинська 1621 р.» (Краків, 1979) [26]. На підставі широкою кола діаріушів учасників війни вдало реконструйовані обставини появи козаків під Хотином, висловлені цінні судження щодо кількості донців, визначений вплив чинника на перебіг подій. Велике значення мало видання документів на тему Хотинської війни [27].

Появу донських козаків під Хотином завважає чисельна низка польських хроністів війни 1621 р. (В.Демболеський, Прокіп Збігневський, Станіслав Любомирський, Ян Остророг, Якуб Собеський, Мафей Титлевський), а також літописець Яким Ерлич та жовнір Ян Чаплинський (у листі до Є.Радзимірського (1621 р., жовтня 1)). І хоча у свідченнях присутні деякі суперечності, ситуація вимальовується доволі чітко. Найраніша згадка про безпосередню причетність донців до хотинських подій належить капітану лісовчиків В.Демболеському. За його повідомленням 7 вересня донські козаки допомагали лісовчикам відбити атаку татар [28]. Найпевніше, це були козаки, згадані у компюті польського війська (200 чол.) [29] чи принаймні частина їх. Вони й брали участь у бойових діях. Прикметно, що дані компюту збігаються з наведеними вище свідченнями С.Опухтіна.

З середини вересня у польсько-козацькому таборі очікували на ще один донський загін і покладали на нього великі надії. У турецькому таборі чутки про рух донців поширювались ще з початку вересня, слід гадати, не без ворожої допомоги. Нарешті, 1 жовтня дістались до королевича Владислава донські послы, про що в один голос ствер-

джують згадані хроністи. Я.Остророг при цьому обраховує їх 30-ма особами. Донці заявляли, що основне військо на підході. Кількісні показники його Я.Чаплинський та М.Титлевський визначили у 20 тис., а Я.Собеський — у кільканадцять сотень. Перша цифра, безумовно, виглядає фантастичною і може бути пояснена лише одним — прагненням польських та козацьких керманичів шляхом поширення неймовірних чуток настрахати султана, який боявся долучення до противника будь-яких свіжих сил, бо через виснаження обох сторін це мало б дійсно вирішальне значення. Значно ближчим до істини був Я.Собеський, особливо крізь призму того факту, що самі донці наголошували на присутності під Хотинном семисот свої представників [30].

Чи приєднався донський загін до польсько-козацького війська — неясно. Але з певністю можна сказати, що участі у бойових діях він не брав: остаточне укладення перемир'я відбулося у стислім часі після появи донських послів. Уже по війні до Кам'янця-Подільського підійшло 136 донських козаків та міщан з порубіжних московських міст. Судячи з допитових свідчень учасника походу Матвія Сидорова, була це відрубна акція, не пов'язана з іншими [31].

В. Брехуненко зазначив, що загалом же у подіях, зав'язаних на Хотинській війні, чітко простежується взята Військом Донським на озброєння тактика обережності і вицікування стосовно тих пропозицій українського козацтва, що виходили за рамці спільних бойових операцій на морі. Подібне спостерігатиметься за донцями і надалі. Тим не менше внаслідок особливостей оперативно-тактичної обстановки, які виникли наприкінці Хотинської війни, поява у польському таборі незначної кількості донців суттєво вплинула на ситуацію, на що останні, власно, аж ніяк не розраховували [32].

Плідні спостереження, що торкаються деяких одиночних фактів з історії взаємин, належать К.Гуслистому. Зокрема, подибуємо сюжети про задум ватажка козацького повстання 1630 р Т.Трясила у випадку поразки руху відійти на Дон, про намір Павлюка добитись від донців збройної допомоги [33].

Окремі аспекти українсько-донських стосунків, зав'язаних на козацьких рухах в Україні 1635, 1637-1638 рр., прикували увагу В.Голобуцького, В.Сергійчука та В.Щербака [34].

Різні аспекти українсько-донських взаємостосунків проаналізував В.Брегуненко: українсько-донські стосунки у контексті першого військово-політичного союзу козаків з татарами і козацько-польської війни 1625 р.; Дон у долі ватажків українського козацтва. І.Сулима, Т.Трясило, Д.Гуня, К.Бурляй, І.Богун; взаємини українського та донського козацтва у 30-х середині 40-х рр. XVII ст. та ін. [35].

Дуже важливим аспектом взаємостосунків запорізьких та донських козаків було заселення степової України. Ця проблема розглянута в краєзнавчих працях. Зокрема, сучасний дослідник В.Подов зазначив, що повз увесь Донбас від краю до краю був проторений шлях, по якому запорожці ходили на Дон, а донці — на Запоріжжя. На цьому шляху були споруджені таємні зупиночні пункти. Таємний козацький шлях повз донецькі степи був зафіксований в документах допиту Олексія Шафрана. Запорожці та донці часто приходили в донецькі степи на здобич звіра та рибну ловлю. А в Приазов'ї для охорони рибних промислів запорізькі козаки на початку XVII ст. в гирлі Кальміусу поставили свою сторожку, назвали її Домахою. Спочатку заселення Донецьких степів проходило не тільки за волею уряду, але і стихійно [36].

В.Пірко дослідив проблему освоєння запорізькими та донськими козаками соляних джерел Донбасу. У 1683 р. козаки Сухарівського юрту відкрили соляні джерела на Бахмуті, але користувалися ними «наїздами», тобто епізодично. У 1697 р. на Бахмут переселилися торяни й маячани і завели тут постійне солеваріння. Між 1697 і 1702 рр. на

правому боці Сіверського Дінця, на середній течії Бахмуту, виникає нове укріплення – містечко Бахмут, яке згодом стає центром Бахмутського повіту [37].

Швидкий розвиток соляних промислів на Бахмуті призвів до суперечок між старшиною Війська Донського та Ізюмського полку за право володіння ними. Свої докази обидві сторони направили царському урядові. В зв'язку з цим Розрядний приказ у 1702 р. доручив белгородському воєводі відрядити на Бахмут «відповідальну людину», яка склала б опис та план промислів і новозбудованого міста [38].

У доставленому в квітні 1703 р. в Розряд описі відзначається, що на Бахмуті оселилися 150 мешканців, у тому числі 112 козаків слобідських полків, 36 вихідців із південних міст Росії і 2 донських козаки. Враховуючи такий склад населення, царський уряд прийняв рішення, щоб росіянами відала торська приказна канцелярія, а українця – Ізюмська полкова канцелярія, промисли – «відписати на казну» [39].

В 70-х рр. XVII – на початку XVIII ст. по лівому берегу Донця та його притоках були засновані донські козацькі городки: Лугань (Станиця Луганська), Теплинський, Староайдарський та Боровський – в 1677 р., Трьохізбенський та Сухоревський, – в 1679 р., Краснянський та Новоайдарський – в 1687 р., Беленської, Обліви та Закотинський – в 1699 р., Ново-Краснянський – в 1705 р., в 1702 р. був заснований Кабаній Юрт, в 1707 р. – Нове Боровське [40].

У «Нарисі історії України» Н.Яковенко подибуємо такий сюжет: в угоді між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм, підписаній у січні 1711 р., була згадка про донських козаків, які мали б з'єднатися з українськими під булавою гетьмана, отримавши однакові права й вольності з Військом Запорозьким. Формуванню цього пункту передувала поїздка генерального осавула Григорія Герцика до Кубанської орди, де після розгрому повстання Кіндрата Булавіна 1708 р. мешкало чимало донців – емігрантів. Планувалося організувати широкий антимосковський фронт у Приазов'ї й Причорномор'ї для опору просуванню Москви на південь [41].

Таким чином, в історіографії досліджені різні аспекти взаємостосунків запорозьких та донських козаків XVI – початку XVIII ст., однак міру вивченості цієї проблеми в цілому не можна назвати вичерпною. Недостатньо з'ясовані час встановлення зв'язків між Січчю і Доном, початковий етап їх бойової співдружності. Фрагментарно, за винятком, можливо, лише Азовських походів Петра I, висвітлено спільну бойову діяльність запорозьких і донських козаків у другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. Поряд із подальшою розробкою суто військової сторони справи потребують, на погляд автора, спеціального поглибленого дослідження демографічні, економічні соціальні, політичні та ідеологічні причини, котрі зумовили встановлення й тривале існування і розвиток тісних зв'язків між запорозьким і донським козацтвом, визначили їх спільну участь не тільки у боротьбі проти Туреччини, Кримського ханства і панської Польщі, але й у великих народних рухах самої Росії. Майже не вивченими залишаються питання про культурні та економічні зв'язки запорозьких та донських козаків XVI-XVIII ст. Перспективними завданнями дослідження є ретельний аналіз комплексу вже відомих та нових джерел, координація дослідницької діяльності істориків запорозького і донського козацтва.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор рассмотрела некоторые аспекты взаимоотношений украинских и донских казаков XVI – начала XVIII вв. в историографии.

SUMMARY

In the given article author views some aspects of the correlations of the Don and Ukrainian Cossacks of XV – beginning of XVIII c. in historiography.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи XVI – середини XVII ст.: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук (07.02.2000) / НАН України: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000; Він же. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середини XVII ст. – К. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998, Матеріали I республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Знання, 1990.
2. Яковенко Н.М. Нарис історії України. – К., 1997. – С. 108-118.
3. Пудавов М.В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890; Сухаруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т.1; Ригельман А.И. История или повествование о донских казаках. – М., 1846.
4. Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Вибране. – К., 1991. – С. 28-29.
5. Брехуненко В.А. Стосунки... – С. 35.
6. Пудавов М.В. Вказ. праця. – С. 163.
7. Брехуненко В.А. Стосунки... – С. 58.
8. Документи Богдана Хмельницького. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 515.
9. Там само.
10. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1.; Ригельман А. История или повествование о донских казаках. – М., 1846.; Мышецкий С. История о казаках запорожских... – М., 1847; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1851-1853. – Ч. 1.; Сухоруков В. Историческое описание земл Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т. 1.; Савельев А. Трехсотлетие Войска Донского. Очерки из истории донских казаков. – Спб., 1870; Антонович В. Коротка історія козаччини. – К.: Україна, 1991; Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877; Багалея Д. Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; Акты, относящиеся к истории Войска Донского. – Новочеркасск, 1891-1894. – Т. 1; Материалы по истории Войска Донского. – Новочеркасск, 1894.
11. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. :У 2-х т. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2. – С. 135.
12. Там само – С. 136.
13. Гіря К.С. Спільна участь донських та запорізьких козаків в облозі Азова 1637р.: історіографія проблеми // Запорозька старовина. – К. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 2. – С.146-151.
14. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. – М., 1946; Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.; Лунин Б. Боевое содружество Донских и запорожских казаков в борьбе против турецко-татарской агрессии в первой половине XVII в. // Из истории Дона. – Ростов-на-Дону, 1956. – Вып. 1. – С. 3-26; Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961; Панашенко В. Спільна боротьба запорізьких і донських козаків проти турецьких феодалів-завойовників (XVI-перша половина XVII ст.) // Український історичний журнал.—1979. – №4.—С. 37-46; Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953-1954.
15. Сокульський А. Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – С. 84-86.

16. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Т.2. – СПб., 1874; Костомаров Н. Смутное время Московского государства в начале XVII ст. – 1604-1613. – М. Чарли, 1994; Иловайский Д. Новая династия. – М.: Чарли, 1996; Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. – М.: Памятники исторической мысли, 1995; Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1842. – Кн. III, Т. XII. – С. 35, 176, 184-185, 195; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – СПб., 1894. – Кн. II, т. VIII. – С. 102.
17. Яворницький Д.І. Історія запорозький козаків У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.2 – С.138-139.
18. Иловайский Д. Новая династия. – М.: Чарли, 1996. – С. 30. Кулиш П. Вказ. праця. – С.154.
19. Смирнов И.И., Восстание Болотникова. 1606-1607. – М., 1957, Долинин Н.П. Подмосковные полки (казацкие таборы) в национально-освободительном движении 1611-1612 гг. – Харьков, 1958; Шепелев И.С. Место и характер движения И.М.Заруцкого в период крестьянской войны и польско-шведской интервенции (до ухода его из-под Москвы) 1606-1612 гг. // Крестьянство и классовая борьба в феодальной России. Сб. статей. – Л.: Наука, 1967; Скрынников Р.Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII в. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985; Він же. Самозванцы в России в начале XVII в. Григорий Ожрепьев. – Новосибирск: Наука, 1987; Він же. Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников. – Л.: Наука, 1988.
20. Шепелев И.С. Вказ. праця. – С. 225.
21. Там само. – С. 229.
22. Там само. – С. 230.
23. Там само.
24. Станиславский А.Л. Гражданская война в России. – М.: Мысль, 1990.
25. Там само. – С. 132.
26. Рашба Н.С. Польсько-турецька віна 1620-1621 рр. і Росія // Український історичний журнал. – 1959. – № 6. – С. 77-88; Алекберли М.А. Хотынская война (1621 г.) – Черновцы, 1957; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimska. – Krakow, 1979.
27. Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб-к документов и материалов / Сост. Х.М.Ибрагимбеили, Н.С.Рашба. – М., 1984; Мыщик Ю.А. Немецкая брошюра XVII века о совместной борьбе славянских народов против турецко-татарской агрессии в период Хотинской войны // Историография русско-германский отношений нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1979. – С. 146-153.
28. Брехуненко В. Стосунки... – С. 144.
29. Там само.
30. Там само.
31. Там само. – С. 145.
32. Там само.
33. Гуслистый К.Г. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – С.40-41; Він же. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. // Там же. – С. 64, 68-71.
34. Голобуцкий В.А. Россия и освободительная война украинского народа 1648-1654. – К., 1954. – С.25; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – С.120-122, 136; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989. – С. 65, 72, 75.

35. Брехуненко В. Козацькі рухи в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. і донські козаки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип. IX — С. 6-12; Дон у долі ватажків українського козацтва: І.Сулима, Т.Трясило, Д.Гуля, К.Бурляй, І.Богун // Пам'ять століть. — 2000. — №3. — С. 87-92.
36. Подов В. Донбасс. Век XVIII-й. — Луганск: Світлиця, 1998. — С. 19-21.
37. Пірко В. Заселення степової України в XVI-XVIII ст. — Донецьк, 1998. — С. 44-45.
38. Там само.
39. Там само.
40. Подов В. Вказ. праця. — С. 23-24.
41. Яковенко Н. Вказ праця. — С. 238.

Надійшла до редакції 08.09.2003 р.

УДК 930.23 «15/19»(477)

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В XVI-XVIII ст. В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

В.О.Пірко, Н.Л.Стешенко

Сучасні геополітичні та етнокультурні питання, які так жваво останнім часом обговорюються на шпальтах різних періодичних видань України і Росії, тісно пов'язані з недостатньою обізнаністю ролі українського етносу в освоєнні та заселенні її території в минулому. Тому не дивно, що висуваються навіть абсурдні ідеї відділення Півдня (в минулому Новоросії) в окрему територіальну одиницю [11]. Дати відповідь на ці випадки можна лише науково-виваженими дослідженнями ходу заселення цього регіону, який за останні роки все більше привертає увагу.

Варто зазначити, що в давнину на цих землях змінювали один одного кімерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, алани, болгари. До початку XIII ст. край населяли слов'яни, а також тюркомовні племена (хозари, печеніги, торки та половці), яких наприкінці 30-х рр. XIII ст. витіснили татари. Після походів Батия ці місця майже обезлюднили і на тривалий час за ними закріпилася назва «Дике поле». З кінця XIV ст., у зв'язку з інкорпорацією більшої частини території Литвою, відновлюється їх заселення в першу чергу представниками східних слов'ян. Простежити наскільки цей процес знайшов відображення в російській та українській історіографії XVIII – першої половини XIX ст. є метою даної статті.

Ретроспективний огляд зазначеної проблеми дозволяє виділити декілька етапів у розвитку її історіографії, зокрема: XVIII ст. – поч. XIX ст., в якому домінує російська проурядова та українська козацька історіографія. Вершиною останньої стала «Історія Русів» [6], а великодержавницький російський напрям найбільш представлений працею військового інженера О.І.Рігельмана [13]; кінець 20-х – початок 30-х рр. XIX ст. – еволюція російської та української історичної думки значною мірою пов'язана з романтичним розумінням історії (досліджувана проблема найбільше представлена в працях Д.М.Бантиш-Каменського [2] та М.А.Маркевича [9]); перехідним етапом від проурядової й романтичної до позитивістської, частково й народницької історіографії стали численні праці А.О.Скальковського [14-16].

Історіографічний доробок досліджуваної проблеми характеризується певними

здобутками не лише у вигляді примonoграфічних та пристатейних оглядів [5, 7], але й опублікованими текстами лекцій [12]. Тобто можна стверджувати, що винесені на розгляд питання до певної міри уже привертали увагу дослідників, однак не знайшли належної оцінки, що й визначило появу даної статті.

Перші кроки історіографії у вивченні проблеми сягають початку другої чверті XVIII ст. і належать І.К.Кирилову, який у той час збирав матеріал для підготовки атласу Російської держави. У своїй праці «Цветущее состояние Всероссийского государства» він подає відомості про стан заселення Бахмутського повіту. На підставі матеріалів, отриманих від місцевої влади, на початок 1726 р. загальна кількість населення повіту складала 60269 чол. Військовий гарнізон м. Бахмата нараховував 503 чол. [8, 201-202].

Про стан заселення в 30-40 рр. запорозьких земель перші конкретні відомості знаходимо у службовій записці С.Мишецького, який за завданням царського уряду вивчав історію Війська Запорозького. Якщо його версії про походження козацтва не заслуговують особливої уваги, оскільки були витримані в дусі літописної та тогочасної проурядової концепції, то відомості про освоєння запорожцями нижнього Подніпров'я не викликають сумнівів і нині. У своїй записці він відмічав, що на перших порах запорожці селилися на правому боці Дніпра, доходячи до Очакова, а з 20-х рр. XVII ст. під натиском польських феодалів поступово переходять на лівобережжя, освоюючи територію аж до Дону. Автор підкреслює, що головним господарчим осередком на Запорожжі був зимівник, в якому переважно козаки займалися мисливством, рибальством та розведенням худоби [10, 78].

Записка С.Мишецького вперше була опублікована в 1847 р. О.Бодянським і приписувалась О.Рігельману [10; III-IV]. Це не викликає особливого здивування, враховуючи те, що в цьому ж році Бодянським була видана і праця самого Рігельмана [13], який для її написання поруч з іншими матеріалами скористався запискою С.Мишецького.

У 1738 р. О.Рігельман успішно закінчив Петербурзький шляхетний корпус за фахом інженера і був направлений до діючої на півдні російської армії, де й прослужив військовим інженером до виходу у відставку в 1783 р. в чині генерал-майора. В 1738-1739, 1772-1774 рр. він брав участь у бойових діях на театрі російсько-турецьких війн. З 1740 р. займався розмежуванням кордонів Росії і Туреччини згідно з умовами Белградського договору 1739 р., що дозволило йому ознайомитися із станом заселення Південної України. З 1749 р. зводив оборонні споруди на південних рубежах Росії (під його керівництвом побудовані Ростовська та Петрівська фортеці), за що отримав високу нагороду від Катерини II. Це значною мірою позначилося на його подальшій військовій кар'єрі.

Після виходу у відставку Рігельман оселився в маєтках дружини на Чернігівщині (в с. Андріївці) і зайнявся написанням історії регіону, де йому довелося провести основну частину свідомого життя. Перший варіант «Літописної оповіді про Малу Росію» був написаний ще у 1778 р., коли автор перебував на Дону. Після відставки протягом семи років він працював над рукописом. В процесі доробки до першого варіанту, який складався з двох частин, було доповнено ще дві. Слід зазначити, що більш ніж на третину праця його складається з виписок здебільшого з урядових документів, які потрапляли до рук автора під час військової служби. До їх числа й належить згадувана вже записка С.Мишецького. Тому праця О.Рігельмана може розглядатися ще й як історичне джерело.

Цінність твору Рігельмана для даного дослідження полягає в тому, що автор був добре ознайомлений з побутом, звичаями мешканців Південної України. Він описав і проілюстрував одяг різних верств населення, склав дві карти регіону. Через це його відомості про заселення та освоєння краю не втратили наукової цінності й сьогодні. Автор підкреслює роль князя Лянцкоронського в цьому процесі, повідомляючи, що у 1516 р. князь «выпросил от короля ... по Днепру ж на обои стороны и ниже до порогов

землю, на которую те казаки, кои там промышлять хотели, переходили, и на то данным от короля универсалом подтверждено, и наименованы они обеих сторон реки Днепра все вообще запорожскими казаками ... которые ж бы пожелали пребывать безысходно ниже порогов и жить там, тем без найму волею на войну ходить будут» [13,51-52]. Автор пояснює, що козаки влаштували там свій кіш. Побут їх був вельми аскетичний. Але згодом завдяки «воеваний в турецких и татарских землях обогатились...» [13;52-53]. Автор зазначає, що наслідками активного польсько-шляхетського проникнення після 1534 р. в Україну і посилення феодального гніту стала колонізація степу українцями: «А как народ сей считал себя, по данной им вольности, быть от таковых работ свободными и по навыклости уже своей к казачеству, а не к холопской работе, не хотел входить с поляками в ссору, то стал еще удаляться от них и уходить в пустые и нежилые места и в степи, для спокойствия своего и свободы. Они упражнялись в новых местах ... рыбными и звериными ловлями, потом, по умножении их... бусурман разбивали и грабили, что и делали весьма удачливо» [13, 54]. Автор повідомляє, що кількість козаків швидко зростала, вони не могли себе утримувати і вимушені були просуватися все далі на південь Степової України «то есть на землях, лежащих между рек Дона и Днепра...» [13; 55]. Мається на увазі заселення території в районі річок Конка, Вовча, Кальміус та у гирлі Дону. До 1562 року козаки підпорядковувалися Московії і пропускали як сушею, так і ріками, Доном та Дніпром, у Чорне море російське військо [13; 56]. Після 1562 р. Польща жалує козакам «...все пространство земель, которое лежит между реками Днепром и Днестром к татарским границам ... дабы они там поселились городом...» Спочатку козаки «себе Чигирин поставили... а потом и прочие города построили» [13;57]. Варто підкреслити, що м. Чигирин Черкаської області, розташований на р. Тясмин (приток Дніпра), відомий з першої половини XVI ст. як укріплений козацький зимівник [4;1054]. У творі підкреслюється активна колонізація в районі рік Дон і Сіверський Донець після Люблінської унії 1569 р. [13;71].

Нова хвиля заселення припадає на середину 30-х рр. XVII ст. Рігельман, на відміну від автора «Історії Русів», вказує точну дату зведення Кодацької фортеці: після подій під м.Новгород-Сіверським у 1634 р., тобто – у 1635 р. [13; 80-81]. В зв'язку з посиленням утисків з боку Польщі козаки в 40-х рр. XVII с. переселяються «... некои под защищение московское, а другие - крымскому хану, кои тогда ж поселены были, первые близ донских козаков вверх по Северному Донцу и другим тамо рекам, а последние от татар на крымской стороне по реке Самаре и прочим, находящимся там в степях местам...» [13,83]. Територія освоювалась козаками не тільки для зручності військових походів проти турок, але й для промислів на ріках та Чорному морі. В своїх слободах козацька старшина утримувала водяні млини, пасіки [13;139]. На освоєних землях козаки займалися рільництвом, отримуючи чималий прибуток. Цим процесам перешкодила війна з Польщею під проводом Б.Хмельницького, якій автор приділив чимало уваги.

Найвизначнішим твором української національно-політичної думки того часу стала «Історія Русів», присвячена історії України від найдавніших часів до 1769 р.[6]. Час її написання точно не встановлено. Дослідники відносять її до 1760-1770 рр. (О.Лазаревський, Д.Дорошенко, М.Слабченко, М.Возняк), 1790-х рр.. (А.Яковлів, Б.Крупницький, В.Шевчук) і навіть до 1815-1825 рр (В.Горленко, А.Єршов, І.Борщак та ін.). О.Оглобін дотримувався думки, що твір написано десь в кінці XVIII ст. (1790-і) або на поч.. XIX ст. (1802-1805), можливо, двома авторами, на терені Новгород-Сіверщини, і там же він зазнав ще однієї редакції між 1815 і 1822 р. Однак, незважаючи на значну кількість спеціальних досліджень, присвячених «Історії Русів», авторство книги залишається й по нині не до кінця з'ясованим.

Рукопис «Історії Русів» знайдено близько 1828 р. у місті Гриневі Стародубського по-

віту Чернігівської губернії. Тривалий час він поширювався в численних рукописних копіях. Уперше надрукований з однієї з них у 1846 р. О.Бодяньським у Москві, спочатку в «Чтениях Общества истории и древностей российских», а потім окремою книгою. Доля рукопису, що був знайдений в місті Гриневі і перейшов разом з бібліотекою до князя Голіцина, не відома. Відкритим залишається й питання, чи був цей рукопис оригіналом «Історії Русів».

Історична концепція твору витримана в традиціях козацької історіографії, пам'ятками якої автор широко користувався, доповнюючи їх переказами, власними спогадами і, частково, архівними документами. Основна засада твору – право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток. Це дозволило йому довести стародавність походження українців і слов'янську приналежність козаків [6; 18-19]. При цьому українське козацтво він розглядає як окремий військовий стан, а не як окремий народ. Головний зміст твору – боротьба українців проти чужого (польського й московського) поневолення.

Автором висвітлюються і питання заселення та освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. Зазначається, що хмельницький староста Предслав Лянцкоронський (автор «Історії Русів» називає його «первым Гетманом Русским») ходив разом з козаками походами на турків і татар (мається на увазі походи 1516 р. – під Очаків, 1528 р. – під м.Акерман) і повернув «малороссийские земли около Днестра и при усть Днепра» Польсько-Литовській державі [6, 13]. З метою охорони державних кордонів з числа козаків була заснована служба на території між Бесарабією і Кримом, по Дніпру, за його порогами. Автор вказує на вже існуючі на початку XVI ст. поселення (укріплення, засіки) козаків у цій місцевості, описує їхні промисли – полювання, рибальство. Підкреслює, що для утримання Війська Запорозького відводилися землі «... с угодьями по обеим сторонам Днепра и порогов, между речками Конской, Самары, Кальмиуса, Ташлыка и Буга» [6; 14].

В роботі відмічається, що на початку XVI ст. на цих землях появилися такі міста як Крилів, розташований на місці, де р. Тясьмин впадає в Дніпро. Автор повідомляє, що в Крилові збиралося на збори козацтво [6; 15]. Чигирин згадується близько 1516 р. Багато уваги приділено діям козацьких загонів на татарських шляхах, якими останні здійснювали напади на Україну. Найбільше повідомлень припадає на початок XVI ст. на район Середнього Бугу, його приток Кодими і Тясьмин. Саме з 20-х – початку 30-х рр. XVII ст. починається подальша колонізація земель у південному напрямку.

Автор «Історії Русів» пояснює появу у 1639 (замість 1635) р. фортеці Кодак на правому березі Дніпра напроти Кодацького порогу необхідністю польським урядом здійснювати контроль у взаємостосунках між землями Малоросії та Запорожжям [6; 50]. Збудована у липні 1635 р. фортеця, вже в серпні цього року була зруйнована запорожцями на чолі з І.Сулимою [4; 320]. Відбудований був Кодак у 1639 р., саме цю дату і подав автор. У творі зазначається, що у зверненні до народу 28 травня 1648 р. Богдан Хмельницький територію Війська Запорозького на півночі окреслює містами Чигирин, Переяслав, Полтава та новозаснованими містечками і селами на Лівобережжі та Правобережжі Середнього Дніпра [69-70].

Докладно в «Історії Русів» розглянуто будівництво у 1731-1733 рр. Української лінії – системи укріплень від Дніпра до Сіверського Дінця. На найтяжчі роботи, які автор порівнює з будівництвом єгипетських пірамід, щороку гетьман направляв 30 тисяч «лопатників» – козацьку чернь і вільних селян із своїми харчами, інвентарем та зброєю. «Робота тая» забрала тисячі людей, що передчасно загинули од тягот, спеки та холоду [6; 236]. До того ж це будівництво спричинило великі втрати худоби, реманенту в українських селах, спровокувало їх переселення селян на Орловщину, Курщину, Воронежщину та Тамбовщину. Також автор зупиняється і на створенні Новоросійської губернії, розподілі її на чотири полки: Єлизаветградський, Дніпровський, Полтавський та

Донецький [6; 252-253].

По своїй суті «Історія Русів» є політичним трактатом, втіленим в історичну форму. Через вказані вище обставини твір мало прислужився науковому дослідженню, зате здійснив політичний вплив на творчість цілого ряду не тільки українських (І.Срезневський, М.Маркевич), але й деяких російських істориків.

Оскільки «Історія Русів», і твір О.Рігельмана були видані у 1846-47 рр. і майже не позначились на стані вивчення проблеми на початку XIX ст., то фактично до кінця 20-х рр. XIX ст. історія Південної України не була предметом спеціальних досліджень. Першою справді науковою працею з історії України, в якій частково знайшла відображення дана проблема, стала «История Малой России от присоединения ея к Российскому государству до отмены гетманства, с общим введением, приложением материалов и портретами» Д.М.Бантиш-Каменського, опублікована у 1822 р. [2].

Робота написана протягом 1816-1822 рр. під час служби автора управителем Канцелярії Київського військового губернатора. Перебуваючи в Україні автор зібрав і систематизував цінний фактичний місцевий матеріал, однак основу джерельної бази склали документи Московського архіву Колегії іноземних справ (справи малоросійські з 1620 р. по 1757 р.), комплекс літописних і приватних джерел українського походження про Україну XVIII – поч.. XIX ст.

Перше видання «Історії Малої Росії» викликало нарікання, тому до другого видання книги у 1830 р. автор включив нові факти, користуючись в основному рукописною «Історією Русів», «Літописною оповіддю» О.І.Рігельмана, друкованими виданнями Г.Л. де Боплана, П.Шевальє, Ж.Б.Шерера, Л.Міллера. Праця витримала ряд видань. Перше друге і третє (1842 р.) видання автор щоразу доопрацьовував, а четверте було передруковане з третього без змін у 1903 р. й перевидане 1993 р.

Заслужують на увагу подані автором відомості про заселення регіону в середині XVII ст. запорожцями «1) в Каневе; 2) в Черкасах; 3) в Переволочной; 4) на Хортицьком острові; 5) при реке Токмаковке; 6) при урочище Никитине (где ныне Никополь) против Каменного Затона; 7) в старой Сечи, близ Днепра, на р. Чертомлык; 8) при р.Камянке, в 30 верстах выше Кизикермана, что ныне Бериславль, на правой стороне Днепра; 9) при урочище Алешки, близ Херсона, на Крымской стороне и 10) в Новой Сечи... при р.Подпольной»[2;245,537,538].

В 1842-43 рр. в Москві виходить 5-томна «Історія Малоросії» М.А.Маркевича, яка висвітлює період від найдавніших часів до кінця XVIII ст. [9]. Автор розглянув історію козаччини під впливом «Історії Русів». Великого впливу на подальшу історіографію проблеми твір не мав.

Перехід від дворянсько-козацького патріотизму до ідеології народництва та справді наукової позитивістської історіографії Півдня України здійснив А.О.Скальковський. Працюючи після закінчення Московського університету в 1828 р. на різних посадах в канцелярії Новоросійського губернатора, з середини 1830-х рр. він зайнявся систематичним вивченням минулого регіону. В 1839 р. відшукав і зберіг для науки основну частину Архіву Коша Нової Січі, який і послужив основою для написання історії Нової Січі[14]. І хоча він висвітлював події української історії з позицій російської офіційної науки, історію Запорізької Січі під впливом романтизму він намагався подати як повноцінного громадянського суспільства, не применшуючи ролі козацтва в освоєнні краю.

А.О.Скальковський у своїх численних працях [15; 16] одним з перших зробив спробу комплексно підійти до вивчення історії Південної України. Він докладно описав роль запорожців в освоєнні регіону з 1500 р. по 1769 р., окреслив територію, адміністративний та військовий устрій Запорізької Січі. Автор приділив багато уваги заняттям, побуту козаків, використавши записані ним спогади 115-річного козака Микити Коржа

за 1731-1775 pp.[14; Ч.2;109-110].

Однак варто відмітити, що в фундаментальних його працях зустрічаються й окремі помилки. Так, автор вважав, що першою від Дніпра фортецею Української лінії була Богородицька фортеця, збудована в 1688 р. при р.Самарі [14, ч.2;38-39]. Він також переоцінював роль оборонних споруд і військових поселень в освоєнні Степової України [15; Ч.1,218-219], помилявся і в датуванні початку соледобування на Торських озерах. Все це вимагає критичного ставлення до наукової спадщини одного з найбільш шанованих в тогочасних наукових колах дослідників Півдня – А.О.Скальковського.

У 1848 р. в 2-му томі «Записок Одеського товариства історії і давнини» було опубліковано історико-хронологічний опис церков Херсонської та Таврійської єпархій, складений архієпископом Гавриїлом Розановим. В наступному номері цього ж видання було поміщено «Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутых», а в 1857 р. дослідження Гавриїла було видане окремою книгою [3]. Подаючи відомості про заснування церковних приходів в регіоні з 1752 до 1835 р., автор фактично простежує процес його заселення в другій половині XVIII – в першій третині XIX ст. Завдяки його праці можна простежити не тільки інтенсивність заселення регіону, але й встановити час заснування значної частини населених пунктів.

Таким чином, в дослідженнях російських та українських авторів XVIII – першої половини XIX ст. значною мірою знайшов відображення процес заселення Південної України. Найбільше висвітлена роль запорізького козацтва в освоєнні цієї території, колонізаційна політика Росії в даному регіоні, значно менше уваги відведено питанням господарського освоєння краю, різним видам занять місцевого населення, налагодженню його економічних зв'язків з іншими регіонами України та сусідніми країнами.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные труды русских и украинских авторов (И.Кирилова, С.Мышецкого, А.Ригельмана, «История Русов», Д.Бантыш-Каменского, Н.Маркевича, А.Скальковского), раскрывающие процесс заселения Юга Украины в XVI-XVIII вв. и роль в нем украинского этноса.

SUMMARY

In this article the main works of Russian and Ukrainian authors are analyzed (I.Kirilov, S.Mysbetsky, A.Regelman, «History of Rusov», D.Bantych-Kamensky, N.Markevich, A.Skalkovsky, which open the process of settlement of the south of Ukraine in the XVI th-XVIII th centuries the role of Ukrainians in this process.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1990.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993.
3. Гавриил (Розанов) Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Твер, 1857.
4. Довідник з історії. – К., 2001.
5. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.,1959; вона ж: Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970; вона ж: Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.). – М., 1981.
6. История Руссо или Малой России. – М., 1846 (Репринтне видання. – К., 1991).
7. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в

- XVIII – первой половине XIX в(1719-1858 гг.). – М., 1976.
8. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977.
 9. Маркевич М.А. История Малороссии. – М., 1842-1843. – Ч.1-5.
 10. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды. – Одесса. – 1852.
 11. Никифоров А. «Хворый парубок Европы».Геополитические перспективы Украины// Остров Крым. Альманах. – 1999. – №1.
 12. Пірко В.О. Освоєння півдня України у вітчизняній історіографії. – Донецьк, 1991.
 13. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.
 14. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского.- Одесса. – 1846. – Ч.1-3.
 15. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1825. – Одесса. – 1836-1838. – Ч.1-2.
 16. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одеса, 1850-1852. – Ч.1-2 и др.

Надійшла до редакції 27.11.2003 р.

УДК 94 (477) : 321. 013

ІДЕЯ АВТОНОМІЗМУ У ПОГЛЯДАХ М.П.ДРАГОМАНОВА

Б.О.Горовий

Проблема аналізу поглядів Драгоманова М.П. на майбутній державний устрій України вже сама по собі є досить актуальною для наукової розробки, бо навіть у сучасних дослідженнях ми не можемо знайти єдиних підходів у визначенні програми майбутніх перетворень у нашій державі.

Дане питання є досить складним для дослідження в історичному плані через те, що існує велика кількість спеціальної літератури, яка висвітлює дану проблему під філософським, політологічним, історико - правовим кутами зору [1]. Сучасні дослідники політичних концепцій Драгоманова, продовжують шукати відповіді на запитання – якою він бачив українську державу?

Ведучи мову про драгоманівську ідею майбутнього державного устрою України, автор статті передусім прагне з'ясувати, яке місце у поглядах Драгоманова відводилося ідеї автономії, чому він надавав особливого значення втіленню її в життя і разом з тим дослідити причини, що призвели до виникнення такої ідеї, прослідкувати її подальшу генезу.

Джерельною базою підготовки даної статті послужили листи і статті Драгоманова М.П., серед яких особливе місце займає праця, опублікована у 1884 році під назвою «Устав Вільної Спілки», і була, на його думку, свосередною конституцією майбутньої держави [2].

Михайло Драгоманов вважав, що громадянське суспільство природним шляхом поступово еволюціонує від первіснообщинного ладу до общинної форми. Це відбувається завдяки розвитку розуму людини, сім'ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі. Сама ж держава є суто неприродним поняттям для людської громади, бо вона нав'язується їй згори як штучне утворення. Коли ж держава до того ж стає цен-

тралізованою, тобто набуває унітарних рис, вона перетворюється на диктатуру небагатьох, знищуючи общинний лад.

Таке розуміння суті держави привело автора до висновку про необхідність перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці зможуть створити громаду – так звану «Вільну Спілку». Вона й повинна забезпечити політичне, економічне та культурне звільнення не лише українського народу, а й «іншоплеменних колоній», що мешкають поряд з ними завдяки поєднанню інтересів різних національностей [3].

Зважаючи на це, ми можемо стверджувати, що для Драгоманова політичним ідеалом була федеративна держава, основу якої становив би адміністративний децентралізм і національно-культурна автономія. Саме федералізм, на його думку, повинен був забезпечувати сприятливі умови для розвитку національної культури. Федералізм на той час ставав символом національного визволення українців.

Формування світогляду М. П. Драгоманова проходило під впливом багатьох чинників: у його теоріях можна простежити прояв ідей М. Костомарова, О.Герцена, П.-Ж.Прудона, Т.Шевченка, а також суміш з окремих положень соціалістичних, демократичних, ліберальних вчень. Сам Драгоманов казав про те, що «він завжди був еретиком щодо всіх ортодоксій, у тому числі і соціалістичних» [4]. У європейській політичній думці він запозичив ідею рівності всіх народів при побудові майбутньої федерації: «Мы не хотим господства одной народности над другою. Мы сторонники самой широкой федерации и убеждены, что каждый народ может развиваться успешно только на основе самостоятельной жизни и полной свободы» [5]. Він був одним з перших федералістів, хто почав у пошуках концепції майбутньої Російської держави враховувати її багатонаціональний склад.

Його можна вважати і одним з перших відомих українських космополітів. У ті часи Драгоманова називали так за те, що він пов'язував українські визвольні програми з сучасними йому західноєвропейськими демократичними, ліберальними, соціалістичними рухами, з рухами всередині Росії та Австро – Угорщини, в складі яких перебували українські землі. Його гаслом можна вважати слова «космополітизм в ідеях та цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці» [6]. В свій час С. Єфремов так писав про Михайла Драгоманова, що «...стоячи принципово на космополітичному ґрунті, він практично не перестав бути націоналістом у найкращому цього слова розумінні» [7].

Для Драгоманова сам процес осмислення та побудови перших варіантів своєї теорії відносно майбутнього державного устрою України почався, мабуть, ще з його захоплення соціалістичними ідеями. Це сталося за часів викладання в Київському університеті та участі в місцевій «Громаді», де він очолив так зване «ліве крило». Сам Драгоманов писав у своєму листі до С.Кравчинського «...Я вважаю себе соціалістом з 1858 року» [8]. А у статті «Народи Східної Європи і міжнародний соціалізм», яка була опублікована в серпні 1880 року, він цитував слова одного з перших соціалістів, який був його взірцем – П'єра Жозефа Прудона: «Хто каже свобода, каже федерація, або не каже нічого. Хто каже соціалізм, каже федерація, або знову не каже нічого» [9].

Самі громадівці були досить різними за своїми політичними вподобаннями. Більшість лівих захоплювалася соціалістичними ідеями, які мали під собою не тільки соціальне (українці – селянська нація), а й національне підґрунтя. Для всіх тих, хто вважався в «Громаді» прихильником соціалістичних ідей, головною метою було отримати культурно-національну автономію, а досягти цього передбачалося або у разі соціалістичної революції, або шляхом радикальних демократичних реформ.

Вже значно пізніше, коли Драгоманов співпрацював з С.Подолинським та М.Павликом, він переглянув власні міркування щодо теоретичних засад вітчизняного громадівського соціалізму. Якщо раніше шляхи досягнення кінцевої мети соціалістич-

них ідей передбачалися цілком мирні, то тепер він не заперечував можливості того, що «простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)» [10]. Окрім Драгоманова принцип політичного федералізму висували в своїх творах і інші політичні лідери, зокрема ті, що очолювали Київську та Одеську громади. Так, В.Антонович вважав бажаним для України ідеалом «вільну федерацію народів», А.Л.Смоленський виступав за федеративний республіканізм» (по суті ту ж саму драгоманівську інтернаціональну федерацію) [11]. На формування поглядів цієї течії великий вплив мали російські народники, що дало змогу Павлу Житецькому нагопосити, говорячи про українських діячів 70-х рр. XIX ст., на тому, що «українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій – писання Маркса» [12].

Коли Драгоманов ставив питання про українську державність, він вважав, що для українських земель існує лише такий вибір: 1) шлях одночасної боротьби українців проти двох могутніх імперій – Австро – Угорщини та Росії; 2) шлях боротьби за право на національну автономію через демократичну федералізацію цих двох імперій. Особливу увагу він звертав на українські землі Російської імперії, бо більшість українців мешкала саме там і вони не мали тих політичних переваг, якими користувалося українське населення Австро-Угорщини. Остаточний вибір на користь другого шляху боротьби він зробив, перебуваючи за кордоном через «неблагонадійність» до російського уряду. В Європі М.П.Драгоманов прийшов до висновку, що соціалістичний шлях перетворень та федерація автономних громад – це те, що потрібне Росії в тих умовах, в яких вона опинилася на той час. Саме тоді він відкрито писав: «Доля автономії України залежить від загальної політичної реформи Росії» [13]. Дослідники творчості Драгоманова сходяться на тому, що даний період був періодом переосмислення ним власних концепцій.

М.П.Драгоманов аналізував і внутрішньополітичну ситуацію в Росії, вів пошук можливих політичних союзників. Однак він не сприймав серйозно революційні радикальні російські рухи, як не сприймав і методи їх боротьби :»російські революціонери в своїй масі не сприйняли ідей децентралізації чи федералізації (інший термін Драгоманова). Вони продовжували стояти на традиційних імперсько – централістських позиціях, не хотіли визнавати прав народів Росії на політичне існування» [14]. А тому він почав вивчати можливість досягнення автономії України шляхом політичного реформування держави. У своїх пошуках Драгоманов звернув увагу на земства. На його думку, змінивши політичну спрямованість земств, можна було б здобути автономію України: «Незабаром буде в Росії Земський Собор, в котрому безперемінно мусять піднятися розмови про «обласну автономію», і українцям, і тим, що будуть у тому Земському Соборі, і тим, що в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стояти за те, щоб заведена була більше або менше централізована Україна (як Царство Польське, Угорщина і .т д.)» [15].

Водночас він розумів, що рушійною силою демократичних перетворень на українських землях у той час було просте селянство, – Україна була аграрною країною з давніми традиціями селянського громадського самоврядування. І саме тому Драгоманов вважав, що майбутня українська держава повинна бути федерацією вільних громад [16].

Ідеалом політичної федерації для України Драгоманов вважав Швейцарію, бо, на його думку, саме вона наближалася до пропагованого ним принципу так званої «соціальної справедливості» [17]. До того ж він підкреслював, що ці держави мали – кожна свою – «автономістську історію». Посилаючись на історію України, Драгоманов зазначав, що кожне суспільно – політичне об'єднання, що існувало на її території, було федерацією, а її складові користувалися автономією. Так, Київську Русь він називав федерацією вільних руських міст, особливо міст Південної Русі [18]. Прояви автономії в особливостях суспільно-політичного ладу козаків теж досить добре підходили під дра-

гоманівську теорію автономії громад. Велике князівство Литовське Драгоманов розглядав як федерацію трьох народів – литовського, білоруського та українського. І у другій половині XVII ст. Україна увійшла до складу Російської держави на правах автономії. Після усвідомлення загрози російського централізму, козацько-старшинська верхівка вирішила звільнитися з-під опіки Росії і почала шукати собі союзників у цій боротьбі. В основі домовленостей з ними знову ж лежала ідея автономії на тих чи інших умовах. На думку Драгоманова, саме в його час виникли всі підстави для поступового відродження української автономії. Для цього треба перетворити російський режим на конституційний з якомога ширшим самоврядуванням областей та громад.

У збірці «Громада» (1880р.), у складанні якої приймав участь і Драгоманов, він підкреслював: «В справах політичних ми бажаємо ... повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні» [19]. Тим самим українському народові і всім національним рухам пропонувався ідеал української незалежної федеративної держави, яка б будувалася на засадах вільного федеративного об'єднання автономних українських громад, територій та регіонів. На той час автор так розумів поняття «федерація» та «автономія»: «автономія» – «безперешкодна самоуправа», «федерація» – «вільна спілка» або «велика всенародня спілка» (у разі виникнення інтернаціональної федерації) [20].

Визначаючи таким чином майбутній державній устрій української держави, він все ж таки волів спинитися на розробці автономістсько-федеративної програми і подальшому втіленню її в життя. Своє кредо він висвітлив у полеміці з Грінченко Б. «Але я завше був і єсть прихильником політичної автономії українців в формі автономії земської і громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток років, найліпше може виявитися автономія національна...» [21]

Необхідно додати, що свою позицію Драгоманов М. П. обґрунтував у власному конституційному проекті – «Устав Вільної Спілки» (1884р) [22]. Тоді ж вперше він використав нове поняття – «автономний об'єкт», тобто «автономну область». Він пропонував розділити всю звільнену територію Російської імперії на 23 автономних області, які складуть федерацію. Серед них українськими він називав Київську, Одеську (з Кримом), Харківську (з Курщиною та Воронежчиною) області, а окремі українські повіти включав до Подільської, Білоруської та Поліської областей [23].

Це була нова сторінка його федеративної концепції, адже раніше в програмі збірки «Громади» так окреслювалася українська територія: «Українською ми зовемо всю сторону від верху ріки Тиси в теперішнім угорським королівстві, на заході, до ріки Дону й кубанської землі в теперішнім російським царстві, на сході – від верху ріки Нарева на півночі до Чорного моря на півдні: усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою» [24].

Розвиваючи власну ідею українського федералізму, Михайло Драгоманов доводив, що й Західна Європа поступово перетвориться у федерацію. Думка про необхідність створення європейської федерації обґрунтовувалася тим, що на території Європи існувало на той час найбільше імперій. Уряди цих країн повинні об'єднатися з метою проведення заходів щодо федеративної перебудови, причому на допомогу урядам зобов'язані стати партії, які гуртувалися б на основі сприйняття федералістичних ідей. Драгоманов підкреслював: «У боротьбі за цю ідею українцям доведеться мати проти себе всі державно – національні, централістичні елементи: Німецькі (Німеччини, Австрії й Остзейського краю), великоруські, польські й угорські, починаючи від консервативно аристократичних і до соціал демократичних, але раніше чи пізніше українські соціалісти – федералісти не тільки будуть мати за собою український народ, який і тепер усе ж уявляє масу до 20 000 000 чоловік, але й побачать поруч із собою федерально-соціалістичні партії: естонську, латиську, литовську, білоруську, словацьку, словінську,

румунську, кавказькі, гуртки єврейські (які необхідні до злиття робочого елемента єврейських колоній з оточуючими їх масами населення), а також здорові від державно-національної зарази елементи партій великоруських, польських, німецьких та угорських». [25] Результатом перебудови повинна була стати Європейська конфедерація, співдружність демократичних держав, поєднаних федеративними засадами, спільнота європейських вільних націй. І як останній акорд його концепції – створення великих конфедерацій, виключно до Всесвітньої, Універсальної Конфедерації.

Вивчений матеріал дозволяє зробити такі висновки: Михайло Драгоманов вважав, що сама ідея автономізму мала на українських землях давні історичні традиції, починаючи ще з часів виникнення общинного (громадського) самоврядування. Він прийшов до усвідомлення, що основу майбутнього державного устрою України повинна скласти автономія окремих громад. Автономія України розглядалася ним як основа майбутнього федеративного устрою Росії. Наступним етапом реформ повинно було б бути забезпечення автономного статусу окремих держав Європи. Кінцеву мету послідовних перетворень становило утворення Європейської та Всесвітньої федерації народів.

Отже, ідея автономізму, за Михайлом Драгомановим складала основу перебудови не лише окремої держави, а й усіх держав світу на демократично – федералістичних засадах.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется идея автономизма во взглядах Драгоманова М.П. Автор рассматривает появление и дальнейшее развитие этой идеи. В результате научных поисков делается вывод, что Михаил Драгоманов считал автономный принцип единственно возможным для перестройки существующего государственного строя на позициях демократизма не только в Украине, а и странах Европы и мира.

SUMMARY

The idea of autonomism in Dragomanov's views is analyzed in this article. The author considers the appearance and further development of this idea. As a result of scientific searches the author judges, that Mickail Dragomanov considered an autonomous principle only one possible for reorganization existing political system on the democratic positions not only in Ukraine, and both countries of Europe and world.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Довгич В. Фундатор наукових засад української ідеї [М. Драгоманов] // Вісник АН України. – 1993. – №4 – С. 20 - 27; Бондарук Т. М. Драгоманов і українська національна справа // Вісник АН України. – 1993. – №4. – С. 27-30; Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа // Вісник АН України. – 1993. – №4. – С. 30-36; Круглашов А. Михайло Драгоманов: Державницький виклик ХХ століттю // Віче. – 2000. – №3. – С.106-119; Чорновол І. Політичні концепції Київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери» // Сучасність. – 2000. – №12. – С.145-154; Ласло-Куцюк М. Передбачення через століття: [Про політичне мислення Михайла Драгоманова] // Дзвін. – 1997. – №10. – С.119-123; Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) // УІЖ. – 2000. – №3. – С.73-92; Круглашов А. Європоцентризм Михайла Драгоманова // Політика і час. – 2001. – №11. – С.83-90; Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 476 с.; Украинская государственность в ХХ веке: Историко-политологический анализ. – К.: Політична думка, 1996. – 448с; Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова // Урядовий кур'єр. – 26 вересня 2003. – №180. – С. 7.

2. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи та матеріали: У 2-х ч. – Ч.1. – К.: Вища школа, 1997. – С.268-276.
3. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О.М.Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С.239.
4. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети... – С.204.
5. Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа // Вісник АН України. – 1993. – №4. – С.31.
6. Бондарук Т.М. Драгоманов і українська національна справа // Вісник АН України. – 1993. – №4. – С.28.
7. Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова // Урядовий кур'єр. – 26 вересня 2003. – №180. – С.7.
8. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під московським царством (1654-1876). – К.: Центр пам'ятокознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1992. – С.8-9.
9. Ласло-Куцюк М. Передбачення через століття: [Про політичне мислення Михайла Драгоманова] // Дзвін. – 1997. – №10. – С.119.
10. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Танцюри В.І. – К.:Видавничий центр «Академія», 2001. – С.174.
11. Там же. – С.173.
12. Чорновол І. Політичні концепції Київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери» // Сучасність. – 2000. – №12. – С.145.
13. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи та матеріали... – С.282.
14. Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа// Вісник АН України. – 1993. – №4.– С.32-33.
15. Круглашов А. Михайло Драгоманов: Державницький виклик ХХ століттю // Віче. – 2000. – №3. – С.109.
16. Украинская государственность в ХХ веке: Историко-политологический анализ... – С.7.
17. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети... – С.206.
18. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 – х тт. – т.1. – К.: Основи, 1994. – С.324.
19. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи та матеріали... – С.264.
20. Там же... – С.264 – 265.
21. Круглашов А. Михайло Драгоманов: Державницький виклик ХХ століттю // Віче. – 2000. – №3. – С.109-110.
22. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи та матеріали.. – С.268-276.
23. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник ... – С.240.
24. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи та матеріали... – С.264 .
25. Довгич В. Фундатор наукових засад української ідеї [М. Драгоманов] // Вісник АН України. – 1993. – №4. – С.27.

Надійшла до редакції 08.10.2003 р.

УДК 930(470)«18»

АРХЕОГРАФИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ К.Н. БЕСТУЖЕВА-РЮМИНА

Л.Н.Мелитаури

Видный ученый дореволюционной России Константин Николаевич Бестужев-Рюмин (1829-1897) внес значительный вклад в развитие таких разделов исторической науки, как источниковедение и историография. Не меньший интерес вызывает и его деятельность как археографа.

Специальных работ, посвященных археографической деятельности К.Н. Бестужева-Рюмина нет. Лишь немного внимания этой проблеме уделено в монографии Р.А.Киреевой [1]. Именно поэтому этот вопрос представляет особый интерес.

Целью автора данной статьи является изучение археографической деятельности ученого во всех ее направлениях. В соответствии с этим предприняты попытки решить следующие задачи: рассмотреть вклад К.Н. Бестужева-Рюмина в археографический процесс, дать ему оценку и проследить взаимовлияние современных историков-археографов того периода, в том числе украинских. Методологической основой являются принципы объективности и историзма. Использовались системный и сравнительно-критический методы.

Для решения указанных выше исследовательских задач был привлечен определенный круг источников: произведения самого К.Н. Бестужева-Рюмина, его эпистолярное наследие, а также работы других исследователей о его творчестве.

Изучение истории в середине XIX века требовало расширения и углубления источниковой базы научных исследований, необходимым элементом которых было, с одной стороны, выявление неизвестных документов, а с другой – опубликование их и введение в научный оборот. Историческая наука зависела от развития археографии как неотъемлемой составной части общего развития науки. Во второй половине XIX века термин «археография» уже определенно был связан с собиранием, описанием и публикацией исторических источников. К.Н. Бестужев-Рюмин провел обширную работу по собиранию и публикации документов, внося тем самым значительный вклад в становление и развитие археографии как науки.

В середине XIX века в России не существовало централизованной системы координирования археографической деятельности. Как правило, такая работа была сосредоточена в руках, прежде всего, временных археографических комиссий, различных научных и исторических обществ (географических, этнографических, литературных, искусствоведческих, естественных), которые, наряду с другими видами деятельности, занимались и публикацией документов.

Константина Николаевича волновали проблемы сохранения рукописных памятников, о чем он неоднократно говорил, писал и обращался к широким читательским кругам. Он разъяснял важность таких документов, как разрядные, родословные и писцовые книги, жалованные грамоты, приходно-расходные записи (эти источники тогда только начинали изучаться и не все еще понимали их значение для науки), письма и другие материалы, которые могли сохраниться в семейных архивах. Он предостерегал владельцев от возможности их утраты, приводя горестные примеры гибели ряда библиотек, в том числе библиотеки В.Н.Татищева от пожара 1812 г.

Большое внимание историк уделял вопросам археографии и в процессе преподавания. Так, в лекциях по историографии и по источникам К.Н. Бестужев-Рюмин отводил место

истории археографии. Он считал необходимым подчеркнуть важность выяснения кем, как и когда издавались и исследовались памятники; обращал внимание на принципы публикации источников XVIII и XIX вв. В целом высоко оценивая сам факт расширяющейся публикаторской деятельности, ученый отмечал при этом и типичные, с его точки зрения, недостатки этих изданий. К таковым он относил подновление слога, изменение правописания, что, по его мнению, ведет к искажению и делает публикуемый текст непригодным, например, для филологического анализа. Осуждал он и «шлецеровский метод» сведения в единый свод текстов разных летописей. Ученый полагал, что это неизбежно приводит к отдельным пропускам в тексте источника. Общим недостатком К.Н. Бестужев-Рюмин считал и слишком краткие пояснительные предисловия к публикациям, так как они мало знакомят читателя с сущностью и содержанием памятника.

К.Н. Бестужев-Рюмин внес определенный вклад и в публикацию источников. Как член Русского исторического общества он издал памятники дипломатических отношений России с Англией в XVI веке, извлеченные из Московского архива Министерства Иностранных дел Ю.В.Толстым [2]. Как член Археографической комиссии совместно с А.Ф.Бычковым опубликовал в Полном собрании русских летописей так называемую летопись Авраамки [3]. Нередко публиковал и отдельные источники. Свои публикации он обычно сопровождал емкими предисловиями с четкой информацией о месте нахождения источника, характеризовал также внешний вид рукописи и ее палеографические особенности (бумага, размер листа, объем рукописи, наличие или утрата отдельных частей, способ написания: устав, полуустав или скоропись такого-то времени), а также кратко знакомил с основным содержанием источника. Публикуемый текст комментировался и в подстрочных примечаниях. Крупные публикации снабжались указателями – именованным, географическим и предметным. Все это демонстрирует высокий уровень археографической подготовки текста и культуру его издания.

Особый интерес представляет публикация К.Н. Бестужевым-Рюминым в «Историческом вестнике» рассказа очевидца московского бунта 23 июня 1648 г. Источник снабжен предисловием, в котором автор уведомляет читателя об обстоятельствах обнаружения этого источника. В примечаниях даются комментарии относительно важных моментов текста источника [4].

Внимательно следил Константин Николаевич за выходом из печати новых публикаций, постоянно выступал рецензентом этих изданий, редактировал Записки Императорского Русского Географического Общества в 1863 и 1864 гг.

Хотя памятники по российской истории, отмечал К.Н. Бестужев-Рюмин, и начали издаваться еще в XVIII веке, немногие из этих изданий могли удовлетворить требованиям ученой критики. Так, говоря о летописях, опубликованных в XVIII веке, он считал недопустимым для издателя искажать текст, подновлять слог, изменять правописание. Общим недостатком публикаций как для XVIII века так и для первой половины XIX века историк считал слишком краткие предисловия к памятникам, которые мало знакомили с сущностью и содержанием документа. В статье 1859 г. «Современное состояние русской истории, как науки» К.Н. Бестужев-Рюмин обращал внимание на то, что критическая разработка исторических памятников пока еще имеет вид «предварительных заметок» как, например, у М.П.Погодина и С.М.Соловьева, над которыми предстоит еще много работать. Поэтому о летописях, писал ученый, «мы пока еще можем говорить гадательно, и споров о значении того или другого места много и теперь, много и будет еще» [5]. Критическое изучение летописей К.Н. Бестужев-Рюмин считал предметом первой необходимости, поэтому его диссертационное исследование «О составе русских летописей до конца XIV века» как раз способствовало решению этой проблемы [6]. В связи с анализом конкретных мест источников автором рассматривались работы

предшественников. В тексте, либо в сносках, он приводил сведения о том, где, когда и кто говорил о данном летописном известии или высказывался о составе той или иной летописи. К.Н. Бестужев-Рюмин комментировал и оценивал каждую работу, показывая, что именно было сделано тем или другим историком и насколько данные ученого достоверны. Соединив и критически обобщив существовавшие тогда научные результаты исследований древних летописей, К.Н. Бестужев-Рюмин отразил тем самым общее состояние современной ему науки.

К.Н. Бестужев-Рюмин указывал и на важность создания справочно-библиографической литературы, в частности говорил о необходимости иметь описания библиотек, о составлении указателей к журналам, о повышении качества каталогов и т.д. [7].

Значительный интерес представляет совместная археографическая деятельность К.Н. Бестужева-Рюмина с видными учеными Украины. Особое место в жизни Константина Николаевича занимал украинский историк, источниковед, археограф и историограф Владимир Степанович Иконников. Как свидетельствует переписка, К.Н. Бестужев-Рюмин и В.С.Иконников питали друг к другу искренние дружеские чувства. Они опирались как на человеческие качества, так и на общность научных интересов [8].

В рецензии на первый том труда профессора Киевского университета В.С.Иконникова «Опыт русской историографии» К.Н. Бестужев-Рюмин разделял мнение ученого, считавшего, что археографическая экспедиция П.М.Строева открыла новый этап в изучении российской истории, став «зерном археографической комиссии» [9]. Автор, отмечал К.Н. Бестужев-Рюмин, уделил внимание деятельности центрального статистического комитета, губернских и некоторых церковно-статистических комитетов. Библиографический перечень, содержит «полное указание изданий статистических комитетов» [10]. Обзор архивов, библиотек и музеев, сделанный В.С. Иконниковым, К.Н. Бестужев-Рюмин оценил очень высоко. Рассматривая центральные правительственные архивы, отмечал Константин Николаевич, автор акцентировал внимание на Московском архиве министерства иностранных дел. Ценность сведений, сообщаемых В.С.Иконниковым, К.Н. Бестужев-Рюмин видел в том, что он, изложив историю архива, перечислил составляющие его отделения, указал на ценные памятники, хранящиеся в нем, дал описание библиотеки архива. Перечислил также учреждения, печатавшие материалы из этого архива, и ученых, работавших в нем с указанием того, какими вопросами они занимались. Подобное описание архива, указывал Константин Николаевич, дает ценные сведения о содержащихся в нем памятниках и может служить надежным руководством для лиц, изучающих материалы по тому или другому вопросу. Обширная библиография, сопровождающая каждое описание архива, значительно облегчает работу со справочным аппаратом [11]. Кроме того, отмечал К.Н. Бестужев-Рюмин, автор дал подробное описание Московского архива министерства юстиции, Московского дворцового архива, архива межевой канцелярии, архива военного министерства и т.д.

Константин Николаевич неоднократно указывал на добросовестную работу автора «Опыта...», уделившего также много внимания архиву бывшей Малороссийской коллегии, который хранился в Харьковском университете, сообщая о судьбе остатков запорожского архива, приобретенного А.А.Скальковским и послужившего источником его сочинений [12].

Ценность труда В.С.Иконникова ученый видел в том, что он содержал личный, именно и географический указатели, а также предметный, хотя и неоконченный. Книга эта, писал К.Н. Бестужев-Рюмин, является необходимым справочником для всех изучающих российскую историю. Сочинение В.С.Иконникова будет служить для историков чем-то вроде карты для путешественника, а «случаи вроде того, что не подозревали существования малороссийских дел в архиве министерства юстиции, будут теперь более редки» [13].

К.Н. Бестужев-Рюмин отмечал, что право не соглашаться с некоторыми оценками, даваемыми В.С.Иконниковым, заложена в самой работе, дающей возможность размышлять, сопоставлять, приходиться к своим умозаключениям [14].

Археографической деятельностью с конца XVIII века и до конца XIX века занимались также научные товарищества, среди которых следует выделить «Общество Нестора-летописца» при Киевском университете, начавшего свою работу в 1873 г. и издававшего «Чтения». Первая книга была опубликована под редакцией В.С.Иконникова в 1879 г. Всего «Общество» в течение 1879-1914 гг. издало 24 книги, некоторые из которых вышли в нескольких выпусках. По свидетельству В.С.Иконникова, с 1878 г. К.Н. Бестужев-Рюмин состоял действительным членом «Общества Нестора-летописца», а с 1888 г. – его почетным членом [15].

Во время пребывания в 1863 г. в Москве, К.Н. Бестужев-Рюмин работал в архиве Министерства Юстиции, где составил для себя большой список грамот за время царствования Михаила Федоровича Романова, извлек несколько документов и один из них тогда же напечатал в только что основанном сборнике «Русский Архив» [16]. В 1864 г. он вступил в члены Археографической комиссии, где состоял Н.И.Костомаров, с которым он плодотворно работал в русле публикации исторических памятников, в том числе и относящихся к истории Украины. Как свидетельствует К.Н. Бестужев-Рюмин, Археографическая комиссия уделяла много внимания архивам западной и юго-западной России. Так, например, Н.И.Костомарову было поручено опубликовать, снятую им копию с рукописи Императорской Публичной Библиотеки, под заглавием «Книжка мниха Иоанна Вишенского на Потейскую ересь» во втором томе актов юго-западной России [17]. Кроме того, Археографическая комиссия периодически публиковала протоколы своих заседаний, а также сборник «Летописи занятий Археографической комиссии», что способствовало введению в научный оборот огромного количества ценных источников.

Таким образом, вышеизложенное свидетельствует о том, что научно-публикаторская археография в России, как и в Украине берет свое начало с середины XIX века и связана как с деятельностью временных археографических комиссий и научных обществ, так и с именами отдельных ученых-историков, источниковедов, которые были инициаторами и основателями поисковой и издательской археографической деятельности.

К.Н. Бестужев-Рюмин действовал в эпоху, когда происходило становление археографии как научной дисциплины. Он внес весомый вклад во все направления ее развития. Важно отметить, что у Константина Николаевича как у историка широкого диапазона были определенные связи с украинскими историками и археографами.

Данная статья имеет, прежде всего, историко-познавательное значение. Но она может быть использована как материал при чтении лекций в учебном заведении разного уровня, как отправной материал для дальнейшей разработки темы. Предметом исследования могут быть следующие вопросы: дальнейшее изучение вклада К.Н. Бестужева-Рюмина в области собирания исторических источников, а также подготовка их к публикации. Их рассмотрение будет способствовать более глубокому пониманию данной проблемы.

РЕЗЮМЕ

Тема статті присвячена археографічній діяльності К.М. Бестужева-Рюміна. Він уніс визначений вклад у становлення і розвиток археографічної науки. Праці вченого з проблем археографії, видавництва історичних джерел істотно збагатили російську й українську історичну науку.

SUMMARY

The article is devoted to Mr. K. N. Bestuzhev-Ryumin's archeographic work. He made a contribution towards establishment and development of archeological science. Russian and Ukrainian historical science was considerably enriched by the scientist's archeographic works as well as by his publications of historical reference books.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Киреева Р.А. К.Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М.: Наука, 1990. – С.96-97.
2. Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1883. – Т.XXXVIII. – 483 с.
3. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // Полное Собрание Русских летописей. – СПб., 1882. – Т.ХVI.
4. Московский бунт 23 июня 1648 г. Рассказ очевидца. С предисловием и примечаниями К.Н. Бестужева-Рюмина. // Исторический вестник. – 1880. – Т.1. – №1. – С.68-73.
5. Бестужев-Рюмин К.Н. Современное состояние русской истории, как науки // Московское обозрение. – 1859. – Кн.1. – С.57.
6. Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV века. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1868.
7. Бестужев-Рюмин К.Н. Современное состояние русской истории, как науки – С.58.
8. Институт Рукописей Национальной библиотеки Украины им. В.И.Вернадского. – Ф.Ш. – №48154-48160.
9. Бестужев-Рюмин К.Н. Опыт русской историографии В.С.Иконникова // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1892. – №9. – С.192.
10. Там же.
11. Там же. – С.193.
12. Там же. – С.194.
13. Там же. – С.200.
14. Там же. – С.201.
15. Иконников В.С. Константин Николаевич Бестужев-Рюмин. – Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1898. – С.3.
16. Шмурло Е.Ф. Очерк жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина, 1829-1897. – Юрьев: Тип. К.Маттисена, 1899. – С.84.
17. Бестужев-Рюмин К.Н. Летопись занятий Археографической комиссии 1865-1866. Вып. 4-й. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1868. – С.2-3.

Надійшла до редакції 14.10.2003 р.

УДК 930.1

ЛЬВІВСЬКА ШКОЛА ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

О.О.Вінтонів

Львівська школа істориків-аграрників залишила помітний слід в українській історичній науці, але, на превеликий жаль, вона зосталася поза увагою історіографів. Її засновником був професор Львівського університету Д.Л.Похилевич. Можна погодитися з думками проф. Л.Зашкільняка та проф. М.Крикуна, які зазначали, що усунення різного роду ідеологічних обмежень і цензури у незалежній Українській державі і докорінні зміни у всьому

центрально-східноєвропейському регіоні після 1989 р. створили сприятливі умови, щоб ще раз повернутися до особи Дмитра Похилевича і переглянути його творчість в розрізі нових здобутків у дослідженні проблем Центрально-Східної Європи [1].

У вересні 1997р. минуло 100 років від дня народження відомого українського історика, заслуженого діяча науки і техніки України Дмитра Леонідовича Похилевича. Вдячні учні та колеги з цієї нагоди організували конференцію та випустили збірник праць під назвою «Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст.». До Львівського університету прибуло понад 30 вчених із п'яти країн Центрально-Східної Європи [2]. Не випадково наукова сесія відбулася як складова частина міжнародної конференції з питань історії Центрально-Східної Європи. Д.Л. Похилевич був дослідником саме цієї території, більше того, розглядав історію України в контексті європейського розвитку. В ході дискусій історики дійшли висновку, що у XV-XVI ст. відбулося розходження шляхів суспільного розвитку країн і народів Центрально-Східної Європи із Західною. Причиною цього послужив комплекс впливів економічного, політичного, соціального, культурно-релігійного характеру, який конкретно переломлювався й адаптувався у кожного народу. Знайшла певну підтримку думка, висловлена в історіографії (Б.М.Флоря й ін.), що є підстави в межах Центрально-Східної Європи виділяти ще один проміжний регіон, який включає землі Литви, Білорусії та України, котрі хоч і входили до складу Речі Посполитої, але відзначалися своєю специфікою під час процесів модернізації [3].

Багато цікавих спогадів про професора залишили його учні та однодумці Ю.Гроссман, Л.Зашкільняк, Я.Ісаєвич, М.Крикун, В.Моторний, В.Пірко та інші. Аналіз наукової діяльності Д.Л.Похилевича дозволяє простежити процес формування львівської школи істориків-аграрників.

Організаційне оформлення вказаної історичної школи припадає на 50-ті рр. ХХ ст. – період актуалізації регіональної історії, зокрема аграрної. Саме в той час дослідники почали посилено вивчати архівні джерела, це дозволило вченим, в тому числі й львівським, поставити і вирішити багато проблем з аграрної історії.

Д.Л.Похилевич виступав як організатор історичної науки: був одним із ініціаторів проведення аграрних симпозіумів в Таллінні, Ризі, Мінську, Вільнюсі, Кишиневі, Москві, відповідальним редактором наукового серійного збірника «Українське слов'янознавство», головою Оргкомітету VI Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів, яка проходила у Львові в жовтні 1973 р. і зібрала більше 200 вчених з Москви, Вірменії, Башкирії та інших країн колишнього Радянського Союзу. У центрі уваги були проблеми соціально-економічної та політичної історії слов'янських країн епохи феодалізму [4].

Симпозіуми з аграрної історії Східної Європи Ю. Гроссман назвав серйозною науковою школою, науково-дослідницькою установою, а також зазначив, що для нього це була свого роду докторантура, де відбувалося живе, творче спілкування із колегами [5]. Незважаючи на те, що події минулого України сприймалися істориками крізь призму офіційної радянської доктрини, віднайдені джерела дозволяли їм відтворювати об'єктивну картину історичної дійсності.

Д.Л.Похилевич згуртував навколо себе молодих науковців, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами. До цієї школи увійшли В.Інкін, Ю.Гроссман, Я.Кісь, М.Крикун, В.Пірко, О.Козій, Я.Мельничук та інші. У той час Д.Л.Похилевич виконував обов'язки завідувача кафедри південних і західних слов'ян Львівського університету ім. Івана Франка, яка знову почала функціонувати з 1952 р., ініціатором відновлення якої був завідувач кафедри нової історії доц. І.І.Белякевич. 8 червня 1952 р. він подав ректорові університету, члену-кореспонденту АН УРСР, проф. Є.Лазаренку доповідну записку, у якій пропонував порушити клопо-

тання перед Міністерством вищої освіти СРСР про поділ кафедри нової історії, а точніше про виділення з її складу кафедри історії південних і західних слов'ян. Ця пропозиція мотивувалася тим, що «відновлення кафедри історії південних і західних слов'ян дозволить викладацькому складові цієї кафедри спрямувати всі свої зусилля на подальше поліпшення підготовки спеціалістів з історії зарубіжних слов'ян, координацію і розвиток наукової роботи у цій галузі». У доповідній записці наводилися й інші аргументи на користь відновлення на історичному факультеті славістичної кафедри. Пропозиція І.І. Белякевича була підтримана ректоратом університету, який звернувся з відповідним клопотанням до Міністерства вищої освіти СРСР, оскільки питання такого рівня вирішувались у Москві. 1 серпня 1953 р. заступник міністра вищої освіти СРСР М. Прокоф'єв підписав наказ про поділ кафедри нової історії Львівського університету ім. Івана Франка на кафедру нової історії та кафедру історії південних і західних слов'ян [6].

Багато студентів зацікавилися новою спеціалізацією, адже вона була покладена на ґрунтовну наукову базу. Для неї було розроблено окремий навчальний план, згідно з яким студентам-славістам почали викладати не тільки спеціальні дисципліни та спецкурси, а й історію Візантії, Австро-Угорщини, слов'янську палеографію, джерелознавство, історіографію, дві слов'янські мови - польську і болгарську, поглиблені монографічні спецкурси [7]. Сам Дмитро Леонідович за 20 років викладацької діяльності впровадив у навчальний процес кілька спецкурсів, зокрема: «Гуситські війни та їх вплив на Польщу», «Наймана праця в сільському господарстві XVI-XVIII ст. Литви і Білорусії», «Нариси з історії сільського господарства в Литві і Білорусії в XVI-XVIII ст.» [8].

Доц. В.Чорній, колишній студент Дмитра Леонідовича, підкреслює, що історіку була властива оригінальна манера викладу. Вона полягала у тому, що подачу фактів проф. Похилевич поєднував з їх аналізом, розмірковуванням і постійним звертанням до «хлопського розуму», тобто увесь час спонукав своїх слухачів до осмислення почутого. Його авторитетне слово завжди цінувалося людьми, які з ним спілкувалися [9]. Слід відзначити, що серед студентства Д.Л.Похилевич теж користувався великою повагою. Ю.Гроссман пише: «Живое лицо и пытливый взгляд дополняли образ большого сильного человека. Его украинская речь изобиловала народными оборотами, меткими словами. Многие русские слова и выражения весьма органично вплетались в украинский язык, не создавая никаких затруднений» [10]. В.Моторний згадує: «Лекції Дмитра Леонідовича були надзвичайно глибокими, з врахуванням новітнього наукового матеріалу. Вони з цікавістю сприймалися аудиторією, тому що були дуже дохідливими. Лектор ділився зі своїми слухачами оригінальними і далеко не традиційними думками. Тому й не дивно, що після лекцій студенти ще довго не розходилися і буквально «засипали» Дмитра Леонідовича запитаннями. А він вмів ненав'язливо не лише зацікавити студентів предметом, який викладав, але й розвинути у них чуття і вміння наукового пошуку, самостійного мислення й осмислення фактичного матеріалу. У підсумку немало його учнів у студентському науковому гуртку писали реферати, котрі виростили у дипломні роботи, а у деяких – і в дисертації» [11]. В.Пірко називає свого вчителя справжньою людиною, глибоко ерудованою та з тонким почуттям гумору.

Завдяки Д.Л.Похилевичу кафедра утвердилася як авторитетний славістичний осередок, відомий не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Професор активно листувався не тільки з багатьма українськими, польськими, російськими, білоруськими, литовськими істориками, але й з провідними науковцями Західної Європи. Не випадково історіку особисто надсилали з Амстердаму серійне видання з аграрної історії Європи [12], а Рада Гуманітарного відділу Люблінського університету подала прохання у 1968 р. про присвоєння Д.Л.Похилевичу звання почесного доктора (*honoris causa*) Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Складовської. І вже у 1970 р. Дмитрові Леоні-

довичу було присвоєне це високе звання, з чим його і привітав ректор цього навчального закладу проф. З.Лоркевич та запросив на врочистий акт промоції [13]. Ця почесна нагорода є ще одним фактом підтвердження авторитетності Дмитра Леонідовича серед істориків Європи.

В умовах Львова з його багатством архівних джерел і літератури з історії Польщі та інших слов'янських країн, а також під впливом політичної кон'юнктури, породженої так званим будівництвом соціалізму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, славістика стала перспективною. Хоч початки слов'янознавства у Львові сягають часів існування тут такого навчального закладу як «Studium Rutenum» (1787-1808), 1894 р. відомий в анналах української історіографії як рік заснування у Львові кафедри Східної Європи, очолила яку було запрошено молодого київського професора М.Грушевського [14].

Однак саме у 50-х рр. на історичному факультеті сформувався знаний далеко поза межами університету напрям славістичних досліджень. Його виникнення та розвиток тісно пов'язані з діяльністю не лише Д.Похиловича, а й таких відомих вчених як О.Бейліс, М.Крикун, Л.Запкільняк, доц. В.Чорній. Результатами праці цих істориків стали публікації з історії Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії та інших слов'янських країн, що друкувалися на сторінках періодичного збірника «Проблеми слов'янознавства» (до 2000 р. вийшло 50 випусків). Найбільше ж зацікавлення викладачів та співробітників факультету викликали проблеми історії України, особливо її західного регіону різних історичних епох. Зокрема, період середньовіччя та ранньомодерного часу досліджували професори Я.Кісь, М.Крикун, В.Інкін, Ю.Гроссман, доцент Р.Шиян.

Визнання в науці прийшло не відразу, спочатку Дмитро Леонідович закінчив Коростишівську учительську семінарію, потім Київський інститут народної освіти. Працював керівником Білоцерківського сільськогосподарського інституту, директором Інституту народної освіти та Науково-дослідницького інституту української культури. Не вдалося уникнути вченому і сталінської чистки та концтабору. Пізніше, через ці обставини, працювати за фахом історика коштувало значних труднощів. Однак, за словами самого Дмитра Леонідовича, його тягло до викладацької роботи у вищій школі, до наукової діяльності. Із кількох запрошень на роботу, які надійшли з російських міст, вчений обрав Арзамаський учительський інститут, де і став викладачем історії стародавнього світу та завідувачем кафедри. Деякий час працював у Свердловському університеті та Ярославському педінституті. З 1946 р. вчений став працювати у Львівському університеті. Йому імпонувало це місце як тим, що Львів був у культурно-мовному відношенні воістину національним українським центром, так і тим, що львівські бібліотеки мали величезні книжкові та рукописні багатства, якими сподівався скористатися для написання докторської дисертації та й взагалі для задоволення наукових інтересів [15].

У 1941 р. Д.Похилович захистив кандидатську дисертацію, в якій ґрунтовно проаналізував історичну літературу з аграрної реформи Сигізмунда-Августа, хоча свого часу В.І.Пічета відраджував Д.Л.Похиловича займатися цією темою. За словами історика, у ході захисту перший опонент (здається, С.В.Бахрушин) висловив сумнів щодо доцільності вивчати те, що вже значною мірою досліджено І.Пічетою. На це історик відповів: «Важлива наукова проблема подібна до криниці, вода з якої вгамовує спрагу багатьох людей» [16].

Дійсно, Дмитро Леонідович поставив та вирішив багато нових, випущених з поля зору іншими вченими, проблемних питань. Він піддавав критиці погляди тих істориків, які розглядали аграрну реформу Сигізмунда-Августа як явище прогресивне (деякі з них навіть вбачали в ній початок капіталістичних відносин). Робота над цією темою для нього стала життєвою. Їй він присвятив свою докторську дисертацію – «Державні селяни західних воєводств ВКЛ в XVI-XVIII ст» [17]. Ця праця дозволила досліднику заво-

ювати авторитет в історичній науці, зайняти почесне місце серед видатних вчених-аграрників та організувати наукову школу.

Саме 1945 р. став початком стрімкого дослідницького злету Д.Л.Похилевича. Це, насамперед, було викликане тим, що він активно вивчав історію селянства Великого князівства Литовського в XVI-XVIII ст. [18]. Для наукових інтересів вченого стало характерним захоплення феодальною тематикою, яку продовжили розробляти його учні на архівних матеріалах західноукраїнських земель

Добре знали ім'я Д.Л.Похилевича і польські історики, саме тому він був запрошений до участі у написанні «Історії Польщі», а точніше економічного розвитку Речі Посполитої періоду XVIII ст. Так, К.Маслинські зустрічався з істориком у Львові та Любліні. Дмитро Леонідович справив на нього враження «простої у спілкуванні та доброзичливої людини із критичним складом розуму» [19].

Я.Ісаєвич зазначає, що характерною рисою стилю роботи вченого було те, що він завжди відштовхувався від джерел, а не від якихось загальноприйнятих стереотипів, при цьому не вагався полемізувати з поглядами деяких істориків, які намагалися нав'язати марксистське розуміння історичного процесу. Дмитро Леонідович, аналізуючи співвідношення впливів зовнішнього і внутрішнього ринку та викликаного ними попиту на зерно, яке стимулювало утворення панщинних фільварків, ні на мить не вагався повертатися до поглядів передмарксистської історіографії. На думку Я.Ісаєвича, це додавало йому значного авторитету серед тодішніх польських фахівців з цього питання. Так само до традиційних концепцій, що їх ставила під сумнів радянська історіографія, повернувся Дмитро Леонідович і у питанні стосовно ролі воєнних спустошень в економічному занепаді Речі Посполитої [20].

Найбільш глибоко та всебічно проаналізував роботи Д.Л.Похилевича В.О.Пірко. Він підкреслював, що основну увагу вчений зосереджував на вивченні помість Речі Посполитої в період розпаду феодальних відносин та зародження нових капіталістичних. Проте Д.Л.Похилевич при дослідженні соціально-економічних питань вважав, що у формуванні фільварково-панщинної системи провідним був внутрішній ринок, у той час як Ю.Гроссман, В.Інкін, В.Пірко та ін. акцентували свою увагу на зовнішніх чинниках[21].

Життєва та творча доля Д.Л.Похилевича, його учнів та однодумців багато в чому схожі. Всі вони працювали на відповідальних посадах в установах освіти і культури, водночас наполегливо вчилися. В.Ф.Інкін після навчання в Чкаловському та Ніжинському педагогічних інститутах у 1944 р. вступив на історичний факультет Львівського університету, де продовжив навчання в аспірантурі. Спочатку працював асистентом кафедри історії СРСР, а потім старшим викладачем на цій же кафедрі. У 90-х рр. перейшов працювати до Інституту історичних досліджень старшим науковим співробітником. Читав курси історії СРСР епохи феодалізму, історіографію та спецсемінари з історії культури та зовнішньої політики Росії, історію селянських рухів. У 1955 р. захистив кандидатську дисертацію з теми «Селянство Самбірської економії в середині XVIII ст». Надалі ця тема стала ключовою у всьому творчому житті. Поступово вона переросла у докторську дисертацію «Селянський устрій в Галицькому Прикарпатті (спроба порівняльного аналізу поземельних союзів)» [22]. У контексті цієї проблеми історик розглянув питання джерелознавства, общинного устрою та різних норм права, дав характеристику внутрішнім і зовнішнім чинникам, які вплинули на формування економічних стосунків на західноукраїнських землях. Зроблений вченим внесок у вивчення цієї проблеми, став важливим надбанням у розумінні самотності сільської общини Самбірщини.

В.Інкін глибоко вивчив адміністративно-територіальний устрій Самбірщини, заснований на волоському праві. Історик довів, що сільські збори виконували роль вищого розпорядчого органу та судової інстанції під контролем феодала. Ним було дослі-

джено також роль і функції окремих посадових осіб у системі сільської общини Самбірщини. В організаційному відношенні, на думку автора, найсомобутнішим елементом волоського права було об'єднання сіл у країні на чолі із крайником, який відповідав за діяльність сільських общин, своєчасне виконання населенням всіх обов'язків і повинностей, організовував охорону території країні від розбоїв, очолював суд. В.Інкін зумів провести паралелі між нормами волоської і руської правової систем, наголошуючи на їх схожості. Окрім того, прослідкував етапи формування сільських судів на німецькому праві у Самбірській економії.

Разом із Ю.Гроссманом досліджував економічний розвиток Львова, процеси формування та розпаду цехового виробництва і зародження нових капіталістичних відносин. В.Ф.Інкін вів науковий семінар «Соціальний розвиток Східної Європи в епоху феодалізму». Історик брав активну участь в аграрних симпозиумах, які проходили на території колишнього Радянського Союзу.

Ю.Гроссман згадував про В.Інкіна, як про людину, що добросовісно ставилася до своїх обов'язків та глибоко вникала в суть справи. Про велику ерудованість вченого свідчить і те, що він переклав з німецької мови один із томів поезій Г.Гейне [23].

Ю.М.Гроссман після закінчення Московського історико-архівного інституту працював у Львівському університеті. У 1949 р. захистив кандидатську дисертацію з теми «Економічне становище селян Руського і Белзького воєводств», а потім докторську «Західноукраїнські селяни в XVI-XVIII ст.» [24]. Істориком було нелегко зарекомендувати себе в науковому світі: за ним був закріплений ярлик сина «ворога народу» (батько був розстріляний у 1937 р., а матір відправили на заслання до Алжиру). Лише у Львові Ю. Гроссману вдалося зайнятися історичними дослідженнями. Він зосередив свою увагу на вивченні феодалізму не тільки в Україні, а й в країнах Західної Європи, Азії та Африки. Читав лекції з історії Стародавнього Сходу, історії Німеччини та Англії. Юрій Миронович підготував «Довідник для наукового працівника» [25]. З 1953 р. працював на посаді доцента кафедри історії стародавнього світу і середніх віків. У 1970 р. був призначений на посаду професора, а згодом і завідувача кафедри. В одному із своїх рукописів пише: «Во мне сидит какой-то ген, заставляющий работать на аудиторию. Удовольствие я нахожу не только в познании, но и в передаче, трансформации познанного, усвоенного из книг, жизненного опыта» [26].

Славістичний напрям на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків почав розробляти Д.Л.Похилевич, а згодом – Ю.М.Гроссман, Я.П.Кісь та ін. У 60-ті – 70-ті роки кафедра була осередком, що об'єднував наукові інтереси дослідників історії західноукраїнських земель – не лише своїх співробітників, а й колег з інших кафедр факультету: Я.П.Кіся (кафедра історії УРСР), В.Ф.Інкіна і В.В.Зварича (кафедра історії СРСР), М.Г.Крикуна і А.М.Козій (кафедра історії південних і західних слов'ян). У рамках цієї проблематики в 1968 р. завершили роботу над докторськими дисертаціями Я.П.Кісь і майбутній завідувач кафедри Ю.М.Гроссман.

Питання торгівлі західноукраїнських міст із Західною та Центральною Європою з 1978 р. став досліджувати асистент кафедри Р.В.Шиян. Оскільки керівником середньовічної тематики на кафедрі був Ю.М.Гроссман, він доклав чимало зусиль, щоб традиційна для кафедри галузь науки була належним чином забезпечена відповідними кадрами. Під керівництвом Ю.М.Гроссмана в 1982 р. захистила кандидатську дисертацію А.М.Козій, а у 1987 р. – Р.В.Шиян. Таким чином, аграрна тематика доповнилася вивченням історії міст і торгівлі [27].

У 1990 р. вийшов на пенсію Ю.М.Гроссман, з кафедри історії західних та південних слов'ян перевелась доц. А.М.Козій, яка продовжила розробляти аграрну історію східноєвропейських країн та історію Холмщини в добу пізнього середньовіччя.

Я.Мельничук під керівництвом Д.Л.Похилевича в 1959 р. захистив кандидатську дисертацію «Аграрні відносини в Сяноцькій Землі в другій половині XVII ст.» Історик досліджував аграрні відносини Прикарпаття в період середньовіччя.

Я.П.Кісь тісно співпрацював з Д.Л.Похилевичем на кафедрі південних і західних слов'ян. В. Яремчук наводить уривок із збірника академіка Я.Ісаєвича, де він зазначає: «Те, що головним обов'язком історика має бути прагнення до об'єктивності, було очевидним для тих визначних вчених, яких автор з вдячністю називає своїми вчителями, – таких як Д.Похилевич і Я.Кісь» [28]. На підставі документів можна зробити висновок, що Я.Кісь користувався повагою серед колег та студентів. Своє навчання історик розпочав ще в дорадянський період, у духовній семінарії. Пізніше перейшов працювати до Львівського університету. У 1953 році Ярослав Павлович захистив кандидатську дисертацію на тему «Селяни Львівських міських сіл в XV-XVIII ст.» Наукова робота історика була тісно пов'язана з питанням виникнення та розвитку українського феодального міста, вивчення проблеми етногенезу слов'ян та допоміжних історичних дисциплін, зокрема метрології та історичної географії. Підготував навчальний посібник з курсу палеографії [29]. Постать львівського вченого цікава ще й тим, що він був непересічним педагогом, який повністю віддавав себе вихованню студентів Львівського університету, що в умовах тогочасного історичного факультету франкового вузу було справжньою рідкістю. У 1973 р. був звинувачений у «серйозних зривах з ідейно-політичного виховання студентів», підданий психологічному тиску і цькуванню з боку партійних чиновників університету (бо належав до кола «незіпсованих» сталінським режимом). В. Яремчук акцентує увагу на тому, що Я.Кісь вирізнявся компартійно-ідеологічною незаангажованістю, навіть нерадянськими поглядами, які в завуальованій, а інколи відкритій формі проявлялися на його лекціях, семінарах, заняттях наукового гуртка [30]. Слід наголосити, що ці ж риси притаманні учневі Д.Л.Похилевича, професору В.О.Пірку, якому довелося вчитися і працювати у рамках офіційної радянської доктрини. Ще під час навчання у Львівському університеті Василь Олексійович зацікавився проблемами аграрних відносин на західноукраїнських землях Речі Посполитої. У 1970 р. захистив кандидатську дисертацію «Помісне господарство в Перемиській землі в першій половині XVIII ст.» Переїхавши працювати до Донецького університету, вчений почав досліджувати історію Степової України, що вилилося в написання докторської дисертації.

До генерації істориків-аграрників львівської школи також належить А.М.Козій, яка зайнялася вивченням Холмщини, для цього їй довелося поглиблювати знання з польської палеографії XVII-XVIII ст. А.М.Козій неодноразово виступала на конференціях, які відбувались у м. Любліні (Польща), а згодом присвятила себе проблемам медієвістики і польсько-українських зв'язків [31]. Я.В.Рабінович, учень Д.Л.Похилевича, досліджував Саноцьку землю першої половини XVII ст., а згодом виїхав працювати до Оренбурзького педагогічного університету [32]. М.Крикун був аспірантом кафедри історії південних і західних слов'ян, у 1965 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Народонаселення Подільського воєводства в XVII-XVIII ст.» [33]. У сфері наукових зацікавлень вченого – історія українських земель у складі Польської держави у XV-XVIII ст., адміністративно-територіальний устрій, соціально-економічний, політичний та демографічний розвиток.

Представники Львівської школи аграрної історії є не тільки висококваліфікованими науковцями та лекторами (знання німецької, польської, латинської мов, широка загальноісторична ерудиція), а й непересічними педагогами, які повністю віддавали їй віддають себе вихованню як студентів, так і школярів. Зокрема Д.Л.Похилевич, В.Ф.Інкін були авторами і співавторами багатьох підручників і навчальних посібників з історії Польщі історії південних і західних слов'ян тощо.

Представники львівської аграрної школи і сьогодні продовжують гідно нести її традиції – досліджувати та збагачувати українську історіографію новими працями, перетворюючи її з маргінальної на дійсно національну історичну науку. Учні

Д.Л.Похилевича й надалі торують нелегку стежу, обрану їхнім вчителем. Багато з них роз'їхалися по всій Україні та за її межі, де активно поглиблюють знання з соціально-економічної історії та збагачують ним молоде покоління.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается вопрос формирования Львовской школы историков-аграрников. Основное внимание сосредоточено на основателе Львовской школы – Д.Л.Похилевиче. Рассказывается о научной и педагогической деятельности его единомышленников и учеников: В.Инкина, Ю.Гроссмана, Я.Кися, В.Пирко, Я.Мельничука.

SUMMARY

This article considers to the problem of the creation of Lviv School of agrial historial. The reat of attention is devoted to the person of D. Pohilevich, whe is the founder of the Lviv School. The great pedagogical activity of his pupils and the likeminded scientists: V.Inkin, Y.Grossma, Y.Kis Y.Melnychuk, V.Pirko is also discussed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів, 1998. – С.3.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Міжнародний науковий семінар «Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя до модернізації (XV-XVIII ст.) // УДЖ. – 1998. –№1. – С. 157.
3. Там само. – С.159.
4. Ратич М.О., Зашкільняк Л.П. VI Всесоюзна конференція істориків-славистів // УДЖ. – 1974. – №1. – С.154.
5. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Ів.Франка (далі – НБ ЛНУ), від.Рукописів, од. зб.3474(3) Ш. – С. 42.
6. Чорній В. Професор Д.Похилевич – завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян // Цетрально-Східна Європа в XV-XVIII. – Львів, 1998. – С. 37.
7. Там само. – С.36.
8. Архів Львівського університету. – Ф.119. – О.2. – Спр.1261, арк. 88.
9. Чорній В. Там само. – С.39.
10. НБ ЛНУ, від. Рукописів, од. зб. 3474 (2) Ш. – С. 21.
11. Моторний В. Д.Л.Похилевич у моїй пам'яті // Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів. – С.65.
12. Чорній В. Там само. – С.40.
13. Szczygiel Ryszard. Doktorat honoris causa uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej w Lublinie dla profesora Dumitra L Pochylewicza // Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів, 1998. – С. 41-43.
14. Львівський державний університет ім. Івана Франка 1661-1999 рр. – Львів, 1999. – 107 с.
15. Крикун М. Науковий доробок Д.Л.Похилевича // Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів, 1998. – С.7-14.
16. Там само. – С.22.
17. Крикун М. Сторінки життєпису Д.Л.Похилевича // Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів, 1998. – С.16.
18. Крикун М. Науковий доробок Д.Л.Похилевича. – С.23.

19. Myslinski Kazimierz. Wspomnienie o profesorze D.L. Pochylewiczu // Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів, 1997. – С.67.
20. Ісаєвич Я. Д.Л. Похилевич – дослідник, педагог, людина на тлі доби // Центрально-Східна Європа в XV-XVIII ст. – Львів, 1998. – С.57.
21. Пирко В.А. Проблемы аграрной истории Украины, Белоруссии и Литвы XVII-XVIII вв. в трудах Д.Л.Похилевича // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск, 1981. – С.164-173.
22. Архів Львівського університету ім. І.Франка. – Ф. 119. – О. 20/С. – С.17869. – Арк. 79.
23. НБ ЛНУ, від. Рукописів, од. зб. 3474 (2) Ш. – С. 37.
24. Архів Львівського університету ім. І.Франка. – Ф. 119. – О. 20/С. – С.14704. – Арк. 12.
25. Архів Львівського університету ім. І.Франка. – Ф. 119. – О. 20/С. – с 14704. – Арк. 25.
26. НБ ЛНУ, від. Рукописів, од. зб. 3474 (2) Ш. – С. 7.
27. Архів Львівського університету ім. І.Франка. – Ф.119. – О.20/С. – с 14704. – Арк. 163.
28. Яремчук В.П. Проблеми історичної науки в працях Я.П.Кіся. – К., 1998. – С.2.
29. Архів Львівського університету ім. І.Франка. – Ф. 119. – О. 20/С. – с. 14704. – Арк. 27.
30. Яремчук В.П. Там само. – С.10.
31. Архів Львівського університету ім. І.Франка. – Ф. 119. – О. 20/С. – С.10827. – Арк. 22
32. НБ ЛНУ, від. Рукописів, од. зб. 3474 (2) Ш. – С. 46.
33. Историки-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник. – М., 1981. – С.95.

Надійшла до редакції 10.09.2003 р.

УДК 94 (477.6)

СТАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ ДО ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ (1923-1932 рр.)

Н.Г.Малярчук

Дослідження різних аспектів політики українізації, що реалізовувалася в Україні в 1920-х – на поч. 30-х рр., є надзвичайно актуальним сьогодні, коли в умовах розбудови незалежної української держави особливо гостро постала проблема подолання негативних наслідків тривалої асиміляторської політики, що проводилася тут і призвела до майже повної русифікації окремих регіонів, наприклад, Донбасу. Вивчення досвіду українізації Донбасу поч. ХХ ст., критичне його осмислення, допоможе уникнути помилок і сприятиме успішності цього процесу у тепершній час.

Проблема українізації Донбасу знайшла певне висвітлення у сучасній українській та зарубіжній історіографії. Різні її аспекти розглядалися як на сторінках узагальнюючих праць, присвячених історії Донбасу в цілому, так і в окремих статтях із цієї проблематики [1]. Але в жодній з цих робіт не було розглянуто питання про ставлення до українізації російського населення Донбасу. Винятком у цьому відношенні є праця японського дослідника Г.Куромії «Свобода і терор у Донбасі», в якій він наводить окремі факти, що характеризують сприйняття українізації робітниками росіянами, але позиція інших верств російського населення регіону, щодо нової національної політики, автором, на жаль, не була розглянута [2]. Отже, питання про ставлення росіян до українізації Донбасу, про їх місце та роль у цьому процесі, вимагає обов'язкового дослідження, тому що є принципово важливим при вивченні цієї проблеми, оскільки, поперше, політика українізації зачіпала інтереси російського етносу більше, ніж будь яко-

го іншого, бо передбачала передачу функцій титульної нації українцям, які становили тут етнічну більшість – 64% населення, тоді як росіяни, питома вага яких дорівнювала 26% [3], мали отримати статус національної меншини і втратити провідні позиції у владних та господарських структурах, а також у культурно-освітній сфері краю, а по-друге, тому, що росіяни, з огляду на вищезгадане домінування у найбільш важливих сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя Донбасу, мали реально змогу активно впливати на перебіг та результати українізації.

Джерельна база дослідження ґрунтується на документах з фондів ЦК КП(б)У, Донецького губернського, а також Артемівського та Луганського окружних комітетів КП(б)У, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, а також у Державних архівах Донецької та Луганської областей.

Хронологічно дослідження охоплює 1923-1932 рр., тобто час, коли в Україні реалізовувалася політика українізації.

Українізація передбачала два головних напрямки дій: 1) поповнення владних та господарських структур українськими національними кадрами; 2) розширення сфери використання української мови. Для вирішення першої проблеми потрібен був час, щоб виховати віддані радянській владі національні кадри, тому українізація Донбасу мала відбуватися, перш за все, шляхом відродження тут української мови як мови спілкування, діловодства, освіти та культури. Оскільки заходи з впровадження української мови мали безпосередньо торкнутися представників усіх верств російського населення регіону, то ставлення до неї росіян і є тим лакмусовим папірцем, що дозволить з'ясувати їх позицію щодо українізації у цілому. З огляду на це, в статті ми зосередили увагу саме на мовному аспекті українізації.

Результати українізації Донбасу великою мірою залежали від того, як поставляться до неї місцеві комуністи, оскільки саме партійні органи мали керувати цим процесом та контролювати виконання директив. Але оскільки партійна організація Донецької губернії більш ніж на половину, а саме на 59,6%, складалася з росіян, до того ж часто не місцевих, а прибулих з РСФРР [4], то, виходить, що саме вони мали очолити українізацію Донбасу і від них залежало її успішне проведення. Останні, зазвичай, не усвідомлювали необхідності українізації, сприймали її як щось тимчасове, штучне. Траплялися серед них й такі, що характеризували нову національну політику як відверту петлюрівщину та контрреволюцію. Тому зовсім не дивно, що ЦК КП(б)У вимушений був констатувати відсутність у комуністів Донбасу прагнення до здійснення політики партії у національному питанні, що підтверджували незначні успіхи Донецької губернії у справі українізації [5]. Росіяни, звиклі до панівного становища російської мови, яку, внаслідок тривалої русифікаторської політики царського уряду, мусили розуміти всі народи на постімперському просторі, відверто вороже поставилися до заходів, пов'язаних із розширенням сфери використання української мови. Вони не розуміли, або не хотіли розуміти, для чого ускладнювати собі життя, вивчаючи мову народу, існування якого, взагалі не визнавалося деякими «товаришами» [6], коли значно простіше спілкуватися рідною російською мовою, яка, на думку росіян, мала бути всім зрозумілою. Такі настрої панували не лише серед рядових комуністів, а й серед керівництва партійної організації Донбасу, про що свідчить прохання Донецького губкому КП(б)У «заменить украинские билеты [Н.М.: партійні], билетами на русском языке, так как членам партии Донбасса чужд украинский язык» [7]. Особливо негативно сприймали українську мову відповідальні партійні робітники, яких було переведено на роботу до України з РСФРР. До комуністів, які володіли українською мовою, вони ставилися з підозрою, вважаючи «заядлыми петлюровцами» і «самостийниками» [8]. З огляду на це стає зрозумілим, чому ці комуністи, незважаючи на численні накази та директиви, укра-

їнською мовою користувалися не дуже охоче і щоб уникнути несправедливих звинувачень, вважали за краще розмовляти російською [9]. Таким чином, українізація партапарату в Донбасі відбувалася дуже повільно й досягнення її були менш вагомими, ніж в інших українських губерніях.

Щоб зрушити справу з місця, Комісія з українізації при Політбюро ЦК КП(б)У в 1926 році видала постанову, згідно з якою усе діловодство окрпарткомів та райпарткомів мало бути переведеним на українську мову не пізніше 1.01.1927 року. Але цього, мабуть, було недостатньо, бо секретарю КП(б)У Затонському доручили написати особистого листа до секретарів окружкомів про вивчення української мови, зобов'язавши їх зачитати його усім членам Бюро ОПК [10]. Ужиті заходи примусили окружні партійні комітети на деякий час пожвавити свою роботу з українізації. Так Артемівський ОПК, в якому й через три роки після проголошення нової національної політики засідання Бюро як і раніше проводилися російською мовою, тому що з 9 його членів лише 2 володіли українською, а з 13 секретарів РПК, знов таки, тільки 2 могли нею розмовляти, відреагував на них створенням «Комісії з проведення українізації», якій було доручено розробити план конкретних заходів, що дозволили б завершити українізацію парторганізації до 1 січня 1927 року [11]. Але, цей план так і не було розроблено, а тим більше виконано, оскільки, згідно з «Довідкою з проведення українізації парторганізації Артемівської округи» датовану 1927 роком, вищезгадана комісія: «...ніякої роботи по керівництву та перевірці українізації в парторганізації не проводила і навіть не мала жодного засідання». Далі зазначалося, що рішення пленумів РПК з українізації діловодства не виконуються і всі матеріали районних парткомітетів, що надходять, написані російською мовою [12]. У цьому ж документі окремо відзначався Єнакіївський РПК, в якому взагалі не було досягнуто практичних результатів з українізації. Райпартком повідомляв, що все діловодство та засідання ведуться російською мовою, а щодо рівня оволодіння українською мовою працівниками районних радянських, кооперативних та партійних організацій, то більшість уміє тільки читати. Незадовільні результати своєї діяльності з українізації комуністи Єнакіївського району пояснювали лише тим, що абсолютну більшість у парторганізації становлять росіяни, вважаючи цей аргумент достатньо вагомим, для виправдання своєї бездіяльності [13]. Узагалі, зволікання з українізацією та пошук причин для його обґрунтування були характерними для партійців Донбасу. Так комуністи Ровенецького району Луганської округи вважали, що українізувати Донбас непотрібно, бо «здесь большой процент русских рабочих», а партійці Красно-Лучського району тієї ж округи вважали, що «с украинизацией нужно подождать, может быть наш район перейдет в РСФСР» [14].

Ситуація не змінилася на краще й у 1929 році. У «Доповідній записці про стан українізації у промислових округах», складеної для ЦК КП(б)У, було зазначено, що хоча діловодство Артемівського, Луганського та Сталінського ОПК майже українізовано, але засідання бюро, пленуми, різні наради й досі проводяться російською мовою. В Луганській окрузі, внаслідок вибіркового обстеження окружних працівників, з'ясувалося, що 32 із них зовсім не володіють українською мовою, 18 – більш-менш і тільки 3 можуть виступати українською. І хоча при всіх ОПК Донецької губернії було організовано курси з вивчення української мови, заняття постійно зривалися через те, що слухачі не відвідували їх. У висновках зазначалося, що партійний провід Сталінської, Луганської та Артемівської округ у значній мірі винний у тому, що українізація в них відбувається надзвичайно мляво [15].

Але комуністи не обмежувалися тільки саботуванням українізації, а досить часто відкрито опиралися їй та свідомо гальмували, перешкоджаючи впровадженню української мови у роботу радянських та партійних органів. Наприклад, коли робкори газети

«Риковець» вирішили провести опитування серед робітників копальні «Червоний Профінтерн», що знаходилася у тому ж районі на Артемівщині, із метою з'ясувати як робітники ставляться до українізації і чи потребують допомоги у вивченні української мови, то секретар партколективу Григоров та зав. агітпропу Іванін, які мали б посприяти їм, навпаки, вороже зустріли робкорів, заявивши: «Мы тут хозяева и никому тут не позволим заниматься этим делом» [16]. А на одному із заводів Єнакіївського району Артемівської округи, коли на пленумі завкому культсекретар почав читати, протокол культкомісії українською мовою, член завкому, росіянин за національністю, урвав його, заявивши: «Брось бузить, говори по-нашему», що викликало схвалення присутніх у залі комуністів [17]. У селі Орлівці Кадіївського району Луганської області під час доповіді ОВК [Н.М.: Окружного виконавчого комітету] невелика група слухачів, підтримана членами бюро місцевого партійного осередку, вимагала, щоб доповідь було зроблено російською мовою, хоча українці в цьому селі становили більшість – 57% населення [18]. В Артемівській та Луганській округах профспілкові та інші організації, згідно з розпорядженням Головліту, розпочали друкувати свої оголошення та інші матеріали українською мовою, але під тиском парторганізацій та на підставі спеціальних дозволів ОПК вимушені були, все ж таки, значну їх частину друкувати російською мовою.

Отже, українізація зустрічала з боку комуністів Донбасу саботаж, а іноді й пряму протидію. Свою бездіяльність вони пояснювали особливими умовами регіону, маючи на увазі значну кількість росіян та русифікованих українців у радянських, партійних та профспілкових органах, а також у господарських установах, а завдання їх українізації вважали непосильним і нездійсненним. І це дійсно було так, але причина полягала в іншому. Партійці Донбасу зіткнулися з дилемою: як комуністи, вони мали виконувати директиви центру і здійснювати українізацію, тобто сприяти дерусифікації краю, але в той же час, будучи за національною приналежністю росіянами, вони підсвідомо опиралися їй, оскільки українізація означала для них утрату провідних позицій у регіоні й набуття статусу національної меншини, чого вони не могли допустити, тому що звикли бути панівною нацією і психологічно були не готові до змін, про що свідчать прояви великодержавного шовінізму в партійному середовищі, на яких неодноразово акцентував увагу місцевих комуністів ЦК КП(б)У.

Розглянемо ставлення росіян до українізації за окремими соціальними групами. Згідно з компартійною ідеологією найбільш прогресивною частиною суспільства вважався робітничий клас, який мав керувати відсталим селянством. А оскільки за національною структурою пролетаріат України був переважно російським, тоді як селянство – українським, то українська мова та культура розглядалася партійним керівництвом «... як головне знаряддя закріплення змички робітничого класу з селянством...» [19], зближення русифікованого міста з українським селом. Отже, українізація мала охопити також і пролетаріат Донбасу, але перші ж заходи у цьому напрямку викликали обурення робітників. Так, наприклад, у Железнянському районі вони закидали грязюкою колективний договір, який було складено українською мовою, а на Риковському заводі оголошення завкому, написані українською, постійно зривали [20]. Свої хуліганські витівки робітники росіяни супроводжували глузуванням з української мови, яку називали «тарабарщиной», «китайским языком», а також «этим своеобразным языком, на котором говорит сельское население» [21]. Вони відверто заявляли про свою «ненависть ко всему украинскому», виправдовуючи її ненавистю до Центральної Ради, з якою боролися у роки громадянської війни [22]. Негативне ставлення до українізації посилювали чутки, що поширювалися в робітничому середовищі, нібито мета українізації полягає в тому, щоб вигнати росіян із місцевих промислових підприємств, або примусити їх відмовитися від російської мови та культури [23]. Це спонукало гірників та металургів,

серед яких відсоток росіян був найбільш високим, звернутися до профспілок із вимогою збереження розмовної російської мови, хоча треба зазначити, що їй нічого не загрожувало, оскільки у постанові ВУЦВК та РНК УСРР проголошувалася рівноправність української та російської мов, а також підкреслювалося значення останньої, яка «... є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні й з народами всієї Спільки, зокрема, з російським народом...», а також «...засобом прилучення української культури до високо розвинутої, що має світове значення – російської культури...» [24]. Ці чутки настільки поширилися, що нарком освіти УСРР О.Шумський, в доповіді на Пленумі ЦК КП(б)У в 1925 році, вимушений був запевнити присутніх, що «...ні в якому разі не стоїть питання про те, щоб примусити російські робітничі маси відмовитися від російської мови та російської культури, визнати своєю культурою та своєю мовою українську...» [25].

Треба сказати, що опір робітників українізації знаходив підтримку поза межами України і не лише серед пересічних громадян РСФРР, а й у вищих керівних колах. Так, у 1926 році Сталін, в листі до першого секретаря КП(б)У Л.Кагановича та членів Політбюро ЦК КП(б)У, висловив незадоволення ходом українізації в Україні: «...он [Н.М.: Шумський] смешивает украинизацию наших партийного и иных аппаратов с украинизацией пролетариата... Нельзя украинизировать сверху пролетариат. Нельзя заставить русские рабочие массы отказаться от русского языка и русской культуры и признать своей культурой и языком украинский... Это была бы своеобразная форма национального гнета...» [26]. А у виступі на Сесії ЦВК СРСР член ЦВК Ларін звинуватив уряд УРСР у національному гнобленні російського робітника в Донбасі [27].

На місцях профспілки перебували у розгубленому стані, оскільки у директивах та постановах щодо українізації нічого не було сказано про українізацію робітників росіян, тільки в плані роботи ВУКа гірників зазначалося: «Враховуючи всю серйозність та важливість проведення намічених заходів з українізації, усім організаціям, разом з тим, слід звернути увагу на роботу та обслуговування робітників інших національностей, які є меншістю (у тому числі й росіян), їх рідною мовою» [28]. У той же час центр вимагав від профспілок пришвидшити українізацію. Але це було надзвичайно складно, оскільки українські робітники працювали на тих самих підприємствах, що й російські і мешкали поруч у робітничих селищах. Було важко, а іноді просто неможливо організувати їх обслуговування рідними мовами. Це призводило до сутичок. Росіяни вимагали від українців, щоб ті говорили російською мовою, на що отримували цілком резонну відповідь, що вони знаходяться не в Росії, а в Україні. Так, на Луганщині, на заводі «Жовтневої революції», спроба фінінспектора виголосити заключне слово українською мовою викликала бурхливу суперечку між робітниками: одні вимагали, щоб він говорив російською, а інші, щоб обов'язково українською [29]. Такі суперечки часто закінчувалися бійками. Наприклад, у Криндачівці були випадки бійок із цього приводу між українськими та російськими шахтарями [30].

Росіяни, які вороже ставилися до українізації пролетаріату, обґрунтовували свою позицію тим, що робітники українці повністю зрусифіковані й проводити українізацію на промислових підприємствах Донбасу це справа безнадійна й нікому не потрібна. Але це було не так. Дійсно, багато хто з робітників українців, потрапляючи у російськомовну атмосферу міст та селищ Донбасу, мусили переходити на російську мову спілкування, щоб не стати предметом глузувань з боку росіян, які становили тут більшість і до того ж зневажливо ставилися до них, заявляючи, що: «украинский рабочий – это дурачок, за него революцию сделали русские рабочие» [31]. Але з початком українізації, коли українська мова залунала з трибун, з'явилися україномовні книжки, газети, у багатьох українських робітників, навіть тих, що давно втратили зв'язок з рідним селом,

прокинулася цікавість до рідної мови та культури. Тому на підприємствах, де українські робітники становили хоча б половину від загалу, українізація сприймалася схвально. Наприклад, серед робітників заводу «Жовтневої революції», що на Луганщині, українці становили 52,6% і хоча частина з них була зрусифікованою, а профспілки проводили з ними роботу російською мовою, проте вони з великим задоволенням слухали доповіді українською мовою і вимагали української мови при проведенні зборів, а деякі робітники самі почали виступати українською. Як відзначалося у «Інформаційному матеріалі про стан українізації в окрузі», підготованому у 1930 році Інформаційним підвідділом Луганського окружного КП(б)У, ставлення до українізації серед робітників цього заводу було в основному позитивним, про що свідчило збільшення тиражу газет українською мовою, активне відвідування робітниками українських вистав, а також їх вимоги запросити хорошу українську трупку. Але спроби відродити українську мову як мову спілкування, викликали на цьому та інших заводах Луганщини антиукраїнські виступи великодержавних шовіністів, яким профспілки, до речі, не давали належної відсічі і, навіть, ніяк не реагували на них [32]. Навпаки, були випадки, коли профосередки захищали осіб, яких, згідно з рішенням комісії, що перевіряла хід українізації на окремих підприємствах, за прояви великодержавного шовінізму було звільнено з роботи. Більш того, нерідко профспілкові організації свідомо заважали проведенню українізації. Так, наприклад, не знайшов підтримки серед керівництва профспілок такий захід, як масовий культпохід на заводи доповідачів, що мали пояснити робітникам завдання українізації та її важливість. На тому ж таки заводі «Жовтневої революції» доповідачі не змогли виступити бо, не зважаючи на попередню домовленість із культвідділом ОРПС, порядок денний був зайнятий іншими питаннями [33]. Таке ставлення профспілок до українізації пояснюється тим, що більшість серед їх керівництва, знову ж таки, становили росіяни [34], які ніяк не могли позбутися почуття зверхності щодо українського народу і визнати його право на відродження своєї мови та культури.

Тому, не знаходячи підтримки ні в партійних осередках, ні в профспілках, постійно відчуваючи глузуливе, а іноді й вороже ставлення росіян, деякі робітники, що володіли українською мовою, або цікавилися нею, вимушені були приховувати це. Так 22 річний робітник з Артемівщини, українець за національністю, на запитання про знання ним української мови відповів, що: «Украинский язык немного понимаю, читать могу и немного могу говорить, но не говорю, потому что живу среди русских и они надо мной смеются...», а інший робітник щиро зізнався, що: «пишу украинские стихи, умею разговаривать по-украински, но не разговариваю – стесняюсь» [35].

Заходи з українізації культосвітньої роботи, які мали на меті виховувати серед російських робітників толерантне ставлення до української мови та культури, викликали в них роздратування і сприймалися як свого роду покарання. У листі до ЦК КП(б)У робітник з Луганська, який побажав залишитися невідомим, відверто писав, що для промислового пролетаріату цього міста, переважно прибулого, немісцевого «...не имевшего в большинстве своём никакой связи с украинским языком; для этой части, перенесшей тяжесть гражданской войны ... и теперь желавшей тихо отдохнуть... наступило новое испытание, правда далеко не равное пережитым за последние 8 лет, но довольно нудное и тяжкое уже потому, что оно его получает в часы отдыха при чтении газеты и на кинокартинах» [36]. Робітники протестували проти перекладу титрів кінокартин [Н.М.: німих] українською мовою, посилаючись на те, що, через низький рівень освіти, не встигають їх читати. А шахтком Алмазної групи на Луганщині постановив: «Предложить правлению клуба сократить количество спектаклей на украинском языке и увеличить количество на русском» [37].

Але було б неправильним вважати, що серед робітників росіян зовсім не було тих, хто прихильно ставився до українізації. Як повідомлялося у доповідній записці ЦК КП(б)У «Про стан українізації в промислових округах», настрої великодержавного шовінізму були властиві здебільшого сезонним робітникам, які не поривали зв'язків з РСФРР [38]. Щодо кадрових робітників росіян, які давно жили в Донбасі, то серед них були такі, що в цілому не заперечували українізації, але вважали, що українізувати дорослого робітника не можливо і не потрібно, а починати українізацію слід з дітей у школах [39].

Отже, українізація в цілому не зустріла позитивного відгуку серед російського пролетаріату Донбасу. Причина полягала в тому, що нова національна політика, суперечила принципам пролетарського інтернаціоналізму, на якому базувалася комуністична ідеологія і які активно пропагувалися у робітничому середовищі. Робітники не розуміли необхідності українізації, про що свідчить вислів, наведений у звіті комісії по обстеженню нацменроботи в Артемівському та Луганському округах, як типовий приклад ставлення до неї пролетаріату: «Раз партия решила проводить украинизацию, мы будем выполнять решения партии» [40]. Крім того, велику роль відігравали шовіністичні настрої щодо української мови та культури, які були притаманні росіянам, у свідомості яких міцно вкоренився стереотип щодо їх вторинності відносно російської мови та культури. Також російські робітники, серед яких було немало колишніх червоноармійців, ототожнювали все українське з так званою «українською національною контрреволюцією», проти якої боролися у роки громадянської війни, що також не сприяло їх прихильному ставленню до українізації. І як зазначалося у звіті комісії, що обстежувала рівень українізації Луганської та Артемівської округ, у 1929 році: «...робітничі маси українізація ще особливо не торкнулася» [41].

Розглянемо ставлення до політики українізації представників російської інтелігенції, які суттєво вирізнялися серед інших суспільних верств Донбасу своїм освітнім рівнем, світоглядом та життєвими цінностями. Значну її частину становили так звані «специ» – фахівці, що отримали освіту ще у царські часи (у Донбасі вони в більшості своїй належали до технічної інтелігенції). У звітах про хід українізації у Донбасі постійно акцентувалася увага на негативному ставленні «спеців» до неї: «Якщо з боку партійних робітників спостерігається певна пасивність та байдужність, то з боку спеців нерідкі випадки зневажливого, ворожого ставлення до українізації та вперте небажання вивчати мову...» – зазначалося у висновках секції культури й освіти КК РСІ, що у 1929 році провела обстеження стану українізації в окремих регіонах України, в тому числі й у Донбасі [42]. Не бажаючи переходити на українську мову, «специ» посилалися на те, що не розуміють технічної документації, написаної українською мовою, що переклад забирає забагато часу, а це шкодить виробництву [43]. Нерідкими були такі заяви: «Как мы можем украинизироваться, если у нас техническая переписка? Материал серьёзный, потому и пишем по-русски» [44]. Отримавши виховання та освіту ще в часи Російської імперії, «специ» міцно засвоїли ставлення до української мови як до народної говірки, якою можна хіба що складати пісні, але ніяк не можливо використовувати у науковій та технічній літературі. Так, наприклад, інженер з Луганщини радив українізувати опереткових артистів, а не інженерно-технічний персонал [45]. Саме тому, вивчення української мови представники технічної інтелігенції вважали пустим марнуванням часу й курсів не відвідували. Отже, люди, які зазвичай володіли кількома європейськими мовами, вперто не хотіли вивчати мову народу, який офіційна преса так полюбляла називати «братнім українським народом». Це небажання було настільки сильним, що «специ» ладні були покинути роботу та переїхати до РСФРР, якщо на них будуть продовжувати насідати з вимогами українізуватися [46].

Велику частку російської інтелігенції Донбасу становили освітяни. Серед них найгірше сприйняли українізацію викладачі та професори вищих навчальних закладів та технікумів. Тому ці навчальні заклади й наприкінці досліджуваного періоду залишалися переважно російськомовними і як неодноразово підкреслювалося у звітах комісії, що обстежували стан українізації Донбасу, важливою причиною цього було небажання викладачів відвідувати курси та займатися самоосвітою [47]. Так, згідно з анкетними даними викладачів вузів та наукових робітників Сталінської округи у 1930 році, тобто через 7 років після початку українізації, серед 13 осіб, що заповнили анкети, 7 були росіянами і 4 з них рівень свого знання української мови визначили як «тільки читаю», 1 – «читаю и перевожу со словарем», а 2 – «читаю и немного говорю» [48]. І якщо в цілому по Україні студентство, на відміну від професорів, в більшості своїй володіло українською мовою, то в Донбасі й студенти не могли похвалитися цим [49]. Студенти росіяни, не зважаючи на те, що поруч із ними навчалися й українці, вимагали, щоб викладання здійснювалося російською мовою. Так, наприклад, в Луганському інституті народної освіти в 1926 році студентів українців нараховувалося – 60,2%, росіян – 26,4%, інших національностей – 13,4 % [50], але росіяни почали протестувати проти викладання українською мовою, посилаючись на те, що їм важко сприймати складний матеріал. І замість того, щоб приступити до ґрунтовного вивчення української мови, деякі студенти навіть подали заяви з проханням про переведення їх у навчальні заклади РСФРР. В результаті вимогу російських студентів було задовільнено [51].

Необхідність використовувати українську мову в діловодстві викликала опір і серед службовців. Непоодинокими були випадки, коли на листи, писані українською мовою, не відповідали, зауважуючи: «Пусть пишут по-русски» [52]. Траплялися утиски та звинувачення у петлюривщині тих службовців, які знали українську мову й намагалися використовувати її на роботі. Цькування з боку співробітників «... доводили окремих українців, які жваво взялися за укрмову, до того, що вони не тільки цуралися проводити листування укрмовою та розмовляти нею, а навіть примушені були зовсім залишити посаду й перейти до іншої установи, давши обіцянку вже більше не вживати української мови» [53]. Що ж до керівників закладів та організацій, у яких мали місце подібні випадки, то вони дивилися на них крізь пальці, вигадуючи усілякі причини, щоб уникнути українізації. Так деякі трести та заводоуправління посилалися на всесоюзний характер своїх установ, що, на їх думку, звільняло працівників від необхідності знати українську мову [54].

Отже, серед російської інтелігенції та студентства Донбасу, а також серед службовців спостерігалось або пасивне несприймання українізації, яке проявлялось у невідвідуванні курсів із вивчення української мови та іронічних висловлюваннях щодо неї, або активна протидія новій національній політиці, виражена у переслідуванні україномовних працівників та відмові використовувати українську мову в діловодстві та навчанні. Причину такої поведінки ми вбачаємо у рецидивах великодержавного шовінізму, який наполегливо прищеплювався росіянам щодо мови та культури пригноблених народів Російської імперії. Він існував у росіян на рівні підсвідомості, проявляючись у небажанні вивчати мову, яку вони вважали просто перекрученою російською.

Якщо міське російське населення Донбасу в цілому негативно сприйняло українізацію, то росіяни, що мешкали на селі, поставилися до неї спокійно, оскільки мешкали в переважно україномовному середовищі. Виключенням можна вважати лише козацькі райони Луганської області, які було визнано національними російськими районами і в яких селяни протестували проти надсилання їм з округи документів, написаних українською мовою [55].

Таким чином, підбиваючи підсумки, ми можемо зробити висновок, що перспектива поступитися статусом провідної нації, втратити чільне місце у найважливіших

сферах життя Донбасу, викликала негативне сприйняття українізації майже серед усіх верств російського населення регіону незалежно від їх освітнього рівня, суспільного становища та політичних уподобань: у комуністів, які, не маючи змоги відкрито виступити проти офіційного курсу партії у національній політиці, просто саботували його; у робітників, між якими були поширені шовіністичні настрої, що ґрунтувалися на теорії вищості та пролетарського первородства російської культури та мови й які виливалися у хуліганські витівки та бійки; у студентів, які саботували українізацію, бачачи несерйозне ставлення до української мови викладачів та професури, що не пред'являли великих вимог відносно її знання; в інтелігенції та службовців, також не позбавлених великодержавного шовінізму, що залишився їм у спадок від Російської імперії і позначався у зневажливому ставленні до української мови, небажанні вивчати її, а іноді у агресивному ставленні до українців. Крім того, відігравав певну роль й той факт, що становище України в СРСР суттєво не відрізнялося від її становища у Російській імперії. Росіяни всюди в Радянському Союзі відчували себе як удома, так само як і у часи імперії. А проголошення російської мови мовою загальносоюзного значення, тобто по суті державною, як і раніш робили її більш престижною, ніж українська, яка набувала значення регіональної мови. І хоча згідно з декретом ВУЦК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 року від державних службовців вимагалось знання обох мов, керівництво підприємств та установ, зважаючи на байдужість місцевих партійних органів, часто ставилися до цього формально, що дозволяло росіянам уникати вивчення української мови.

Отже, негативне ставлення до українізації Донбасу місцевого російського населення, яке, посідаючи керівні посади, гальмувало її проведення, а глузуванням з україномовних городян, або навіть їх переслідуванням, намагалось не допустити створення в містах атмосфери україномовного спілкування і тим самим відродити у суспільній свідомості стереотип меншовартісності, непривабливості української мови та культури, який наполегливо прищеплювався їй у часи Російської імперії, певною мірою обумовило те, що результати її тут були менш вагомими, ніж у інших регіонах України.

РЕЗЮМЕ

В статье автор исследует вопрос об отношении русского населения Донбасса к политике украинизации, пытается определить насколько оно повлияло на ее результаты в этом регионе.

SUMMARY

The author dwells on Donbass Russian populations attitude to the policy of Ukrainization, tries to show its influence on the results of Ukrainization in this region.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.). – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 464 с.; Куромія Г.Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.; Зиза Н.К. Люди более ста национальностей. Как им живется в Донбассе? // Возвращаясь к истокам. – Донецьк: Донбасс, 1999. – С.131-164; Дмитрик І. Українізація партійного апарату на Донеччині (1923-1927рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №2. – С.197-201.
2. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки. – К.:Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С.285-286.

3. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923). – Т. 4. Итоги демографической переписи. – Харьков, 1923.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.20, спр.2112, арк.7 (Далі – ЦДАГО України).
5. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, Спр.1978, арк.4.
6. Державний архів Донецької області. – Ф8, Оп.1, Спр.273, арк.8-9 (Далі – ДАДО).
7. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, Спр.143, арк.154.
8. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, Спр.1977, арк. 42.
9. Державний архів Луганської області. – Ф. П-34, оп.1, спр.458, арк. 7; Там само, спр.837, арк. 12; Там само спр.1139, арк.1 (Далі – ДАЛО).
10. ДАДО. – Ф.8, оп.1, Спр.273, арк.1.
11. ДАДО. – Ф.8, оп.1, Спр.273, арк.8-9.
12. ДАДО. – Ф.8, оп.1, Спр.433, арк.4.
13. ДАДО. – Ф.8, оп.1, Спр.433, арк.4-8.
14. ДАЛО. – Ф.П-34, оп.1, спр.458, арк. 92.
15. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк. 78.
16. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2631, арк.118.
17. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2631, арк.117.
18. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.79.
19. ДАДО. – Ф.8, оп.1, спр.273, арк.3.
20. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.106.
21. ДАДО. – Ф.8, оп.1, спр.273, арк.4.
22. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2248, арк. 80.
23. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.106.
24. Декрет ВУЦИК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови // Український історичний журнал. – 1990. – №11. – С.108.
25. ДАДО. – Ф.8, оп.1, спр.433, арк.17.
26. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2248, арк.3.
27. ДАДО. – Ф.8, оп.1,спр.433, арк.46-50.
28. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.101.
29. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.100.
30. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки. – К.:Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С.285-286.
31. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.79.
32. ДАЛО. – Ф.П-34, оп.1, спр.1139, арк.2.
33. ДАЛО. – Ф.П-34, оп.1, спр.1126, арк.8.
34. Мажников Г. Профессиональные союзы Донбасса к началу 1925 г. // Статистика труда в Донбассе. – 1925. – №2. – С.11,16.
35. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.106.
36. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2253, арк.91.
37. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2253, арк.67.
38. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.77.
39. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.100.
40. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.106.
41. Там само.
42. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.53.
43. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.81.
44. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.89.

45. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.81.
46. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.53.
47. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.81.
48. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.3505, арк.2-14.
49. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.49.
50. ДАЛО. – Ф.Р-392, оп.1, спр.117, арк.3.
51. ДАЛО. – Ф.Р-392, оп.1, спр.117, арк.27.
52. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.1977, арк.147.
53. Там само.
54. ДАЛО. – Ф.П-34, оп.1, спр.1126, арк.13.
55. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.105.

Надійшла до редакції 11.11.2003 р.

УДК 930-058.56 (477) «1937-1938»

ВИРОКИ ТА РІШЕННЯ СУДІВ І ПОЗАСУДОВИХ ОРГАНІВ ЩОДО РЕПРЕСОВАНИХ З ПОЛІТИЧНИХ МОТИВІВ НА УКРАЇНІ В 1937-1938 рр.

В.М.Нікольський

Безпосереднім результатом репресивної діяльності органів державної безпеки є вирoki та рішення винесені щодо притягнутих до відповідальності. Долю заарештованого вирішували не тільки суди. Радянська каральна система з самого початку свого існування за провадила та широко використовувала так звані позасудові органи. Особливо «результативними» як перші так і другі були у період «великої чистки» 1937-1938 рр.

Автор цієї публікації вперше досліджує статистику щодо вироків та рішень у кримінальних справах, провадження за якими здійснювалося радянськими органами держбезпеки. Першою публікацією цього напрямку стала стаття у журналі «Історичні і політологічні дослідження», в якій розглянуто проблему за період з кінця 1920-х до початку 1960 рр. [1]. А у найбільш повному вигляді питання розглянуто у монографії, що вийшла друком у 2003р. [2].

Наступні розрахунки, що деталізують статистику політичних репресій, складають зміст цієї публікації. В її основу покладено документи спеціального фонду «оперативно-статистична звітність» Державного архіву Служби безпеки України.

Проведені нами узагальнення та аналіз архівних матеріалів дозволили з'ясувати таку картину.

Загалом за весь період «великої чистки» на території УРСР було засуджено 198918 осіб [3].

Таблиця 1. Розподіл вироків щодо засуджених у 1937-1938 рр. [4]

№№ п/п	Вироки	Засуджено (осіб)	%% від загалу
1	Вищий захід покарання – розстріл [5]	123421	62,0%
2	Тюремне ув'язнення	4124	2,1%
3	Виправно-трудова табори	68823	34,7%

Продовження табл.1

4	Вислати за межі СРСР	235	0,1%
5	Заслання [6]	1067	0,5%
6	Звільнити	658	0,3%
7	Інші заходи[7]	590	0,3%
	Загалом	198918	100%

Отже, близько двох третин репресованих було засуджено до розстрілу, а решту, в основному, було відправлено у тюрми та виправно-трудові табори (ВТТ). При тому, основна маса перетворювалася у безплатну робочу силу таборів.

Всі інші заходи покарання охоплювали 0,9% від числа засуджених. Доля посміхнулася лише 0,3% заарештованих, що було звільнено з-під варти (йдеться про осіб, яких рішенням судових та позасудових органів було визнано невинними у скоєнні інкримінованих злочинів та виправдано).

Після детального вивчення архівних документів нами було встановлено, що у визначені роки розподіл вироків у часі не був рівномірним. Так, у 1937 р. основна маса засуджених припадала на другу половину року.

У 1937 р. було засуджено 130958 осіб [8].

Таблиця 2. Розподіл вироків щодо засуджених у 1937 р. [9]

№№ п/п	Вироки	Засуджено (осіб)	%% від загалу
1	Вищий захід покарання – розстріл	67771	51,8%
2	Тюремне ув'язнення	3435	2,6%
3	Виправно-трудові табори	58679	44,8%
4	Вислати за межі СРСР	204	0,2%
5	Заслання	70	0,05%
6	Звільнити	457	0,3%
7	Інші заходи	335	0,3%
	Загалом	130951	100%

Отже, дещо більше половини було засуджено до розстрілу, а загальне число відправлених у тюрми та табори наближалось до цього показника. Частка звільнених становила 0,3%. А сумарний відсоток по всіх інших výroках та рішеннях був на рівні 0,5%. Узагальнюючих документів, що фіксують динаміку винесення вироків у 1937 р. загалом по Україні в фондах Державного архіву СБУ автором не виявлено, але аналіз даних за окремими областями свідчить, що на період з вересня 1937 р. по січень 1938 р. припадало понад 81% вироків та рішень.

У 1938 р. загалом засудили 67967 осіб, тобто – 34,2% від загалу за весь період «великої чистки». Отже, дві третини засуджених припадало на 1937 р.

Таблиця 3. Розподіл вироків засуджених у 1938 р. [10]

№№ п/п	Вироки	Засуджено (осіб)	%% від загалу
1	Вищий захід покарання – розстріл	55650	81,9%

Продовження табл.3

2	Тюремне ув'язнення	689	1,0%
3	Виправно-трудоі табори	10144	14,9%
4	Вислати за межі СРСР	31	0,05%
5	Заслання	997	1,5%
6	Звільнити	201	0,3%
7	Інші заходи	255	0,4%
	Загалом	67967	100%

З таблиці видно, що у 1938 р. відносна частка засуджених до розстрілу різко збільшується – з 51,8% до 81,9% (більш ніж на третину). Тобто судові та позасудові органи вирішили знищити кожного четвертого з п'яти визнаних винними. Відсоток засуджених до тюремного ув'язнення зменшується з 2,6% до 1,0%, а відправлених у ВТТ – з 44,8% до 14,9%. Дещо більшою стала частка засуджених на заслання – 1,5% (порівняно з 0,05% минулого року). Різко зменшується частка висланих за межі СРСР: з 0,2% до 0,05%. Незмінною залишилася частка звільнених – 0,3%. На 0,1% збільшився показник засуджених до «інших заходів покарання».

На основі проведених вище підрахунків ми зробили порівняльну таблицю, що показує співвідношення вироків та рішень по роках цього періоду.

Таблиця 4. Порівняння розподілу вироків засуджених у 1937 р. та 1938 р. [11]

№№ п/п	Вироки	Засуджено у 1937 р. (осіб)	%% від загалу	Засуджено у 1938 р.(осіб)	%% від загалу
1	Вищий захід покарання – розстріл	67771	51,8%	55650	81,9%
2	Тюремне ув'язнення	3435	2,6%	689	1,0%
3	Виправно-трудоі табори	58679	44,8%	10144	14,9%
4	Вислати за межі СРСР	204	0,2%	31	0,05%
5	Заслання	70	0,05%	997	1,5%
6	Звільнити	457	0,3%	201	0,3%
7	Інші заходи	335	0,3%	255	0,4%
	Загалом	130951	100%	67967	100%

Ця таблиця дозволяє порівняти зміни абсолютних та відносних показників засуджених по відповідних формулюваннях вироків та рішень. Загальна кількість винесених вироків та рішень по розглянутих кримінальних справах у 1938 р. зменшилося, порівняно з 1937 р. у 1,9 рази.

За формулюваннями вироків зміни мали такий характер:

а)розстріл – абсолютна кількість засуджених зменшилася у 1,2 рази при збільшенні відносного показника з 51,8% до 81,9%;

б)тюремне ув'язнення – зменшення кількості засуджених у 5 разів, при зменшенні відносного показника з 2,6% до 1,0%;

в)виправно-трудова табори – зменшення абсолютних даних у 5,8 рази, із зменшенням відносної частки з 44,8% до 14,9%;

г)висилка за межі СРСР – зменшення числа засуджених у 6,6 рази, при зменшенні відсотка з 0,22% до 0,05%;

д)заслання – збільшення числа засуджених у 14,2 рази, із збільшенням відносної частки з 0,05% до 1,5%;

е)звільнити (виправдати) – зменшення абсолютного показника у 2,3 рази, при незмінному відносному показникові;

є)інші заходи покарання – зменшення у 1,3 рази.

Таким чином, з семи формулювань обвинувачень по шести відбулося зменшення кількості репресованих (у діапазоні від 14.2 рази до 1,2 рази). Збільшився цей показник лише по засланнях.

Якщо порівняти зміни абсолютних та відносних показників, то можна стверджувати, що у 1938 р. відбулося значне посилення вироків завдяки збільшенню відсотку фізичного знищення репресованих до небувалих розмірів майже 82%). Хоча, кількість засуджених до розстрілів зменшилася на 12121 осіб.

Ми проаналізували розподіл вироків та рішень за півріччями 1938 р. та отримали такі результати:

Таблиця 5. Порівняння розподілу вироків засуджених у першому та другому півріччях 1938 р. [12]

№№ п/п	Вироки	Засуджено у першому півріччі 1938 р. (осіб)	%% від загалу	Засуджено у другому півріччі 1938 р.(осіб)	%% від загалу
1	Вищий захід покарання – розстріл	54394	84,8%	1256	32,5%
2	Тюремне ув'язнення	687	1,1%	2	0,05%
3	Виправно-трудова табори	7982	12,5%	2162	56,0%
4	Вислати за межі СРСР	31	0,05%		
5	Заслання	789	1,2%	208	5,4%
6	Звільнити	102	0,2%	99	2,6%
7	Інші заходи	120	0,2%	135	3,5%
	Загалом	64105	100%	3862	100%

Аналіз вироків та рішень по двох півріччях 1938 р. дає наступні результати:

а)загальне число вироків у другому півріччі, порівняно з першим, зменшилося у 16,6 рази;

б)кількість засуджених до розстрілу зменшилася у 43,3 рази, при зменшенні відносної частки з 84,2% до 32,5%;

в) у першому півріччі 1938 р. частка розстрілів була найвищою за весь період «великої чистки» (майже 85,% від числа винесених вироків), а у другому півріччі – найменшою (приблизно третина від числа засуджених);

г) абсолютна кількість засуджених до тюремного ув'язнення зменшилася з 687 ос. до 2 ос. (у 343,5 рази), при зменшенні відносного показника з 1,1% від загалу до 0,05%;

в) кількість відправлених у ВТТ зменшилася у 3,7 рази, а відносна частка цих вироків збільшилася з 12,5% до 56,0%;

г) у першому півріччі було вислано за кордон СРСР 31 ос., а у другому цей захід на використовувався зовсім;

д) кількість засланих по території країни зменшилося у 3,8 рази, але відсоток збільшився з 1,2% до 5,4%;

е) кількість виправданих (звільнених судами та позасудовими органами) зменшилася на 3,0% (3 особи), але відносна частка цього рішення збільшилася з 0,2% до 2,6%;

є) абсолютний показник по інших заходах покарань збільшився у 1,1 рази (на 15 осіб), та відносна частка зросла з 0,2% до 3,5%.

Таким чином, можна констатувати, що у другому півріччі 1938 р. відбулося різке пом'якшення вироків, що проявилось у перерозподілі акцентів. Самий яскравий показник цього – зменшення кількості засуджених до розстрілу у 43,3 рази та відносної частки цього вироку з 84,8% до 32,5%.

Ми проаналізували розподіл вироків у межах певних груп. Йдеться про різні терміни тюремного ув'язнення та виправно-трудових таборів.

Загалом за весь період «великої чистки» тюремне ув'язнення було застосовано як вирок щодо 4124 ос., тобто – щодо 2,1% засуджених. За термінами ці вирок розподілялися так: на 21-25 р. засудили 9 ос. (0,005% від загалу вироків у 1937-1938 рр.), 16-20 р. – 31 ос. (0,02%), 11-15 р. – 104 ос. (0,1%), 6-10 р. – 3865 ос. (1,9%), до 5 р. – 115 ос. (0,1%).

Відносні частки за певними термінами в самій групі засуджених до тюремного ув'язнення розподілялися таким чином: вирок 21-25 р. становили 0,2% від загалу засуджених до тюремного ув'язнення, 16-20 р. – 0,8%, 11-15 р. – 2,5%, 6-10 р. – 93,7%, до 5 р. – 2,8%.

У 1937 р. загалом було засуджено до тюремного ув'язнення 3438 ос. З цієї кількості 4 ос. (0,003% від загалу репресованих) засудили до термінів від 21 до 25 років, 6 ос. (0,005%) – до термінів від 16 до 20 р., 46 ос. (0,04%) – від 11 до 15 р., 3331 ос. (2,5%) – від 6 до 10 р., 48 ос. (0,04%) – до 5 р.

Якщо підрахувати розподіл термінів безпосередньо у цій групі, то отримаємо такі результати: вирок 21-25 р. становили 0,1% від загалу засуджених до тюремного ув'язнення, 16-20 р. – 0,3%, 11-15 р. – 1,3%, 6-10 р. – 96,9%, до 5 р. – 1,4%.

У 1938 р. було засуджено до тюремного ув'язнення 689 ос. [13] Розподіл за термінами був таким: 5 ос. (0,007% від загалу репресованих) засудили до термінів від 21 до 25 років, 25 ос. (0,004%) – до термінів від 16 до 20 р., 58 ос. (0,09%) – від 11 до 15 р., 534 ос. (0,8%) – від 6 до 10 р., 67 ос. (0,1%) – до 5 р.

Якщо підрахувати розподіл термінів у самій цій групі, то отримаємо такі результати: вирок 21-25 р. становили 0,7% від загалу засуджених до тюремного ув'язнення, 16-20 р. – 3,6%, 11-15 р. – 8,4%, 6-10 р. – 77,6%, до 5 р. – 9,7%.

Порівняння розподілу вироків до тюремного ув'язнення за термінами у 1937 р. та 1938 р. дозволяє зробити такі висновки:

а) у 1938 р. біло засуджено більше осіб за термінами 21 - 25 р. (на 1 ос.), 16-20 р. (на 19 ос.), 11-15 р. (на 12 ос.), до 5 р. (на 19 ос.);

б) за термінами 6-10 р. у 1938 р. було засуджено на 2797 ос. менше, ніж у 1937 р.;

в) відповідно збільшувалися відносні частки до загалу засуджених: за термінами 21-25 р. – з 0,003% до 0,007%, 11-15 р. – з 0,04% до 0,09%, до 5 р. – з 0,004% до 0,1%; по терміну 16-20 р. цей показник зменшився з 0,01% до 0,04%, а за терміном 6-10 р. – з 2,5% до 0,8%;

г) певні перерозподіли у використанні різних термінів тюремного ув'язнення мали такий вигляд: відсоток засуджених до 21-25 р. збільшився у 1938 р., порівняно з 1937 р., з 0,1% до 0,7%, за термінами 16-20 р. – з 0,3% до 3,6%, 11-15 р. – з 1,3% до 8,4%, за термінами до 5 р. – з 1,4% до 9,7%. У основній кількісній групі (засуджених до 6-10 р. тюремного ув'язнення) зафіксовано зменшення відносної частки вироків з 96,9% до 77,6%.

Отже, можна зробити такі висновки щодо вироків до тюремного ув'язнення: 1) їх частка від загалу за весь період була незначною; 2) у 1938 р. відбулися зміни у використанні різних термінів, при тому збільшилися абсолютні та відносні показники за всіма термінами з незначною кількістю засуджених (до 5 р. та від 11 до 25 р.), а за термінами від 6 до 10 р. відбулося значне зменшення як кількості засуджених так і відносної частки цього вироку.

Узагальнення та аналіз розподілу по термінах вироків щодо ув'язнення до виправно-трудових таборів дає наступні результати.

Загалом за 1937-1938 рр. було засуджено на різні терміни виправно-трудових таборів 68823 ос. (34,7% від загалу вироків).

За термінами ці вирокі розподілялися так: до 21-25 р. засудили 16 ос. (0,008% від загалу вироків у 1937-1938 рр.), до 16-20 р. – 46 ос. (0,02%), до 11-15 р. – 91 ос. (0,05%), до 6-10 р. – 61609 ос. (31,0%), до 5 р. – 4848 ос. (2,4%), до 3 р. – 2213 ос. (1,1%).

Відносні частки по певних термінах в самій групі засуджених до тюремного ув'язнення розподілялися так: вирокі 21-25 р. становили 0,02% від загалу засуджених до ув'язнення у ВТТ, 16-20 р. – 0,08%, 11-15 р. – 0,1%, 6-10 р. – 89,5%, до 5 р. – 7,1%, до 3 р. – 3,2%.

У 1937 р. загалом було засуджено до виправно-трудових таборів 58679 ос. З цієї кількості 7 ос. (0,01% від загалу репресованих) засудили до термінів від 21 до 25 років, 33 ос. (0,03%) – до термінів від 16 до 20 р., 43 ос. (0,03%) – від 11 до 15 р., 54496 ос. (41,6%) – від 6 до 10 р., 2557 ос. (2,0%) – до 5 р., 1543 ос. (1,2%) – до 3 р.

Якщо підрахувати розподіл термінів у самій цій групі, то він мав такі співвідношення: вирокі 21-25 р. становили 0,01% від загалу засуджених на ув'язнення у ВТТ, 16-20 р. – 0,05%, 11-15 р. – 0,07%, 6-10 р. – 92,9%, до 5 р. – 4,4%, до 3 р. – 2,6%.

У 1938 р. було засуджено на ВТТ 10144 ос. Розподіл за термінами був таким: 9 ос. (0,01% від загалу репресованих) засудили до термінів від 21 до 25 років, 13 ос. (0,02%) – до термінів від 16 до 20 р., 48 ос. (0,07%) – від 11 до 15 р., 7113 ос. (10,5%) – від 6 до 10 р., 2291 ос. (3,4%) – до 5 р., 670 ос. (1,0%) – до 3 р.

Розподіл термінів у самій групі засуджених до ВТТ, був наступним: вирокі 21-25 р. становили 0,1%, 16-20 р. – 0,1%, 11-15 р. – 0,5%, 6-10 р. – 70,1%, до 5 р. – 22,6%, до 3 р. – 6,6%.

Порівняння розподілу вироків до ув'язнення в ВТТ по термінах у 1937 р. та 1938 р. дозволяє зробити такі висновки:

а) у 1938 р. біло засуджено більше осіб за термінами 21-25 р. (на 2 ос.), 11-15 р. (на 5 ос.);

б) за термінами від 6 до 10 р. у 1938 р. було засуджено на 20 ос. менше, ніж у 1937 р., по терміну 6-10 р. на 47493 ос., до 5 р. – на 226 ос., до 3 р. – на 873 ос.;

в) відповідно збільшувалися відносні частки засуджених: за термінами 11-15 р. – з 0,03% до 0,07%, до 5 р. – з 2,0% до 3,4%; за термінами 16-20 р. цей показник зменшив-

ся з 0,03% до 0,02%, а за термінами 6-10 р. – з 41,6% до 10,5%, до 3 р. – 31,2% до 1,0%; за термінами 21-25 р. показник залишився без зміни (0,01%);

г) певні перерозподіли у використанні різних термінів ув'язнення до виправно-трудових таборів відбулися у такому вигляді: відсоток засуджених до 21-25 р. збільшився у 1938 р., порівняно з 1937 р., з 0,01% до 0,1%; за термінами 16-20 р. – з 0,05% до 0,1%, 11-15 р. – з 0,07% до 0,5%, за терміном до 5 р. – з 4,4% до 22,6%, за терміном до 3 р. – з 2,6% до 6,6% а у основній кількісній групі (засуджених на 6-10 р. ВТТ) цей показник зменшився з 92,9% до 70,1%.

Отже, можна зробити такі висновки щодо вироків до ув'язнення у ВТТ: 1) їх частка від загалу вироків за весь період «займала» друге місце після розстрільних вироків; 2) у 1938 р. відбулися зміни у використанні різних термінів, при тому збільшилися абсолютні та відносні показники по всіх термінах, за виключенням ув'язнення на 6-10 р., по якому відбулося значне зменшення як кількості засуджених так і відносної частки цього вироку.

На підставі проведеного аналізу вироків винесених у період так званої «великої чистки» ми можемо констатувати загальну тенденцію того періоду – основний акцент було зроблено на фізичне знищення засуджених (62% від загалу).

Згідно наших підрахунків, у першому півріччі 1938 р. розподіл вироків за судовими та позасудовими органами був наступним: з 64094 ос. засуджених 1099 ос. (1,7%) було покарано рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР, у тому числі – 886 ос. (80,6%) до розстрілу; військовими трибуналами було засуджено 430 ос. (0,7% від загалу), у т.ч. – 144 ос. – до розстрілу (33,5%); спецколегіями обласних судів – 2123 ос. (3,3%), у т.ч. до розстрілу – не було; Особливою (Окремою) Народою при НКВД СРСР – 2585 ос. (4,0%), розстрільних вироків не було; Особливими трійками УНКВД в областях – 35856 ос. (55,9%), у т.ч. до розстрілу – 35020 ос. (97,7%); рішеннями НКВД та Прокурора СРСР по масовій операції – 21963 ос. (34,3%), у т.ч. до розстрілу – 83,2%); судами на транспорті – 9 ос. (0,01%), розстрільних вироків не було; народними судами (міськими та районними) – 28 ос. (0,04%), розстрільних вироків не було.

Отже, у першій половині 1938 р. найбільше число вироків припадало на Особливі трійки при УНКВД та рішення НКВД та Прокурора СРСР. Саме цими позасудовими органами було винесено й найбільше число розстрільних вироків.

У другому півріччі 1938 р., у зв'язку з різким зменшенням кількості заарештованих, динаміка вироків у архівних документах не зафіксована.

На підставі узагальнення та аналізу статистичних даних можна констатувати, що вирок та рішення щодо заарештованих з політичних мотивів на Україні, винесені у 1937-1938 рр. були не тільки наджорстокими, а й виносилися фактично неконституційними, нелегітимними органами.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются статистические материалы о политических репрессиях в Украине в 1937-1938 годах. Автор обращает особое внимание на характер приговоров и решений в отношении обвиняемых.

SUMMARY

The present article concentrates on analyzing statistical materials about political repressions in Ukraine in 1937-1938 years. The author focusses the reader's attention on character of judgments and awards according to the accused.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вироки та рішення судів та позасудових органів щодо репресованих в Україні з політичних мотивів в кінці 1920-х – 1950-х рр.: кількісні характеристики // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4 (15/16). – С.124-128.
2. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 1003. – 624 с.
3. Підраховано за даними ДА СБУ.- Ф.42, спр. 31, арк. 160, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182; спр. 35, арк.16; Спр. 35 додаток, арк. 5, 8, 9. – (У зв'язку з певними розбіжностями у даних документів ДА СБУ, це число може мати неточності з коливаннями у той чи інший бік в межах до 150 осіб.)
4. Складено: там само.
5. До цієї кількості включено 8 осіб, щодо яких розстріл було замінено десятьма роками виправно-трудова таборів.
6. Ця категорія засуджених включає 33 особи, яких було засуджено до «заслання з прикріпленням».
7. Згідно документів до цієї категорії було віднесено такі покарання як «умовно», «виправні роботи» та інші.
8. Підраховано за даними: ДА СБУ. – Ф.42, спр.35, арк.16; Спр.35 додаток, арк. 5, 8, 9.
9. Складено: там само.
10. Складено за даними: ДА СБУ. – Ф.42, спр.35, арк.16; Спр.35 додаток, арк. 5, 8, 9.
11. Складено за даними: там само. Ф.42, спр.31, арк. 160, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182; Спр. 35, арк.16: спр.35, додаток, арк.5, 8, 9.
12. Підраховано: там само. – Спр. 35, арк.16; Спр. 35 додаток, арк. 5, 8, 9.
13. Слід зазначити, що у другому півріччі 1938 р. до тюремного ув'язнення загалом по УРСР було засуджено 2 ос. (на термін від 21 до 25 р.). Інші терміни тюремного ув'язнення не було застосовано.

Надійшла до редакції 02.12.2003 р.

УДК 94(82)

ИСТОКИ ПЕРОНИЗМА

А.В.Бредихин

С точки зрения автора, истоки перонизма как политической идеологии следует искать в аргентинской истории 1930-х – начала 40-х годов. Потрясающая страна в несколько меньшей степени, чем другие капиталистические государства, великая экономическая депрессия, развернувшаяся в 1929 году, способствовала усилению в массах стремления к сильной руке.

Ключевые и более весомые проблемы следует искать в самом социально-экономическом процессе в Латинской Америке в целом и в Аргентине в частности.

В исторических публикациях постоянно подчеркивается, что экономическая депрессия 1929 года прервала успехи латиноамериканских экономик в силу их преимущественно экспортных ориентаций. С другой стороны, отмечается, что именно вследствие этой депрессии на континенте наметился отказ от внешних ставок в качестве определяющих эко-

номическое развитие и переход к экономической политике, условно говоря, направленной вовнутрь. Имеется в виду развитие импортозамещающих производств.

Существуют различные оценки такого решительного изменения экономической стратегии и ее последствий – от восхищения до полного отрицания. Негативисты в данном случае утверждают, что, порвав с внешним миром, латиноамериканские экономики, возможно, и предохранили себя от некоторых крайних социальных последствий депрессии, но обрекли себя на стратегическое отставание.

По нашему мнению, радикальные оценки обобщающего характера здесь вряд ли приемлемы. Ошибочно представлять латиноамериканский континент 1930-х годов как некий единый экономический комплекс с целостной и всеобщей экономической стратегией. Да и не все страны в равной степени отказались от экспортно ориентированного варианта развития и перешли на импортозамещающие производства. Для нас более важно, что при многообразии экономических стратегий антикризисного характера большинство государств региона в той или иной степени зацепила такая общая болезнь, как периодические антигосударственные (или антиправительственные) путчи с непременным участием военных элит.

Поэтому выбор объекта анализа не является случайным.

Проблема истоков перонизма нашла отражение в зарубежной историографии [1]. В работах авторов, посвященных данной проблеме, прежде всего акцентируется внимание на экономических стратегиях антикризисного характера. В отечественной историографии данная проблема не разработана.

Источниковой базой статьи являются материалы периодических изданий, экономической комиссии ООН для Латинской Америки и карибских стран.

Цель данной статьи исследовать истоки перонизма.

Методологическую базу статьи составляют принципы историзма и объективности.

Что касается аргентинской экономики, то во многом вследствие именно преимущественной ориентации на внешнеэкономические и внешнеторговые связи она в начале XX-го века вышла на довольно серьезный уровень успехов. Нечто подобное произошло в других крупнейших государствах региона – Бразилии, Мексике и Чили, что позволяет делать вывод об относительно оптимальном эффекте такого подхода, по крайней мере, на то время. Замещая потребительские потребности импортом необходимой продукции и услуг, названные латиноамериканские страны (у других такая стратегия не работала) впервые столкнулись с серьезными проблемами с началом первой мировой войны. Разрушение привычной и казавшейся стабильной международной системы, в том числе в сфере торговли, на какое-то время ужесточило ситуацию, приведя к дезорганизации внешнеэкономических связей. Попытка участников Версальского мирного соглашения 1919 года вернуться к довоенной схеме и стратегии не только на какое-то время приостановила начавшиеся с войной дезорганизационные влияния на международную торговлю. Поскольку едва ли не основной чертой довоенного порядка вследствие доминирования на мировых рынках Британской империи было отсутствие заметных ограничений на международный обмен товарами и услугами, а также на использование инвестиционного капитала, это способствовало формированию картелей, приносящих положительные результаты для практически всех их участников. Внутренняя стабильность развития (занятость населения, низкий уровень инфляции и т.п.) в такой ситуации воспринималась как менее важная в сравнении с внешней стабильностью.

И тут сразу же отмечаем главный недостаток участия Аргентины в таком международном обмене и ее преимущественной ориентации на экспортное производство. Речь идет о трех ключевых для Аргентины факторах – экспорте сырья и продукции первичной обработки, использовании зарубежных инвестиций и заинтересованности в

привлечении иммигрантов. Внутренний баланс поддерживался в аргентинском случае наличием слабо участвующего в международном разделении труда аграрного комплекса, позволявшего временно безработным найти в нем работу и пристанище.

Война нанесла удар по стабильности расчетов, разрушив устойчивость движения капитала. Это было связано с отказом некоторых стран производить расчеты по старым долговым обязательствам и другими неожиданными (с точки зрения довоенного развития) действиями участников международной торговли. Требование европейских банков рассчитаться до долгам довоенного периода особенно болезненно отразилось на Аргентине, которая имела основные экономические связи именно с европейскими государствами. В то же время, европейские партнеры Аргентины иногда постепенно, иногда быстрыми темпами сокращали объемы инвестиций, что негативно сказывалось на финансовом обеспечении развития целых отраслей и предприятий национальной экономики.

Учтем также и тот факт, что главный внешнеторговый партнер Аргентины – Великобритания – расчетливо повела отношения с Аргентиной таким образом, чтобы уменьшать свой импорт и увеличивать экспортные поставки. Лондон тем самым пытался уменьшить свой дефицит в торговле с Америкой. В свою очередь, в 1920-е годы решительным образом возрастал экспорт в Аргентину из Соединенных Штатов. К тому же, США к концу десятилетия практически вытеснили Великобританию как главного инвестора в аргентинскую экономику. Уже к середине 20-х годов при всем многообразии аргентинского экспорта, стала заметной неустойчивость экспортной ориентации [2], на фоне относительно слабо развитого национального индустриального комплекса [3].

С крушением финансовой и банковской системы США в октябре 1929 года это государство из «благодетеля» для очень многих аргентинцев буквально за несколько месяцев превратилось в источник едва ли не всех зол. Ведь в ситуации, в которой оказалась аргентинская экономика, ей нужны были относительно небольшие капитальные поступления из США, однако потерпевшая крах американская экономика была не в состоянии сделать это.

И все же в сравнении с некоторыми другими латиноамериканскими государствами аргентинское хозяйство оказалось не в столь плачевном состоянии, хотя бы потому, что оно было более развито и диверсифицировано. Это позволяло без социальных крайностей избежать негативных последствий от неминуемого резкого сокращения импортных поставок. К тому же, аргентинские правительства имели относительно большой потенциал для ускоренного перевода национальной экономики с преимущественно экспортной ориентации на развитие собственной индустрии. Этот процесс длился фактически до начала 1950-х годов [4].

Не вдаваясь в детали экономического состояния и экономической стратегии аргентинских правительств, предшествовавших приходу Перона к власти, отметим главное:

- сравнительно меньший урон, понесенный Аргентиной от великой экономической депрессии, практически непременно ассоциировался у многих аргентинцев с жесткой рукой государственной власти, с другой стороны – с так называемыми имманентными преимуществами аргентинцев как нации и народа.

Это была впечатляющая основа для последовавшего в 1940 и 1950-е годы доминирования националистической идеологии и прихода ее представителей к верховной власти в стране.

В этой связи и в главном контексте данного исторического исследования нам представляются более существенными события, связанные с началом и течением второй мировой войны. Несмотря на географическую отдаленность Аргентины от главного плацдарма боевых действий, эти годы оказались наиболее критичными в ее новейшей истории. Относим этот вывод ко всем важнейшим сферам государственной жизнедеятельности.

тельности – экономической, политической, культурной (в широком понимании) и, наконец, международно-политической.

Реальное представление о поставленной проблеме невозможно без учета мировосприятия взрослого поколения аргентинцев того времени, поскольку именно они формировали соответствующие взгляды и позиции будущих поколений. Не вызывает сомнений высоко определяющая роль гуманитарных наук средств массовой информации, не только способствующих созданию идеологических предпочтений той или иной направленности, но и зачастую определявших их.

Здесь изначально следует принимать во внимание основу функционирования любого государства, которая нам видится в фундаментальной характеристике социально-экономической и политической системы. Аргентина 1930-х годов – это страна, едва начавшая переходить от модели, преимущественно ориентированной на экспорт аграрной продукции, к внедрению идей либерализма и практике индустриализации. Экономическая политика правительств того времени в основном продолжала сводиться к жесткому государственному регулированию. Следует отметить, что именно последняя составляющая в действиях предшественников в наибольшей степени была подхвачена перонистами.

Сегодня существуют достаточные основания утверждать, что такие программные ориентации, будучи гипертрофированными, во многом способствовали консервации отсталости и углубляли извечную подверженность кризисным явлениям в национальной экономике. В данном случае важно видеть обратные связи. Так, преимущественно как следствие экономической неустойчивости мы рассматриваем ключевые политические события в стране, в частности антигосударственные перевороты, заговоры против действующей власти и т.п. С другой стороны, политическая неустойчивость вела к усугублению социально-экономических проблем. В то же время, в высокой степени в данном случае наблюдается и связь экономического и политического процесса, в части его наполнения, с проявлениями национализма, который, впрочем, в аргентинских условиях относительно редко приобретал черты этнической ненависти, а чаще выливался в требования навести порядок жесткой рукой патриотического лидера.

Несмотря на высокую активность последователей германского нацизма среди иммигрантов немецкого происхождения, Аргентина в годы второй мировой войны длительное время придерживалась статуса нейтралитета и в основном отказывалась от прямых контактов с государствами-агрессорами. Вместе с тем, в стране неформально поощрялась деятельность шпионской сети государств «оси», в конечном итоге правительства Аргентины спокойно отнеслись к бежавшим на ее территорию нацистам, в том числе подозреваемым в прямом участии в военных преступлениях. Все это, делает вывод известный историк Диас Алехандро и Эскудэ, как раз и способствовало приходу к власти на целое послевоенное десятилетие «фашистского режима» [5].

Если исходить из доминирующего значения такого постулата, то, по нашему мнению, дальнейшее ознакомление с историческим материалом и документами того времени буквально диктует определенные сомнения. С одной стороны, режим Перона оказался в серьезной международной изоляции фактически от прихода к власти и до последних дней своего существования. С другой стороны, перонисты, которых западные исследователи и политики изначально считали заслуживающими наказания за нейтралитет в войне и негативное отношение к демократии, в условиях такой изоляции чувствовали себя полными хозяевами страны. И, наконец, еще один парадокс, состоящий в том, что перонистам удалось реально способствовать видимому улучшению экономической ситуации в стране. В этой части исторически и на перспективу представляется особенно важным такой вывод: в послевоенной Аргентине ощущался и серьезно влиял

на политический процесс барьер видимых противоречий между общественным мнением и классическим восприятием демократии на теоретическом уровне.

Тем временем, иногда даже складывалось впечатление, что главного игрока в международных отношениях послевоенного времени (США) некоторым образом устраивал политический режим в Аргентине. Можно попытаться если не окончательно обосновать, то представить практические проявления такого течения событий публично демонстрируемой уверенностью американцев в том, что перонистская Аргентина не будет подвержена коммунистической индоктринации. А ведь именно такого конечного исхода в первую очередь, и особенно, остерегались в Вашингтоне в условиях системного противостояния.

Фактически способствуя своим изоляционизмом (невмешательством или крайне низким уровнем политического вмешательства, свойственного Соединенным Штатам) укреплению позиций перонистов в Аргентине, Вашингтон в то же самое время параллельно замораживал экономическое и политико-демократическое отставание крупной латиноамериканской страны от процессов, происходивших в западном мире.

Автор, правда, не склонен гиперболизировать отрицательные черты перонизма и возводить их в ранг классического фашизма. В выработке конкретной позиции здесь следует всерьез учитывать именно проблему истоков. Тем временем, потеря веры в возможность экономического рая на земле, присущая народам многих западных государств вследствие кризиса 1929 года, практически везде усиливала авторитарные тенденции в поведении политиков.

Даже Ф.Д.Рузвельта закономерно относят к политическим деятелям, который откровенно разрушал демократические устои Америки, в частности, своим неприкрытым давлением на Конгресс и представителей делового мира.

В отношении «антидемократических девиаций» первого послевоенного президента США Г.Трумэна вообще сказано и написано столько, что вряд нужны дополнительные аргументы. Во внешнеполитическом контексте стоит вспомнить хотя бы его позицию в отношении Турции, где для Трумэна, по признанию американских исследователей, «не было проблемой наличие демократии», главным считалось, чтобы она была «надежным партнером» Запада [6].

Что касается Аргентины, то после провала попыток посла США С.Брейдена направить эту страну в демократическое русло (в понимании Вашингтона) администрация Трумэна фактически вернулась к изоляционистским методам довоенного времени. После отставки Брейдена в 1947 году в действиях официальных властей США наблюдается стремление сблизиться с перонистской Аргентиной в соответствии с общей стратегией сдерживания коммунизма, особенно недопущения его проникновения в Западное полушарие [7].

Аргентина не может считаться уникальной ни с точки зрения высокого уровня популярности идеологии авторитаризма, ни в контексте спокойного реагирования администраций США. Разве что некоторый налет уникальности можно усмотреть в том, что политический радикализм с некоторым налетом идей нацизма в Аргентине с присущим ему заметным социальным наполнением как бы запоздал во времени, поскольку его представители пришли к власти после Нюрнбергского международного трибунала.

Следует учитывать и еще один исторический аспект влияния на политические процессы. Дело в том, что в XIX столетии во внешнеполитической сфере произошли процессы, приведшие к довольно высокому уровню зависимости Аргентинского государства от связей с Великобританией. В силу того, что привилегированные отношения не продлились слишком долго, этот фактор в серьезной степени сказался на последующем развитии аргентино-европейских отношений в смысле потери Аргентиной важнейших для ее экономики внешних рынков. К тому же, резкое сокращение британских инвестиций фактически на многие годы затормозило экономическое развитие Аргентины в модернист-

ском направлении. Фактически в конце 19-го века ситуация для Аргентины сложилась так, что своими корнями она уходила в Европу, однако потеряла ее как главного финансово-экономического, инвестиционного и торгового партнера.

Поскольку в экономических отношениях «свято место пусто не бывает», роль Лондона сразу же после первой мировой войны в этом смысле попытался перехватить Вашингтон – столица государства, где в наибольшей степени сказались последствия мировой экономической депрессии. Естественно, что и Аргентина как «клиент» США в торгово-экономических отношениях снова и в данном случае существенным образом пострадала от сложившейся ситуации. В начале 30-х годов уже 20-го столетия Аргентинское государство переживает второе за 50 лет торгово-экономическое и инвестиционное потрясение. Дело в том, что на этот раз из Аргентины начался катастрофический отток уже североамериканского капитала, игравшего практически определяющую роль в национальной экономике страны [8]. Тем самым в полном соответствии с нашим концептуальным подходом, заключающемся в определяющей роли экономических интересов, Соединенные Штаты Америки постепенно начали становиться главной силой политического влияния в Аргентине. И в то же время, стратегия изоляционизма, которая доминировала в американской внешней политике 30-х годов, в этом смысле оказалась благоприятной почвой для постепенного усиления возможностей аргентинских сторонников авторитаризма реализовать на практике свои политические предпочтения. К тому же, следует учитывать и то, что этот изоляционизм североамериканских соседей проявился в закрытости рынка США для сбыта аргентинской продукции, что породило у аргентинцев негативное отношение как к самому северному соседу, так и к исповедуемой им форме демократии.

И снова наталкиваемся на опосредованное содействие авторитаристам со стороны Соединенных Штатов.

В самой Аргентине эта ситуация время от времени вызывала попытки восстановить приоритетные отношения с Великобританией и Западной Европой в целом, однако существенных результатов такой поворот не имел. Сдерживающую роль сыграл приход к власти в США Ф.Д.Рузвельта, администрация которого поэтапно и постепенно обращалась к интервенционистской политике и отказу от политического изоляционизма вследствие принципиальной ставки на экономический интервенционизм в рамках кейнсианской модели. Однако на первом этапе это сдерживание было минимальным, что проявилось хотя бы в постоянных расхождениях между Вашингтоном и Буэнос-Айресом в вопросах внедрения идей панамериканизма. Западная Европа в 30-е годы, несмотря на возросшее внимание США к Латинской Америке, оставалась идеологическим приоритетом Аргентины и объектом стремления представителей аргентинской экономики.

В этом смысле чрезвычайно важно включать в структуру объектов анализа особенность аргентинского нейтралитета в отношении событий второй мировой войны. В отличие от, скажем, авторитарной Испании, Аргентина не выдержала свой нейтралитет до последних дней военного противостояния в Европе. 26 января 1944 года Буэнос-Айрес порвал дипломатические отношения со странами «оси». С нашей точки зрения, во многом именно в этом факте следует искать и находить особенности истоков перонизма как идеологии, относимой к близкой к фашистским моделям. Да и сам факт объявления Аргентиной войны странам «оси» (27 марта 1945 года) кажется нам крайне показательным именно в этом ракурсе. Ведь события и действия аргентинцев не позволяют без всяких условий отнести вступление Аргентины в войну против нацизма и фашизма к политической игре.

Во-первых, необходимо учитывать высокую экономическую и политическую зависимость страны от США, которые на то время уже полностью отказались от традиционного изоляционизма.

Во-вторых, во многом способствовал отказу Аргентины от нейтралитета в войне лично Ф.Д.Рузвельт.

В-третьих, Аргентину пригласили провозгласить войну нацистской Германии другие латиноамериканские государства, сделав это в контексте континентальной солидарности.

В-четвертых, условность нейтралитета Аргентины подтверждается активными торговыми отношениями с воюющей против стран «оси» Великобританией: например, аргентинское мясо составляло более 40 % в общем потреблении британцами этой продукции в годы второй мировой войны. Причем аргентинцы не требовали от Великобритании немедленной оплаты [9].

В-пятых, в годы войны аргентинское государство практически прекратило торгово-экономические отношения со странами «оси», в то же время принимая участие в финансировании программ военно-промышленного характера государств-членов антигитлеровской коалиции. И снова таки Буэнос-Айрес и в этом случае не требовал ни предоплаты, ни даже немедленного расчета [10].

И, наконец, в принятии внешнеполитических решений стратегического характера в годы второй мировой войны аргентинское правительство практически всегда пыталось консультироваться с Соединенными Штатами, но далеко не всегда встречало у них встречное понимание.

После отказа аргентинского руководства отменить нейтралитет в связи с нападением японцев на американский флот в Пирл Харборе политика США еще в большей мере способствует антиамериканским настроениям среди аргентинцев. Это, в свою очередь, дает дополнительные аргументы перонистам в осуществлении избранного ими националистического курса. К таким действиям США относим многочисленные дипломатические демарши, денонсацию послов, торговую дискриминацию, блокирование аргентинских счетов в американских банках т.п.

В целом, именно жесткая позиция США в отношении самостоятельных решений Аргентины, с нашей точки зрения, в определенной степени способствовала идеологическим влияниям аргентинских сторонников жесткой руки и авторитаризма.

Естественно, мы не склонны сводить создание и/или возникновение благоприятной почвы для перонизма исключительно к воздействию внешнего фактора. На самом деле, пожалуй, определяющую роль играли именно факторы внутреннего происхождения. В стране существовали довольно влиятельные группы интересов (не только этнические немцы), не желавшие вступления Аргентины в войну со странами «оси». Однако данный поворот наших суждений в этой части работы совершенно закономерен. Ведь указанные внутренние силы в основном в своей позиции если не определялись, то прикрывались внешними факторами и приоритетами. Так, часть из них выступала за нейтралитет в связи с отрицанием «гегемонистских претензий» США в Латинской Америке. Другие противники активной внешней политики исходили из элементарного нежелания иметь дело с отдаленными событиями. В целом же, правительства Хусто, Ортиса и Кастильйо придерживались именно внешнеполитических соображений в ставке на нейтралитет. Нельзя сбрасывать со счетов такую же позицию очень влиятельной верхушки католической церкви страны, а также представителей бизнеса, считавших, что именно нейтралитет позволит стране экономически укрепиться и преодолеть шок, вызванный великой депрессией.

В любом случае, аргентинский нейтралитет и события, связанные с ним во внешней и внутренней сфере, сыграл свою существенную роль для появления хустиализма (перонизма) и прихода на президентский пост Перона. Связь с внешнеполитическими факторами представляется нам очевидной.

Закономерно, что тема позиции Аргентины в отношении второй мировой войны привлекала и продолжает привлекать к себе заметное внимание историков. Спорадическая видимость «исчерпанности» темы порождает у новых поколений историков желание найти дополнительные аргументы для дополнительных исследований, прежде всего, с целью углубить представление об истоках и конкретном наполнении идеологии и политической практики перонизма. В частности, некоторыми из них ставится вопрос о том, могла ли Аргентина избежать пагубных последствий американского экономического изоляционизма и даже бойкота двусторонних торгово-экономических отношений, скажем, в случае более раннего присоединения к антигитлеровской коалиции. Другие пытаются доказать, что своевременная игра в команде этой коалиции могла бы упредить перонизм и длительное пребывание Перона у власти. Всегда при этом вопрос ставится в противовес известному принципу исторической науки, исключающему применение сослагательного наклонения.

Выводы при этом всегда остаются расплывчатыми и зависимыми от идеологических приоритетов конкретного исследователя или школы, которую он представляет. Одновременно конкретизации и единству выводов всегда мешает параллельность нейтралитета Аргентины в войне и ее тесное экономическое сотрудничество с Великобританией – одной из наиболее активных участниц антигитлеровской коалиции, существенно пострадавшей от нацистской агрессии.

Как нам представляется, поиском окончательного ответа (если он вообще возможен) на весь комплекс вопросов, связанных с истоками аргентинского перонизма как авторитарной идеологии, невозможен без применения методологии и методов междисциплинарного исследования. Не воспользовавшись, в частности, соответствующим багажом политологии, историческая наука не сможет ответить на вопрос о причинах массовой поддержки перонизма со стороны аргентинских избирателей.

РЕЗЮМЕ

Важливе значення для розуміння новітньої історії Аргентини має вивчення початку перонізму.

У статті розглянуті фактори, які обумовили прихід до влади Перона, а також акцентована увага на політичній та соціально-економічній ситуації в Аргентині.

SUMMARY

The important thing for understanding of latest history of Argentina is the studying of sources of peronism.

It was considered the factors, which were caused the Peron's coming to power, in the article. The author's attention is also emphasized on the political and social-economic situation in Argentina.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ:

1. История Латинской Америки 1918-1945. – М.: Наука, 1999; Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы /Отв. ред. З.В.Ивановский. – М.: Наука, 2000; Prologue to Peron: Argentina in Depression and War. 1930-1943 / Ed

- M.Falcoff, R.H.Dolkart. Berkeley, 1975; Randa N.L. An Economic History of Argentina in the twentieth century. N.Y., 1978.
2. O'Connell A. Argentina into the Depression: problems of an open economy. – In: Latin America in the 1930s. Ed by Rosemaru Thorp. – London, 1984. – P. 55.
 3. CEPAL – Serie historica del crecimiento de America Latina. – Santiago de Chile, 1978.
 4. Grunwald J., and Musgrobe P. Natural Resources in Latin American Development. – Baltimore, Md. – Pp. 16-17.
 5. G. Di Tella. A revisionista summing-up. – In: G. Di Tella y D.C. Watt. Argentina Between the Great Powers, 1939-1946. – Oxford, 1989. – P. 181.
 6. Smith, Tony. America's Mission. The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century. – Princeton University Press. 1994. – P. 120.
 7. Escude, Carlos. Argentina: the Costs of Contradictions. In: Exporting Democracy: The United States and Latin America- John Hopkins University Press. – 1991.
 8. H.V. Faulkner, An American Economic History. New York, 1960; D.H. Aldcroft, De Versailles a Wall Street, 1919-1929. – Barcelona, 1985.
 9. M. Rapoport (comp.), Economía e historia. Contribuciones a la historia económica argentina. - Buenos Aires, 1988. – P.286-292.
 10. . Pedro Skupch. El deterioro y fin de la hegemonía británica sobre la economía argentina, 1914-1947. – En: M. Panaia, R. Lesser y P. Skupch, Estudios sobre los orígenes del peronismo, Vol. 2. – Buenos Aires, 1975. – Pp. 54-58.

Надійшла до редакції 20.10.2003 р.

УДК 93 (477.62)

МОРАЛЬНИЙ ФАКТОР ВСЕДОНЕЦЬКОЇ ШАХТЁРСЬКОЇ ЗАБАСТОВКИ 1989 г.

В.Л.Агапов

Развитие теории политического управления обществом, поиск механизмов укрепления украинской государственности немыслимы без извлечения уроков из недавнего прошлого. Последние годы существования Украинской Советской Социалистической республики были чрезвычайно драматичными. Требуется изучение причин и обстоятельств, приведших к краху казалось бы незыблемой системы. Особого внимания заслуживают процессы, протекавшие в духовной сфере, обусловившие во многом исход политической борьбы, развернувшейся на заключительном этапе «перестройки».

В 1989-1991 годах в Донбассе наиболее мощной политической силой, которая встала на путь отрицания «реального социализма», было шахтерское движение. Его изучению посвятили свои исследования И.Я.Тодоров, В.Ф.Бурносков, З.Г.Лихолобова, А.М.Русначенко, В.М.Докашенко, В.И.Шабельников и О.С.Гунина [1]. Их усилиями выяснена хронология событий, социально-экономические факторы, приведшие к массовым шахтерским выступлениям, политические ориентиры движения. В то же время морально-нравственные мотивы бунтарского поведения горняков продолжают оставаться неисследованными, хотя на их наличие обратил внимание ещё летом 1989 г. народный депутат СССР В.И.Карасев. В августе на пленуме Донецкого обкома Компартии Украины он обвинил носителей власти в том, что ими игнорируется система человеческих ценностей, основанная на глубинных психологических факторах [2]. Логика исторического познания требует всестороннего выяснения причин, приведших к от-

крытому выступлению трудящихся угольных предприятий Украины, в том числе нравственных аспектов производственных отношений и социального бытия, нравственно-этической составляющей их позиции в период забастовки.

Забастовка шахтерских коллективов СССР стала одним из важнейших событий конца 80-х гг. М.С.Горбачев, оценивая происходящее, 23 июля 1989 г. говорил: «Это было самое тяжелое испытание для нас за все четыре года перестройки. Был Чернобыль, были другие тяжелые ситуации, и тем не менее сегодняшнее событие я выделяю как самое серьезное, самое трудное» [3]. Почему забастовка началась, за что боролись донецкие шахтеры? Объяснять их взрыв исключительно проявлением рабочей солидарности с горняками Кузбасса, дефицитом на товарном рынке или производственными факторами вряд ли оправдано. Несомненно одно, процесс преобразования экономических и политических отношений, переход к идеологическому плюрализму, отказ от традиционных пропагандистских штампов меняли моральный и психологический климат в шахтерских коллективах. Горняки видели: страна становится иной. Рыночные отношения, переход предприятий на хозяйственный расчет, начавшееся стремительное обогащение части населения вследствие просчетов в финансовой политике и частичной легализации теневой экономики, другие факторы стимулировали формирование в индивидуальном шахтерском и общественном сознании понимание важности и желательности материальных благ.

Пропаганда нового политического мышления, включавшего приоритет общечеловеческих ценностей над классовыми, подталкивала горяков к осознанию своего положения в системе общественных отношений, объема их реальных прав и свобод, вела к раскрепощению личности, к постановке вопроса о социальной справедливости. В шахтерской среде шла трансформация представлений о смысле жизни, нравственном и безнравственном, добре и зле, формировались иные моральные ценности, которые рано или поздно должны были проявиться в поведении шахтеров.

С начала 1989 г. шахты лихорадило. Нерешаемой проблемой стало материально-техническое обеспечение угледобычи. Катастрофически не хватало проходческих комбайнов, крепежного леса, шлангов, штанг и другого оборудования. Росла интенсивность труда, но не заработная плата. Шахтерские коллективы будоражила информация о заработках членов посреднических и других кооперативов. В новых условиях рабочие угледобывающей отрасли задумались об ответственности государства перед горняками. Ужесточались их оценки хозяйственно-организаторской деятельности отраслевого министерства. Они понимали: государство не в состоянии обеспечить высокую производительность шахтерского труда, сделать достойной жизнь тех, кто формировал экономический потенциал державы. Отсутствие технического прогресса в отрасли, каких-либо изменений в содержании и условий труда, его оплате провоцировали радикальные настроения. Проходчик шахты им. 60-летия Советской Украины свое участие в забастовке объяснил так: «Я пошел на площадь для того, чтобы мог нормально работать. Я 19 лет проработал в шахте. 19 лет лопата, обушок и с песней «Эх, дубинушка, ухнем». Мне надоело работать под эту «Дубинушку». Нужно, чтобы у меня была новая техника, новая технология, иначе старыми мозгами от меня уже взяли все. Моим горбом мы уже больше ничего не создадим. Результаты научно-технической революции прошли мимо нас. Я требую эти результаты, чтобы они были у меня в забое... Я хочу нормально работать. Я не debil. Я не дурней американца. Я должен давать богатства. Пока я не буду работать и моя производительность в 2-3 раза не поднимется, наше образование, наше здравоохранение, наша культура будут влачить жалкое существование... Да не кусок колбасы мне нужен» [4].

В Советском обществе так и не был реализован завет В.И.Ленина о том, что государство сильно сознательностью масс. Шахтеры были отстранены от управления про-

изводством, им были неведомы причины, которые вели к срыву технического перевооружения отрасли, к дефициту рабочей силы, невозможности вывоза добытого угля, и, как следствие, недоверчивое и подозрительное отношение к управленческим структурам и принимаемым ими решениям. Шахтеров возмущало то, что фонды, которые получают угольные объединения на машины, оборудование, распределяются узким кругом лиц и логика этого распределения им была непонятна. Они не могли оставаться равнодушными, глядя на горящий на складах невывезенный уголь. «Складывается впечатление, что уголь Донбасса никому не нужен», – такую фразу услышал М.С.Горбачев во время своего пребывания в г. Донецке в феврале 1989 г. [5].

Вся система производственных отношений вызывала протест. И прежде всего то обстоятельство, что не обеспечивался принцип социалистического распределения «от каждого по способности – каждому по труду». «Каждый, пожалуйста, со мной спуститесь в забой, в любую лаву, на любой участок работы, вы сами прекрасно увидите, в каких условиях работает шахтер, обливается потом и кровью, – говорил председатель Донецкого стачечного комитета А.Бокарев, обращаясь к профсоюзному активу области. – Он не требует, чтобы дали ему лучшие условия труда, но он требует только оплаты за свой труд, рабский, каторжный труд» [6]. Министерство угольной промышленности так и не смогло выработать действенных стимулов высокопроизводительного труда, и как следствие возобладали настроения уравниловки. Проходчик шахтоуправления «Петровское» Л.Д.Купец утверждал: «Многие из нас привыкли к уравниловке, можно сказать, сжились с ней. Многие считают, что пусть у меня растет зарплата, а у соседа – производительность труда» [7]. Горняки болезненно относились к тому, что оплата за труд была неодинаковой не только на разных шахтах, но и на разных участках. И зачастую она была выше не у тех, кто больше и лучше трудится. Особенно их возмущали те начальники участков, которые, пользуясь бесконтрольностью и безнаказанностью, повышали заработную плату избранным рабочим, чтобы иметь поддержку в коллективе. Раздражение вызывало наличие на шахте так называемых «подснежников», лиц, числившихся на рабочих должностях, получавших зарплату подземных рабочих, приобретавших подземный стаж и при этом не знавших, что такое труд горняка. Только на шахте «Трудовская» производственного объединения «Донецкуголь» таких «подснежников» было 27 чел. На должностях горнорабочих очистного забоя, электрослесарей, проходчиков, горных мастеров и т.д. числились 21 писарь, 2 «таксиста», руководитель добровольной народной дружины (ДНД), специалист по технике безопасности, инспектор по квартирному учету и др.[8]. Понятия честности и справедливости не могли использоваться рабочими угольной промышленности при характеристике сложившихся производственных отношений.

Горняки понимали: их авторитет в обществе высок, что было следствием не только проводившейся десятилетиями пропаганды героического образа горняка. В 1986г. шахтеры подтвердили свои самые высокие характеристики, когда после Чернобыльской аварии рисковали своей жизнью, чтобы отвести беду от всего человечества. Но всю ложность своего положения они осознавали в общении с администрацией, частью инженерно-технических работников, работников государственных и партийных органов. Горняки были убеждены, что «рабочий класс надо на Вы называть», и в то же время ощущали по отношению к себе высокомерие и надменность, были уверены, что их воспринимают как «чернь», «быдло». Работающим под землей был ненавистен «Горный устав», которых делал шахтеров бесправными. Руководители шахт были убеждены: пока уголь поливается шахтерской кровью повсеместной должна быть железная дисциплина, и «Устав» позволял сохранять человеческие жизни и здоровье горняков (в 1989 г. количество погибших шахтеров в области по сравнению с 1988 г. уменьшилось

на 19 человек). Но этот же документ делал возможными всевозможные злоупотребления. На шахтеров фактически не распространялся КЗОТ СССР. Защищать же их интересы в самом коллективе было некому. Профсоюзные организации не выполняли защитных функций. Мало что изменил «Закон о государственном предприятии (объединении)». Созданные на шахтах Советы трудового коллектива (СТК) не играли существенного значения во взаимоотношениях горняков и администрации, они игнорировались, так как их существование вступало в противоречие с принципом единоначалия. Трудящиеся не хотели признавать руководителей, которых интересовала только добыча угля. Отношение к руководству было чрезвычайно критическим. «Желательно для нашего руководства, чтобы мы имели человеческие слабости. Тот, кто пьет, тот не будет требовать – ни режим работы, ничего. Это рабы. Начальству это выгодно. Покрывают пьяниц этих» – говорил рабочий [9].

Шахтеры были озлоблены. Участники событий утверждали, что весной руководящему составу уже было невозможно появляться в нарядных шахт. Продолжение «крепостного» состояния горняков, беззащитных по отношению к произволу администрации шахт, становилось невозможным. «Мы по-прежнему рабы, и нам не дают выдать себя рабство. Поэтому я пошел на площадь выдавливать из себя раба. И не только из себя, а пошел из-за вас всех!» – такой была жизненная позиция одного из участников забастовки» [10].

Забастовка шахтеров, начавшаяся в Кузбассе 10 июля, 15 июля продолжилась в Донбассе. Её начала третья смена макеевской шахты «Ясиновская-Глубокая». Поводом для стачки стало отсутствие порожняка. После выхода из забоя горняки заявили, что так дальше жить и работать невозможно. Несмотря на усилия руководителей производственного объединения «Макеевуголь», работников государственных и партийных органов остановить или локализовать забастовку не удалось. Через неделю забастовка охватила весь Донбасс. В Донецкой области бастовали 110 из 121 шахты, в Луганской – 52 из 93, в Днепропетровской – 11 шахт. Некоторые из горняков, отвечая на вопрос, так почему же началась забастовка, говорили: «Нам просто деваться было некуда». Первыми действиями бастовавших была выработка требований, которые позже были предъявлены администрации, органам государственной власти, Министерству угольной промышленности. Обеспокоенность горняков понижением морального уровня жизни общества обусловило на некоторых шахтах включение в число шахтерских требований непроизводственного содержания, таких как отстранение от работы секретаря одного из райкомов партии г. Донецка за развал культурно-воспитательной работы среди молодежи, усиление работы в комсомольской организации шахты, закрытие на поселке ресторана, других увеселительных заведений, поскольку они «не являются местами культурного отдыха» [11].

Неприятие горняками реальностей «развитого социализма» объединило людей с разным жизненным опытом, различными идеологическими ориентациями и нравственными позициями, членов КПСС и беспартийных. Десятки тысяч принимали участие в митингах и манифестациях. Очень многие, но не все. На местах оставались те, кто отрицал забастовку как метод решения производственных и социальных проблем. Оставались, чтобы сохранить рабочий режим шахт, несмотря на угрозы, обвинения в предательстве, нецензурную брань и плевки в свою сторону. А.Бутов, член первого состава стачкома шахты им. М.Горького производственного объединения «Донецкуголь», занимавшийся организацией забастовки непосредственно на шахте, вспоминал: «Многие рабочие, целые бригады приходили к нам и говорили о том, что они хотят работать, а некоторые члены стачкома работать им запрещают, мотивируя это тем, что стоять надо до конца... Дело дошло до того, что одному из рабочих разбили лампой лицо, когда он

заявил, что пойдет работать. Разбили люди, которые самим работать не хотели. Стыдно было смотреть, что творилось на шахте в эти дни. Целые бригады прятались по углам, чтобы дожидаться, когда уедут пикетчики, а затем спуститься в шахту, чтобы приступить к работе» [12]. Шахтерская озлобленность провоцировала экстремизм. В полном объеме он обнаружился в первые же дни забастовки, когда нужно было решать вопрос о дальнейших поставках угля потребителям. И если в большинстве городов проблем не возникало, то в г. Макеевке он встал со всей остротой. Отсутствие угля грозило остановкой Ясиноватского коксохимического завода со всеми вытекающими отсюда последствиями. Макеевский стачком категорически отказывался отгружать уголь. И только взвешенная позиция шахтеров г. Донецка и г. Енакиево позволила спасти ситуацию.

Основную часть наиболее активных участников митингов представляли люди с непродолжительным трудовым стажем. Тот же А.Бутов свидетельствовал: «Среди людей, выдвинувших лозунг «Ни одного человека в шахту! Все на площадь!» больше половины молодежь. Откуда такое равнодушие к судьбе своего предприятия? Ведь не могли они не знать, чем это чревато» [13]. Появление новой генерации шахтеров было не случайным явлением. В условиях начавшихся экономических неурядиц, падения престижа горняцкого труда и заработной платы многие шахтеры – профессионалы прекращали работать в угольной промышленности. (В области в 1989 г. число работающих в отрасли сократилось на 13 тыс. чел.) [14]. По сравнению с ветеранами производства недавно пришедшие в угольную промышленность имели более высокий уровень образования (сказывался переход на всеобщее среднее образование). Они были зачастую с обостренным чувством собственного достоинства, менее терпимыми к проявлению административного насилия, более прагматичными, живя по принципу «ты мне – я тебе». Многие из них до какого-то времени отказывались подтверждать заявления о взятках, руководствуясь логикой «он брал, но платил», или «все равно, кого надо не посадят, а наш не самый плохой», мирились с существованием так называемых «черных касс», с наличием «теневого» обеспечения материалами и запасными частями, с другими проявлениями нарушений правовых и морально-этических норм. Это было новое поколение шахтеров, выросшие в обстановке все большей коррумпированности власти, разложения моральных ценностей в обществе и правящей партии.

Среди активных участников митингов были и ранее судимые. Донецкая область в криминогенном отношении была явно неблагополучной. Донецк, где находилось крупнейшее в Украине производственное объединение «Донецкуголь», по уровню преступности далеко оставил позади себя Киевскую, Львовскую, Херсонскую, Николаевскую и еще 12 областей УССР. Общее количество преступлений в городе к началу забастовки составило 3,4 тыс. В числе 500 тыс. ранее судимых, проживавших в области накануне забастовки, 90 тыс. хронических алкоголиков, 5 тыс. – наркоманов, 105 тыс. психически и почти 3 тыс. венерически больных были и горняки. Среди лиц, совершивших в течение пяти месяцев 1989 г. 20 тыс. преступлений, также были шахтеры [15]. Общее количество горняков, совершивших противоправные деяния к концу года составило 3,7 тыс. человек, из них 1,4 тыс. в момент преступления находились в состоянии опьянения.

Люди, вышедшие из мест заключения, зачастую были с деформированными нравственными принципами. Они отличались враждебным отношением к системе, которая не позволила им, молодым людям из шахтерских городов и поселков, раскрыть свои потенциальные возможности, сделать свою юность содержательной и духовно насыщенной. Некоторые из них воспользовались случаем, чтобы свести счеты с руководством шахт, с властью, носителями этой власти. По утверждению В.И. Байрачного, занимавшего в то время должность прокурора Пролетарского района г. Донецка «были во время забастовки ... призывы громить райотделы милиции» [16]. В г. Торезе работ-

ники милиции были лишены возможности нормальной работы, так как начался телефонный шантаж с угрозами разгромить городской отдел внутренних дел, что вынудило лидеров городского забастовочного комитета направить ночью 30 шахтеров для усиления охраны здания, в котором размещался отдел внутренних дел. Звучали угрозы в адрес шахтеров – членов КПСС. По отношению к последним применялся психологический прессинг, раздавались призывы вешать комуныков на столбах.

Активность радикально настроенной группы участников митингов привела к тому, что некоторые ранее судимые горняки вошли в состав шахтных и городских стачечных комитетов. Так, лидером шахтерской забастовки в г. Горловке был В.Н.Кривенко, 1953 года рождения ранее трижды судимый по уголовным статьям, в том числе за грабеж, и освободившийся из заключения в 1978 г. Членом стачкома шахты им. 60-летия Советской Украины и Донецкого городского забастовочного комитета стал горняк, осужденный в свое время на 12 лет за изнасилование и вернувшийся через 8 лет из мест заключения в ноябре 1987 года. На одной из шахт производственного объединения «Макеевуголь» в забастовочный комитет вошли 9 горняков, имевших ранее судимость. Около четверти членов стачкома производственного объединения «Макеевуголь» так же имели уголовное прошлое. При этом 40 процентов членов забастовочных комитетов являлись членами КПСС.

После окончания первой волны забастовок у шахтеров обострилось чувство социальной справедливости. По информации, представленной стачечными комитетами области, правоохранительными органами было возбуждено 17 уголовных дел в связи с должностными преступлениями на шахтах (взятки с подчиненных за предоставление высокооплачиваемых работ, служебные подлоги, незаконное начисление премий с последующим изъятием денег, привлечение рабочих на строительство дач, хищение оборудования, угля, создание фиктивных участков и т.д.). От стачкомов некоторых городов поступили требования отставки местного руководства, включая руководителей партийных организаций, органов государственной власти, в том числе и народного суда, которые, по мнению горняков, дискредитировали звание коммуниста и руководителя. Предстояло пройти вотум шахтерского доверия директорам шахт. И не все руководители остались на своих должностях. По подсчетам публициста В. Андрианова за месяц после забастовки только в Донецкой области стачкомы объявили недоверие 42-м директорам шахт и генеральным директорам объединений. Почти каждому третьему [17].

Не менее жесткие требования горняки предъявляли к своим лидерам. Во «Временном положении о забастовочном комитете», утвержденном стачкомовцами производственного объединения «Красноармейскуголь», говорилось: «Каждый представитель рабочего комитета выполняет свой долг перед трудящимися честно и добросовестно. В случае допущения проступка, порочащего своими действиями *высокое звание представителя рабочего комитета*, заседание рабочего комитета исключает такого представителя из своего состава и направляет его в тот коллектив, который рекомендовал его» [18] Горняки пытались следовать декларированным принципам. Показательна в этом отношении судьба члена Донецкого городского стачечного комитета Б.А.Гребенюка. После забастовки по предложению стачкома г. Донецка его ввели в созданную при городском исполнительном комитете комиссию по изучению работы тех кооперативов, на ликвидации которых настаивали горняки. Однако Б.А.Гребенюк, ознакомившись с работой образованных структур, сам занялся коммерцией, а свои поездки в Москву, встречи с членами правительства и руководящими работниками Министерства угольной промышленности использовал для решения проблем собственного кооператива, созданного при шахте «Октябрьская». Горняки шахты отозвали Б.А.Гребенюка из состава городского стачкома. В свою очередь донецкий стачком ото-

звал его из комиссии ЦК профсоюза работников угольной промышленности по контролю за выполнением правительственного постановления №608. При обсуждении вопроса об отзыве Б.А.Гребенюка один из членов донецкого стачкома произнес: «В рабочем движении должны работать люди с кристально чистыми руками» [19].

Знарок политической борьбы рабочего класса В.И.Ленин утверждал: «...стихийность движения есть признак его глубины в массах, прочности его корней, его неустрашимости» [20]. Развернувшаяся забастовочная борьба в Донбассе показала, что находящиеся в глубинах индивидуального сознания идеи справедливости, добра, человеческого достоинства, в условиях менявшегося морально-психологического климата в обществе, стали детонатором социального взрыва горняцких коллективов. Июльская 1989 г. шахтерская забастовка в полном объеме показала значение и роль моральных ценностей в социальной организации и жизни общества. Пренебрежение носителями политической и ведомственной власти человеческим фактором, бюрократическое высокомерие и лицемерие, правовой беспредел и нигилизм стали характерной особенностью того исторического периода, что во многом спровоцировало открытое сопротивление шахтерских коллективов существовавшей системе, а со временем привело их к отторжению самой советской организации общества. Мотив «нас всегда почему-то обманывали, да и сейчас почему-то обманывают» в значительной мере предопределил политическое поведение шахтеров жарким летом 1989.

Через 2 года после описанных событий СССР рухнул. Поэтому желательно проследить, каким образом трансформировалась духовная жизнь общества по мере углубления экономического кризиса, под воздействием каких причин менялись цели рабочего движения и методы их борьбы.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню недостатньо дослідженої проблеми, пов'язаної з страйковим рухом в Донбасі в кінці 80-х рр. 20-го століття. Показано настрої в шахтарських колективах напередодні та в період страйків, відношення робітників вугледобувної галузі до політичного режиму, моральний аспект їх поведінки.

SUMMARY

Article is devoted to studying of insufficiently explored problem related to strike movement in Donbass at the end of 80^s of the 20th century . Using of archive documents especially shorthand records of participants appearances and witnesses of events allowed to show mood of miner collectives on the eve and in strike period, the relations of workers in coal-mining branch to political routine and to state power contradictions in production collectives, variety of vital orientations and morally ethic positions of strikers.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Держархів Донецької області. – Ф. 326, оп. 136, д. 7, л. 40.
2. Тодоров И.Я. Шахтерские стачки в Донецке // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М.: 1992. – Ч.1. – С.113-126; Бурносков В.Ф. Соціально-економічне становище та політичне життя в Донбасі (1989-1994 рр.). – Донецьк: ДонДУ, 1995. – 98 с.; Русначенко А.М. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989-1993 рр. – К.: Вид.дім «КМ Academia», 1995. – 230 с.; Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття/ Колективна монографія під редакцією З.Г.Лихолобової. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – С. 232-233; Агапов В.Л. Соціально-економічні передумови шахтерських забастовок в Донбассе в 1989-91 гг. // Соц-

- іально-економічний розвиток регіонів України: Історія та сучасність: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14 грудня 2001 р. Донецьк. – 2001. – С.48-53; Докашенко В.М. Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. – кн. 9. / Голов. ред. З.Г.Ліхолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С.31-40; Шабельніков В.І., Гуніна О.С. Основні тенденції розвитку соціально-економічної сфери Донецької області у 1985-1991рр. // Вісник Донецького університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2002. – №1. – С.197-206.
3. Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли это путь? / Сост. А.Т.Гаврилов, Н.И.Лавров. – М.: Профиздат, 1989. – С.17.
 4. Держархів Донецької області. – Ф.920, оп.2, д.4241, л. 125.
 5. Там же. – Ф.326, оп. 136, д. 115, л. 72.
 6. Там же. – Ф.920, оп.2, д.42444, л.84.
 7. Там же. – Ф. 18, оп. 61, д. 3, л. 47.
 8. Там же. – Ф.Р 6777, оп.1, д. 56, л. 1.
 9. Там же. – Ф.920, оп. 2, д. 4241, л.126.
 10. Там же.
 11. Держархів Донецької області. – Ф.Р 6777. оп.1, д. 25, л 1.
 12. Бутов А. Я – против! // Честь шахтера – 1989-4 окт.
 13. Там же.
 14. О социальных проблемах шахтеров Донецкой области/ Госкомстат УССР, Донецкое областное управление статистики. – Донецк. – 1990. – С.3-4.
 15. Держархів Донецької області. – Ф.326, оп.136, д.7, л.34, 35.
 16. Там же. – Ф.113, оп.49, д.27, л.175.
 17. Андрианов В. Горный удар // Диалог. – 1990. – №1. – С.63.
 18. Держархів Донецької області. – Ф.Р 6777, оп.1, д.20, л.2.
 19. Там же. – Ф.Р 6777, оп.1, д.16, л. 44.
 20. Ленин В.И. Рабочее движение и гражданская война // Полн. собр. соч., т.34. – С.217.

Надійшла до редакції 18.11.2003 р.

УДК 94(477)

ЄВРОАТЛАНТИЧНЕ ПОКЛИКАННЯ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

І.Я.Тодоров

Курс на повномасштабну інтеграцію в європейські та євроатлантичні політичні, економічні та безпекові структури є основоположним елементом зовнішньополітичної, безпекової та оборонної політики України. Активізація зусиль на цьому напрямі зовнішньополітичної діяльності, посилення взаємодії між законодавчою і виконавчою гілками влади у поглибленні курсу економічних реформ, демократизації суспільства мають прискорити поступ України до НАТО, входження її до європейської сім'ї народів, реалізувати своє євроатлантичне покликання. Прем'єр-міністр України В.Янукович вважає, що курс на євроатлантичну інтеграцію залишається незмінним і головне місце в ньому займає вступ до НАТО[1].

Питання співробітництва України і НАТО вже стали предметом чисельних наукових досліджень. Політична актуальність проблеми привертає також увагу не лише науковців, а й народних депутатів, урядовців, журналістів тощо [2]. Доречи, саме певна політична заангажованість призведе до відповідних висновків щодо доцільності співпраці з НАТО. Слід відзначити, що окремих робіт, присвячених політико-правовим засадам співробітництва України і НАТО, практично не було, тим більше що з 2003 року негайного введення до наукового обігу потребують новітні міжнародно-правові та вітчизняні нормативні акти [3].

Метою статті є висвітлення політико-юридичного забезпечення становлення і розвитку відносин України і Організації Північноатлантичного Договору від початку 1990-х рр. до 2004 р. Реалізація цієї мети обумовила наступні завдання: розгляд перших кроків щодо налагодження співпраці України і НАТО від приєднання до Ініціативи «Партнерство заради миру» до затвердження національних Держаних програм співробітництва з НАТО як документів, спрямованих на конкретизацію взаємодії з Альянсом; аналіз новітніх документів як першоджерел, що регламентують просування України до майбутнього членства в НАТО; з'ясування місця й ролі парламенту в співпраці з Організацією Північноатлантичного Договору.

Постійна модернізація механізму співпраці України і НАТО, що характеризує відносини з НАТО за останнє десятиліття, значною мірою зумовлена тим, що проблема постановня нових викликів безпеці потребує адекватної відповіді. Відносини України з НАТО можуть розглядатися як найбільш продуктивні з тих, що їх має Україна з усіма іншими міжнародними організаціями світу.

На початку лютого 1994 року Україна першою з країн СНД, підписала Рамковий документ, ініційованої НАТО Програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ). У березні 1994 року започатковуються безпосередні консультації України з НАТО за формулою «16+1», тематика яких доповнювала й розвивала принципи взаємодії Києва й Брюсселя. Ці принципи полягали у визнанні НАТО територіальної цілісності й недоторканості кордонів України, підтримці демократичного шляху розвитку України, без'ядерного статусу нашої держави. Співробітництво в рамках Програми ПЗМ передбачало низку цілей: створення умов для входження України у загальноєвропейську систему безпеки; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; сприяння відкритості у плануванні національної оборони та формування військового бюджету; підтримання здатності та готовності в межах, передбачених Конституцією; використання досвіду держав-членів НАТО та країн-партнерів у реформуванні та будівництві сучасних Збройних Сил [4]. Цією ж програмою було започатковано й проведення регулярних військових навчань країн НАТО на території України та військових навчань за межами України, в яких брали участь українські підрозділи.

Основоположною подією у справі розвитку відносин між Україною і НАТО стало підписання у Мадриді 9 липня 1997 року Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Хартію підписано з метою розвитку відносин «особливого й ефективного» партнерства, яке, як відзначається у Хартії, «сприятиме більшій стабільності та просуванню спільних демократичних цінностей у Центральній-Східній Європі». Сторони визначили форми реалізації співробітництва, сфери та механізми проведення консультацій з питань запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та проведення гуманітарних операцій. Слід наголосити, що Хартією передбачено, що Україна та НАТО створюють спеціальний орган для проведення спільних консультацій у кризовій ситуації, якщо Україна вбачатиме існування прямої загрози своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці, що дозволяє оцінювати документ із позицій його додаткового впливу на забезпечення

не лише військової, але й національної безпеки України загалом. Власне цей консультативний механізм Комісії Україна-НАТО і є одним із головних досягнень Хартії, а також і всієї співпраці між Україною і НАТО. Він дає можливість Україні консультиватися з НАТО одразу під час загострення зовнішньої загрози у будь-який момент, коли Україна відчує таку небезпеку. У Хартії зазначено, що Комісія Україна-НАТО, скликання якої на рівні Північноатлантичної Ради планується не менше двох разів на рік, передбачає взаємний контроль за виконанням положень документу. Хартія відповідала проголошеній Україною стратегії посилення інтеграції до європейських та трансатлантичних структур найближчими роками. Україна і НАТО погодилися проводити консультації щодо розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, а також у галузях попередження конфліктів, врегулювання криз, підтримки миру та проведення гуманітарних операцій [5]. Після підписання Хартії західні партнери сподівалися на початок конкретних заходів з боку українського уряду і військового керівництва, необхідність яких, здавалося, усвідомлювали українські лідери. Однак, підстав говорити про економічне одужання, без якого годі було очікувати продуктивної співпраці з Альянсом не було [6]. Співпраця Україна-НАТО почала набирати формального характеру, на всіх офіційних рівнях постійно проголошувалося, що питання про вступ України в НАТО на порядку денному не перебуває. Розробки й аналітичні дослідження з цієї теми називалися «незрілими» й «упередженими», гальмувалися або замовчувалися, а поодинокі спроби впровадження в життя курсу на євроатлантичну інтеграцію коштували посад багатьом службовцям, починаючи з міністра закордонних справ [7].

На доповнення двосторонніх угод з НАТО в Україні було прийнято декілька національних юридичних актів. Президент України наприкінці 1998 року своїм Указом затвердив урядову першу програму дій у галузі співпраці між Україною і НАТО. Аналогічні плани співпраці з НАТО мали лише країни, безпосередньо запрошені до членства в Альянсі, що у свою чергу свідчило про особливий характер відносин між Україною і НАТО в період після підписання Хартії. Наступна Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки була затверджена Указом Президента України від 27 січня 2001 року. Вже першою Державною Програмою співробітництва було поставлено за мету досягти до кінця 2000 року виконання основних завдань, визначених Хартією. Обидві програми мали багато спільного, але друга Програма була вже набагато більшою за об'ємом та змістовним наповненням. Зокрема, Програма 1998 року була відносно простою за структурою і мала 16 розділів. Програма, ухвалена в 2001 році, складалася з 7 великих розділів, які у свою чергу були поділені 18 підрозділів та 14 більш маленьких структурних одиниць. До того ж, ця Програма ще мала додаток – перелік центральних органів виконавчої влади та установ України, які несуть відповідальність за поглиблення співпраці з НАТО [8]. В Державній програмі на 2001-2004 рік спеціальні розділи присвячені юридичному та інформаційному забезпеченню співробітництва України з НАТО. Зокрема, йшлося про шляхи удосконалення чинної правової бази співробітництва України з НАТО. А саме, формалізацією відносин міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України з відповідними структурами НАТО через укладення двосторонніх угод в окремих сферах співробітництва у форматі Меморандумів про взаєморозуміння, угод, обмін листами тощо, які відповідали б духу особливого партнерства України з Альянсом. Крім того, передбачалося створення громадського інформаційного центру сприяння розвитку співробітництва України з НАТО; запровадження постійно діючої рубрики «Україна-НАТО» на державних каналах телебачення й радіомовлення та підготовка серії відповідних передач і аналітичних програм за участю відповідальних працівників Адміністрації Президента України та Секретаріату Кабінету Міністрів України, членів РНБОУ, керівників центральних ор-

ганів виконавчої влади та установ держави, залучених до співробітництва з Альянсом; роз'яснення у програмах Українського радіо для закордонних слухачів позиції України щодо відносин із НАТО[9]. Деякі пункти Програми 1998 року не були виконані і тому без змін потрапили і в новий план. Наприклад, обидві програми фіксують завдання створення експертного Центру мовного тестування з використанням тесту НАТО «STANAG – 6001».

Одним з актуальних напрямків розвитку відносин з Альянсом є співробітництво між Верховною Радою України і Парламентською Асамблеєю НАТО. Від початку 2000 року ця співпраця помітно активізувалася. Свідченням великого потенціалу цих відносин є створення у Верховній Раді України парламентської групи «Україна-НАТО: за співробітництво, порозуміння і глобальну безпеку» та проведення 2-3 листопада 2000 року в Брюсселі першого засідання Спільної моніторингової групи Україна-НАТО. Парламентський вимір діяльності НАТО, в тому числі й парламентський вимір співробітництва між НАТО і Україною, органічно вписується в загальний контекст діяльності Організації Північноатлантичного договору-альянсу парламентських демократій. Парламентарії країн-членів та партнерів альянсу працюють у рамках Парламентської асамблеї НАТО, яка виконує важливу функцію сполучної ланки між НАТО, урядами країн-членів та національними парламентами. Парламентська асамблея НАТО являє собою форум, на якому парламентарії зустрічаються для розгляду питань, що становлять спільний інтерес. Вона складається з 214 парламентаріїв, яких призначають національні парламенти відповідно до власних процедур та на основі партійних квот. Асамблея цілком незалежна від НАТО, проте забезпечує зв'язок між альянсом та національними парламентами, які внаслідок цього мають можливість брати до уваги інтереси альянсу при визначенні національного законодавства. З іншого боку, і альянс цікавиться позицією асамблеї, оскільки міжурядові рішення, ухвалені в його рамках, мають бути належним чином політично схвалені відповідно до власних національних процедур у парламентах держав-членів. Просвітницька та інформаційна діяльність асамблеї сприяє досягненню консенсусу та дозволяє законодавцям країн-членів та партнерів альянсу доводити до відома урядів та органів альянсу, які приймають рішення, те, що непокоїть ту чи іншу країну, а також інформувати одне одного щодо різних національних та регіональних підходів до багатьох ключових питань, що становлять взаємний інтерес. Так само члени асамблеї використовують той досвід та інформацію, що вони отримали завдяки участі в діяльності асамблеї, під час роботи своїх парламентів. Це сприяє забезпеченню якнайбільшої уваги до інтересів та міркувань альянсу в обговоренні питань у різних країнах. Асамблея дає чітке уявлення стосовно поглядів громадськості та парламентаріїв на політику альянсу. Рекомендації та рішення асамблеї передають урядам та парламентам країн, іншим організаціям, а також Генеральному секретарю НАТО, який формулює відповіді на основі обговорень, що відбувались у Північноатлантичній Раді. Постійна делегація Верховної Ради України в ПА НАТО складається з шести народних депутатів України. Очолює її зараз Перший заступник голови Комітету Верховної Ради з питань європейської інтеграції О.Зарубінський. Співробітництво з асамблеєю здійснюється і по лінії роботи Спільної моніторингової групи «Верховна Рада України – Парламентська асамблея НАТО». Тут також можна говорити про значне поглиблення співпраці. Простого спостереження за виконанням положень хартії сьогодні недостатньо. Є обопільна підтримка ідеї про підвищення статусу групи до Міжпарламентської ради, завданням якої стане забезпечення дійового контролю за виконанням Плану дій Україна-НАТО та щорічних цільових планів. Український парламент підкреслив необхідність ефективного контролю за виконанням Плану дій, створивши Тимчасову спеціальну комісію, яка здійснюватиме моніторинг виконання рекомендацій парламентських

слухань «Про взаємовідносини та співробітництво України та НАТО» та Плану дій Україна-НАТО. Варто відзначити, що до її складу ввійшли представники всіх без винятку фракцій та груп Верховної Ради, а також позафракційні. За результатами слухань було прийнято постанову, в якій вперше на законодавчому рівні євроатлантичну інтеграцію було визнано такою, що «відповідає життєво важливим інтересам українського народу». За це проголосували 263 народних депутати України. Ще одним свідченням підтримки парламентом курсу на євроатлантичну інтеграцію є створення міжфракційної парламентської групи «Україна-НАТО: компонент загальноєвропейської системи безпеки» [10]. За висловом радника Генерального секретаря НАТО К.Доннелі вже створено двигун для просування до НАТО, який повинен потягти Україну. Дуже велику роль при цьому має відігравати Верховна Рада. Роль парламентаріїв полягає у тому, аби стежити за тим, що відбувається, ставити незручні питання, створювати ідеї, надавати поштовх процесу і, коли урядова система робитиме щось не так, зрештою, ганьбити за похибки [11]. Члени Постійної делегації Верховної Ради в Парламентській асамблеї НАТО, які представляли фракції більшості та опозиції, вважають за необхідне негайне подання заявки на вступ до Північно-атлантичного альянсу. Хоч формальної процедури подання заявки не має, однак саме таким чином діяли нові члени НАТО. Українські депутати в травні 2003 року підписали декларацію про координацію дій на шляху до НАТО із парламентами Грузії та Азербайджану. Українські парламентарі сподіваються, що ці три країни стануть членами альянсу з третьою хвилиною його розширення [12].

З наближенням НАТО до кордонів України, значимість нашої країни для Альянсу значно зростає. Це значення має насамперед геополітичний вимір. Без України неможливе завершення політичного оформлення Європи. У цьому контексті принципове значення має ухвалений у Празі План дій Україна-НАТО. Метою цього плану є чітке визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для досягнення її мети – повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки. План містить у собі 5 розділів, серед яких політичні й економічні питання, питання безпеки та оборони, військові питання, захист та безпека інформації, правові питання та механізми імплементації. Найбільш принциповим є положення про те, що з метою більш тісної євроатлантичної інтеграції Україна продовжуватиме проводити внутрішню політику, основувану на зміцненні демократії та верховенстві права, повазі до прав людини, принципі розподілу гілок влади і незалежності судів, демократичних виборах, політичному плюралізмі, свободі слова, повазі до прав національних та етнічних меншин та недискримінації за політичними, релігійними або етнічними ознаками. Прагнучи досягти своєї стратегічної мети – повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки, Україна зобов'язалася привести своє внутрішнє законодавство у відповідність до правил і процедур, прийнятих на євроатлантичному просторі [13].

На початку грудня 2003 року Президент Л.Кучма як голова Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України своїм рішенням затвердив проекти Державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки, Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки та Державної програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки.

Прийняття Програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки обумовлено необхідністю створення цілісної ефективної системи підготовки висококваліфікованих управлінців, удосконалення професійної підготовки фахівців з метою формування кадрового потенціалу для забезпечення реалізації державної політики у

сфері європейської та євроатлантичної інтеграції та створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі (ЄС) та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Метою Програми є забезпечення потреб органів державної влади та органів місцевого самоврядування у фахівців з високим рівнем професіоналізму, здатних компетентно і відповідально на державному, регіональному та місцевому рівнях виконувати завдання щодо реалізації стратегії інтеграції України до ЄС та НАТО. Основними завданнями Програми: визначення рівня кадрового забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування фахівцями з питань європейської та євроатлантичної інтеграції; визначення мережі навчальних закладів, структури та обсягів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції; створення ефективного механізму функціонування системи кадрового забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України [14].

Метою Програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки є: підвищення рівня інформованості громадян України про євроатлантичні інтеграційні процеси, НАТО, його розвиток, переваги членства в цій організації, напрями, стан та перспективи співробітництва України з НАТО; підвищення рівня обізнаності молоді щодо євроатлантичної інтеграції України; залучення громадян, громадських і політичних діячів України, представників НАТО та держав-членів НАТО до обговорення актуальних питань, напрямів, організаційних форм співробітництва України з НАТО; забезпечення підтримки державної політики євроатлантичної інтеграції громадянами України. Виконання Програми має забезпечити одержання громадянами України об'єктивної інформації про євроатлантичні інтеграційні процеси, цілі, принципи та основні напрями діяльності НАТО, переваги членства в цій організації, стан та перспективи євроатлантичної інтеграції України; усвідомлення громадянами України значення для національних інтересів реалізації цілей державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції; формування широкої громадської підтримки курсу України на євроатлантичну інтеграцію та, зокрема, набуття Україною членства в НАТО [15].

Проект Цільового плану Україна-НАТО набув рис оптимальності і відповідності сучасному стану внутрішньої і зовнішньої політичної обстановки. За рахунок виконання заходів щодо окремих цілей і більш зваженого походу до процесу їх планування значна кількість запропонованих заходів скоротилася з 256 до 235 в проекті Цільового плану на 2004 рік. У проекті також конкретизовані і зведені до мінімуму терміни його виконання. Практика імплементації Цільового плану дій України-НАТО на 2003 рік виявило його певну недосконалість, яка і було основною причиною дублювання і невиконання деяких заходів, зміни їх назв і змісту, перенесення термінів реалізації, неузгодженості і нескоординованості дій, відсутності фінансування, фінансового забезпечення деяких із заходів. Слід зазначити, що Цільовий План на 2004 рік містить такі зобов'язання, які дехто може сприйняти як втручання у внутрішні справи. Зокрема, серед заходів плану є сприяння роботі офіційних спостерігачів від іноземних держав і міжнародних організацій під час виборів Президента України, розроблення пропозицій щодо внесення змін до законів з питань фінансування політичних партій та забезпечення їх рівноправного доступу до інформаційних ресурсів, залучення фахівців, у тому числі іноземних, до проектів, що виконуються за участю громадських організацій, з питань законодавчого забезпечення формування громадянського суспільства, розширення співробітництва з міжнародними інституціями з питань забезпечення основних прав людини і громадянина, свободи засобів масової інформації та реалізації принципу верховенства права, удосконалення нормативно-правового регулювання порядку реалізації

конституційного права громадян проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, завершення адміністративної реформи, зміцнення цивільного демократичного контролю над Збройними Силами і сектором безпеки у цілому, боротьба з корупцією, відмиванням грошей та незаконною економічною діяльністю, забезпечення рівноваги між трьома гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою, шляхом конституційних і адміністративних реформ і забезпечення їхнього ефективного співробітництва тощо [16]. Але виконання цих зобов'язань є реальним та чи неостанім шансом для України стати, нарешті, нормальною державою.

Важко не погодитися з міністром закордонних справ України К.Грищенком, який на самміті ОБСЄ наприкінці 2003 року зазначив, що повернення до Європи, тобто до самих себе, – наш вистражданий вибір, наш незмінний пріоритет. Тому ми підтримуємо процеси розширення Європейського Союзу та НАТО. Бачимо й себе у середньостроковій перспективі членами цих організацій [17]. В заключному Комюніке Північноатлантичної Ради, прийнятому в грудні 2003 р. було зазначено: «Ми... вітаємо досягнутий за минулий рік прогрес у виконанні Плану дій НАТО-Україна і українського річного плану на 2003 рік. Розраховуємо на конкретне виконання річного цільового плану в 2004 році в тому числі на проведення вільних і чесних президентських виборів, покращення в свободі ЗМІ, посилення контролю над експортом озброєнь, просування на фінансування оборонного аналізу. Закликаємо Україну провести всі реформи, необхідні для досягнення її мети – повної євроатлантичної інтеграції, і будемо постійно активно розглядати всі можливі варіанти підтримки України в цих зусиллях» [18]. Наступним етапом вступу України до НАТО стане самміт країн НАТО на найвищому рівні 2004-го року. Міністр оборони України Є.Марчук вважає, що до того часу Україна повинна вийти на «План дій щодо членства» [19].

Таким чином, участь в офіційних програмах підготовки до членства в НАТО не надасть Україні жодних додаткових гарантій щодо його отримання. Але це стане символічним актом політичної підтримки стратегічного вибору України, засвідчить успіхи нашої держави на цьому напрямку. Членство в НАТО несе із собою певну перспективу та привілей. Для європейського співтовариства поряд із Європейським Союзом НАТО залишається основною інституцією побудови нової політичної Європи. Від так євроінтеграційний шлях України до членства в ЄС лежить через вступ у НАТО. Для України НАТО – це найкоротший шлях входження до політичної Європи. Це найбільший позитив, якого може очікувати Україна від приєднання до Альянсу. Негатив від неприєднання полягає в тому, що ми в іншому разі перетворимося в буферну зону.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены политические и правовые основы взаимоотношений Украины с Организацией Североатлантического Договора. Особое внимание уделено анализу Государственных программ сотрудничества Украины с Альянсом. Показаны перспективы Украины, связанные с принятием в 2002 году Советом национальной безопасности и обороны решения о вступлении в НАТО. Рассматриваются ориентиры, обозначенные Планом действий Украина-НАТО.

SUMMARY

The paper considers political and legal basis for the relations of Ukraine with the North-Atlantic Treaty Organization. The special emphasis is put to analyzing the Government Programs of the Ukraine's cooperation with the Alliance. There are shown the prospects of Ukraine as regards to the decision on entering NATO taken by the Council of National Secu-

city and Defense in the year 2002. There are analyzed the guidelines stated in the Action Plan Ukraine-NATO.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. www.interfax.kiev.ua/ 29.11.2003.
2. Бутейко А. Куди прямує Україна. – К.: Юрид. кн., 2001. – 56 с. Марчук Є. Україна: нова парадигма поступу: Аналітичне дослідж. – К., 2001. – 216 с.; Ляшенко О.О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.). Автореф.канд.іст. наук. – К., 2002. Василенко С.Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. – Одеса: ОДМА, 2000; Пирожков С., Чумак В. Україна і НАТО // Політика і час. – 1995. – № 6. – С. 13-17; Огірчук Ю. Відносини Україна – НАТО: історія і перспективи розвитку//Визвольний шлях. – 1998. – № 1. – С.16-23; Кульчицький С. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. – 1999. – № 3. – С.47-59; Козакевич С. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. – 1999. – №1-2. – С.87-102; Гончаренко О. Динаміка розвитку співробітництва НАТО і України: визначальні фактори, проблеми і перспективи//www.intellect.org.ua/; Цок Н. Відносини Україна – НАТО: стан і перспективи//www.dif.org.ua/; Храбан І. Довгий шлях до своєї Праги. Євроатлантична інтеграція – головна домінанта зовнішньої політики України// Політика і час. – 2003. – № 7. – С. 35-42.
3. Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці та штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі щодо забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України; Тлумачення статті 10 Паризького протоколу про статус міжнародних військових штабів, створених відповідно до Північноатлантичного договору від 28 серпня 1952 року; Угода про безпеку між Урядом України і Організацією Північноатлантичного Договору//www.rada.gov.ua/; План дій Україна-НАТО//www.mfa.gov.ua/ – офіційний сайт Міністерства закордонних справ України; Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)// www.kmu.gov.ua/ – офіційний сайт Кабінету Міністрів України; Рекомендації парламентських слухань «Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» затверджені Верховною Радою України 21 листопада 2002 року//www.foreignpolicy.org.ua/ Український Монітор. Події та коментарі. – сайт інформаційно-аналітичного центру. – 2002. – 29 грудня; Положення про Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції // – офіційне інтернет-представництво Президента України; Державна програма підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки; Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки; Державна програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки.// www.president.gov.ua/ – офіційне інтернет-представництво Президента України.
4. Партнерство заради миру. – Брюссель, 1994.
5. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору. – Брюссель, 1997.
6. Бурковський П. Україна – НАТО: між партнерством та ізоляціонізмом //www.dif.org.ua/
7. Гончаренко О. Динаміка розвитку співробітництва НАТО і України: визначальні фактори, проблеми і перспективи//www.intellect.org.ua/

8. Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року. Затверджено Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. №1209/98 //Зовнішня політика України: Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багатосторонньому співробітництві. Посібник для студентів вищих навчальних закладів/За редакцією проф., д-ра іст.наук П.В.Доброва. Укладачі І.М.Грідіна, П.В.Добров, Ю.Т.Теміров, І.Я.Тодоров – Донецьк, 2002.– С. 290-314.
9. Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001-2004 роки. Затверджена Указом Президента України від 28 січня 2001 року N 58/2001// www.president.gov.ua/. – Офіційне Інтернет-представництво Президента України.
10. Голос України. – 2003. – 27 березня.
11. Щоб Україні потрапити у НАТО, парламент повинен залити «пальне у баки» // www.pravda.com.ua, 27.02.2003.
12. Заявка України на вступ до НАТО [29-05-2003, 13:45//www.ieac.org.ua – Сайт Інституту євроатлантичного співробітництва.
13. План дій Україна //www.mfa.gov.ua/ – Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України.
14. Державна програма підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки //www.president.gov.ua/
15. Державна Програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки //www.president.gov.ua/
16. Цільовий план Україна-НАТО на 2004 рік у рамках Плану дій Україна-НАТО //www.president.gov.ua/
17. www.mfa.gov.ua.
18. Заключение коммюнике заседания министров иностранных дел НАТО //usinfo.state.gov/products/washfile/russian.shtml.
19. Марчук збирається почати вступати до НАТО у 2004 році //www.pravda.com.ua (24 15-09-2003, 18:59).

Надійшла до редакції 19.11.2003 р.

УДК 940.55 (477)

МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ – В СОЦІАЛЬНІЙ ГАРМОНІЇ **деякі дискусійні питання у викладанні курсу історії України** **(останнє десятиріччя)**

М.П.Парінов, В.Г.Богуславська

Думаємо, важко знайти сьогодні громадянина України, незалежно від віку, освіти і етнічної приналежності, який би не замислювався над майбутнім своєї країни, майбутнім українського суспільства й майбутнім свого місця в цьому суспільстві. Замислюються всі, причому, не без тривоги. Якщо звертатися з приводу цієї проблеми до літератури, то в цілому людина доволі ґрунтовно може задовольнити свій теоретичний інтерес. За роки суверенітету України створена досить велика історіографія проблеми входження країни і українського суспільства у майбутнє. До неї звертаються історики, політологи, філософи і особливо політики-практики при визначенні шляхів розвитку

суспільства. Сформувалися дві головні концепції бачення майбутнього України. Це концепція суспільства західноєвропейського типу і концепція суспільства, побудованого на східнослов'янських цінностях. Історіографія цієї проблеми ґрунтовно розглянута у монографії В.А. Моргуна. В ній аналізується твори прихильників як першої концепції, які гуртуються навколо Міжнародного фонду «Відродження» Дж. Сороса, Творчого центру «Каунтерпарт» і фонду «Євразія», так і другої, найпопулярнішим виразником якої вважається академік В.М.Литвин [1]. Варто доповнити це ще деякими публікаціями останнього часу [2].

Але дуже слабо розроблені в літературі проблеми методології та методики викладання цієї теми в вузівському курсі історії України [3]. Одна справа читати про це один на один з науковцем, інша – казати в аудиторії, в якій тебе слухають і дивляться тобі в очі вісімнадцятилітні, які духовно формувалися в дуже складний перехідний час, коли в суспільстві стикнулися принципи життя, нерідко виключаючи один одного. Мета цієї статті й полягає в тому, щоб шляхом узагальнень конструктивів наукової політичної думки і виявлення тенденцій соціально-політичних процесів в Україні, користуючись принципами педагогіки вищої школи, виробити основні методологічні засади викладання означеної теми.

Коли у студентській аудиторії називаєш останню тему курсу історії України «Україна – незалежна держава», мимоволі згадуєш чудові рядки з поеми «Русь» російського письменника XIX століття О.К.Толстого: «Ходить бывает склизко по камушкам иным. О том, что очень близко, мы лучше умолчим».

Так, дійсно, письменник може замовчати, обійти те, про що йому важко або небезпечно говорити. А ось як лектору бути... Він зобов'язаний, відповідно до навчальної програми, показати все, що вимагається, розставити всі крапки над і. І не тільки «відповідно до програми», а й відповідно до своїх поглядів, розумінь, переконань, у чому й полягає вища моральність педагога і вченого. А це дійсно «буває слизько», бо якого питання не торкнешся, виявляється різне, частіше цілком протилежне тлумачення, в більшості випадків гостро політичне, яке зачіпає не тільки інтереси конкретних політичних сил, соціальних прошарків суспільства, але і просто самолюбство, амбіції окремих людей, в тому числі, можливо, і тих, хто сидить у вашій аудиторії, незважаючи на її молодий вік.

І все ж спробуємо в жанрі лекції визначитися у трактовці деяких вузлових дискусійних питань цього періоду історії України.

Питання з питань – чому розпався Радянський Союз? Воно має визначальне для розуміння студентською молоддю її майбутнього. Правильна, науково об'єктивна і обґрунтована відповідь на нього розкриє слухачам очі не тільки на теперішнє й майбутнє, але і зв'язок їх з минулим України. В пошуках такої відповіді можна йти по ходу самого політичного процесу. Згадаємо економічний застій 70-х-80-х р., «перебудову», гарячковиті спроби економічного і політичного реформування, конкретні прояви його в Україні, більше подібні на оновлення тільки форм реалізації попередньої стратегії, на рошування руху за національну незалежність у республіках, в тому числі і в Україні. І врешті-решт формується досить злагоджена система причин, котра і стане головною для обговорення разом зі студентами проблеми.

На наш погляд, головна причина краху СРСР – економічна. Адміністративно-командна система керівництва союзним народним господарством, надзвичайно складним за структурою, регіонально-національною специфікою, була не спроможна динамічно його надалі розвивати, щоб забезпечити матеріальний добробут суспільства, а отже, і підтримувати соціальну, політичну і духовну стабільність. Зміцненню відцентрованих тенденцій в економіці сприяв догматизм в економічній теорії, яка сформувалася ще у 30-ті р. XX ст. (єдина, т.т. державна форма власності на засоби виробництва,

пріоритет виробництва засобів виробництва, групи «А», над виробництвом предметів споживання, групи «Б», залишковий принцип фінансування соціальної сфери та ін.). І, оскільки союзний народногосподарський комплекс структурно мав національну основу, в пошуках нових організаційних і методологічних засад погляди мимоволі зверталися до ідеї самостійності національних економік.

Близько пов'язана з економічною суто національна причина – зріст національної самосвідомості народів, які входили до складу держави з великоруським центром. Політичне та економічне керівництво у регіонах, т.т. у союзних республіках, завдяки близькості до інтересів і потреб своїх народів, усе послідовніше і конструктивніше почало усвідомлювати егоїзм та деструктивність директивності центру. Це усвідомлення накопичувалося десятиріччями і від еліти суспільства воно поступово переходило, проникало у маси. Отже, незалежні колишні союзні республіки, в тому числі і незалежна Україна, стали можливими завдяки 70-річному державотворенню націй у складі СРСР. Що стосується України, то внаслідок такої творчості сформувалася етнічно українська територія, український економічний простір, сучасне українське політичне, соціальне і духовне середовище. Т.т. мова йде про структурні основи соборної та вільної України. Такий підхід, а він, безумовно, історично логічний, дає, до речі, можливість говорити про об'єктивну закономірність та прогресивність, як це не парадоксально звучить на перший погляд, вступу України 1922 р. до складу СРСР. Імперське мислення, а це помітили всі, змінилося навіть у росіян, про що свідчить той факт, що саме Росія, РСФРР, російська нація першою прийняла Декларацію про державний суверенітет. Виходить, їм стала неприємною роль «старшого брата у братській сім'ї народів». Все більше усвідомлюючи себе самодостатньою політичною нацією, українці, як і інші народи СРСР, все впевніше, відвертіше і послідовніше виявили бажання жити самостійно. Подібно до дітей у великій сім'ї, коли вони з роками досягають розуміння самостійного життя, хоча і поруч з батьками, братами, але все ж окремо, зі своїм ладом у своїй сім'ї, бо як писав Т.Г. Шевченко, «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля». І Україна услід за РСФРР теж прийняла Декларацію про державний суверенітет. Потім почався, як незабаром помітили політичні лідери, парад суверенітетів. Усі союзні та деякі автономні республіки прийняли схожі документи. Формально СРСР ще існував, але всім стало зрозуміло, що він відходить в історію.

У розпаді СРСР далеко не останнє місце належить ідейно-моральній причині. Багато десятиріч радянський народ пов'язував своє уявлення про соціальну справедливість з суспільством, яке було збудовано у країні Рад. Певна річ, воно, хоч і не ідеальне, але все ж, все ж ... Люди пишалися неосяжною батьківщиною. Однак гласність у 80-х р. зняла рожеві окуляри з очей. Із соціалістичного інтернаціоналізму стала вилазити русифікація, із соціальної рівності – урівнілівка, з лозунгу «народ і партія – єдині» – партійно-державна кастовість номенклатури, із демократії рад – бюрократизм. І народ, зрозумівши шкідливість видимої правдивості, відвернувся від такої держави. Втративши духовну підтримку мільйонів, імперія виявилася приреченою.

Безумовно, усвідомленню націями, і, може бути, перш за все, українцями, поряд з росіянами, необхідності жити самостійно, т.т. самостійно розпоряджатися своєю долею, сприяла короткозора імперська зовнішня політика Кремля. Це і «холодна війна», в яку радянське політичне керівництво дозволило своїм західним опонентам втягнути СРСР. І претензії на світове панування, за яким і українці розплачувалися життям. І щедрість, яка видавалася за пролетарський інтернаціоналізм, до деспотичних режимів, що далеко не демократичними засобами насаджувалися у далеких країнах. За СРСР затвердився недобрий поговор «імперії зла». Мільйони людей стали, якщо не соромитися, то в усякому разі скептично ставитися до своєї держави, до її керівництва.

У розпаді, точніше, у засобі та стилі розпаду СРСР певну роль відіграли і суто суб'єктивні, особисті причини. Про них треба розповісти студентам. Молодь полюбляє ці сюжети, вони оживляють лекцію, хоча й не являються головними. Так от, реформаторство Президента СРСР М.С.Горбачова, яке мало швидше руйнівний, а не будівний, як представляла офіційна пропаганда, характер. Амбіції, прагнення до влади Президента Росії Б.М.Єльцина. Національне підґрунтя концепції Президента України Л.М.Кравчука. Разом з тим суб'єктивізм не можна ставити на початок кута – історично не логічно звинувачувати Б.М.Єльцина, Л.М.Кравчука, С.С.Шушкевича в порушенні Конституції СРСР, немовби у руйнації СРСР, як це робилося в перші часи лівими політичними силами, особливо в Росії. Біловезькі та Алма-Атинські рішення дозволили взяти під політичний контроль розпад імперії, який розпочався та загрожував перерости у громадянське протистояння. Отже, ці політичні лідери відіграли історично важливу позитивну роль.

І все ж розпад СРСР – не унікальне явище. В історії, у тому числі і в історії слов'ян, така доля спіткала не одну імперію. І показово, що в основі механізму розпаду так чи інакше завжди лежали, як і у випадку з СРСР, перш за все, як бачимо з вищесказаного, економічний і національний фактори. Отже, можна припустити, що і надалі в історії державності економіка та національна сутність народів залишаються визначальними.

Не менш гостро дискусійним є питання про причини системної кризи, яка охопила Україну, як тільки вона отримала незалежність і яка не відпускає її ось вже 12 років, хоча і спостерігаються в останні 2-3 роки деякі спроби змінити ситуацію, а також питання про шляхи виходу з цієї кризи. Це питання для студентської аудиторії, не дивлячись на її молодість, не нове, воно, як кажуть, висить у повітрі, обговорюється в родинах. Тому ця частина лекції може бути побудована як співрозмова, у всякому разі, вона не може бути суцільним монологом лектора.

Чому так сталося, що національний прибуток України скоротився більш ніж вдвічі, що 80% населення живе за межею бідності, а 5% – заволоділи 30% національного багатства, що 50-60% прибутку дає тіньова економіка, що за ці роки змінилося 11 урядів, що за якістю життя країна відкинута буквально на задвірок цивілізації – на 80-90-е місце у світі... Можна багато, дуже багато ставити ці «що». Загалом все це призвело людей до того, що вони зневірилися, і зігриває душу лише те, що вони ніби незалежні, але хіба може знедолений бути вільним і незалежним, хіба може бідна країна бути демократичною і незалежною, особливо в умовах глобалізації.

Спробуємо і ми в дискусійному порядку відповісти на це сакраментальне «чому?».

Юнаками зі школярськими уявленнями про економіку радянської України виглядають сьогодні романтики-патріоти, українські націоналісти, які, в умовах ейфорії початку 90-х р. правда, в основному в Західній Україні, стверджували, що Україну століттями оббирали, що вона нібито годувала Росію, і що зараз ми вже заживемо заможнo. Насправді стартові можливості у другій за розмірами союзній республіці СРСР були не найкращими. Обстежених запасів корисних копалин, особливо енергоносіїв, в Україні було не так вже і багато. Переважала традиційно важка промисловість, недостатньо були розвинуті соціально орієнтовані галузі. Застаріла технологія. Виробнича залежність від інших республік, перш за все від Росії: лише 5% готової продукції виготовлялося у замкненому республіканському циклі. За розміром валового внутрішнього продукту на душу населення Україна посідала лише 8-е місце серед союзних республік СРСР.

Серйозні причини? Безумовно. Але наші опоненти можуть помітити (і такі знайдуться й в студентській аудиторії), що у світі багато прикладів, коли країни з такими і навіть ще з гіршими, стартовими можливостями порівняно швидко виходили з буквально катастрофічного становища і зараз процвітають. Важко не погодитися. Отже, далі, мабуть, необхідно шукати інші, суто українські, переважно суб'єктивні причини.

На перше місце серед цих причин треба поставити відсутність або, може, краще сказати, слабкість національної, політичної, економічної і культурної еліти. Ця слабкість переслідує український народ ось уже багато століть. Студенти пам'ятають лекції про козацтво. Українці, пишаються феноменальністю цього соціального явища. Але отамани, складаючи його цвіт, цілком були малограмотними або зовсім неграмотними. У Львівському університеті (заснований у 1661 р.) навчалися переважно поляки. Києво-Могилянська академія, перший вищий навчальний заклад в Україні, все ж поступався багатьом іншим подібним європейським центрам культури та освіти того часу. Б. Хмельницький, який повів свій народ на боротьбу за українську державність, можна сказати, поклав початок формуванню істинно національної еліти, яка пізніше стала швидше частиною російської еліти. А згадаємо дефіцит політичної та господарської еліти в період національно-демократичної революції (1917-1920 р.). В. Винниченко, безумовно, талановитий письменник (і в аудиторії може знайтися студент, який готував про нього повідомлення), але саме – письменник, літератор, адже ж для голови уряду, тим більше в державі, яка тільки формувалася, цього, погодьтеся, замало. Потрібні були й академічна освіта (економічна, політична, юридична), і досвід роботи. Траплялося, що до уряду входили навіть студенти. У період перебування України у складі СРСР, безумовно, ситуація помітно змінилася в цій галузі на краще. Разом з тим у радянської української еліти сформувався стійкий комплекс неповноцінності, другосортності, яку можна назвати ще провінціалізмом, т.п. відсутністю потреб, а це означає, і досвіду, стратегічного мислення, прийняття доленосних рішень, сміливості відповідати за них перед народом та історією. Ці люди, які піднялися на гребені хвилі боротьби за самостійну державу, виявилися нездатними глибоко усвідомити і сформулювати базові загальнонаціональні інтереси та організувати їх реалізацію. Така слабкість в цілому патріотично налаштованої, відданої інтересам народу еліти виявилася добрим ґрунтом для проникнення до влади кар'єристів, користолюбців, які прагнуть особистого збагачення за рахунок суспільства. І як наслідок – відсутність науково обґрунтованої, стійкої, послідовної політики в економіці, державному будівництві, в соціальній і духовній сферах, у відношеннях з іншими країнами і народами. Досить згадати зовнішньополітичні курси, що є в принципі пріоритетними в діяльності влади молодого держави. Спочатку – одновекторний курс (орієнтація лише на Захід, причому така, що члени уряду України літали у Вашингтон і Нью-Йорк узгоджувати, як і в якому обсязі громадяни України повинні сплачувати житлово-комунальні послуги). Потім цей вектор повернули на 180 градусів – на Схід. І раптом – благовекторний (на Захід і на Схід, але на чолі кута ставить свої національні інтереси). Нарешті, знову фактично одновекторний (намагання вступити до НАТО, Євросоюзу), забувши при цьому, що на початку 90-х р. ХХ ст. Україну оголосили позаблоковою. Звичайно, така нестійкість, невизначеність, непослідовність не приносили та навряд чи принесли Україні славу, авторитет, економічні та політичні дивіденди.

Важлива причина системної кризи в Україні – законодавчий вакуум, з одного боку, і правовий нігілізм, з іншого. Закони, які діяли у радянській Україні, виявилися практично неприйнятними, недоступними або вкрай неприйнятними в нових політичних умовах. Крім того, цих законів вкрай не вистачало. Нових же Верховна Рада приймала дуже мало. А які й приймала – вони були недосконаліми, часто не працювали, особливо окремі їх статті, дія яких свавільно призупинялася. Навіть Конституція України, прийнята у 1996 р., в цілому досить демократична, в багатьох випадках відкрито ігнорувалася. «Ручне» управління спрацьовувало слабо в силу відсутності досвіду еліти, відданої високій ідеї, про що вже говорилося. До того ж процвітали правовий нігілізм, свавілля, всездозвілля чиновництва і за радянською інерцією – звичка людей вирішувати великі та повсякденні питання життя за принципом «ти – мені, я – тобі».

Назвемо ще одну причину – соціально-ідеологічну. Між принципами демократичного суспільства, зокрема, принципами ринкової економіки, з одного боку, і пануючою в українському суспільстві ідеологією, т.т. домінуючими умонастроями мас, з іншого, існували на початковому етапі незалежності України й існують до сьогоднішня непримирненні протиріччя. Сформована десятиріччями доби тоталітаризму ідеологія, соціопсихологія, яка тяжіє коріннями до колективізму, ізоляції від зовнішнього світу, аскетизму, життя в ім'я «світлого майбутнього», несумісні з ідеологією демократичного суспільства, головні цінності якого – інтереси індивідуума, експансіонізм, гедонізм, життя щасливого сьогодні, а не завтра, що, виявилось, більше відповідає біологічній сутності людини. На цьому ґрунті зіткнулися два ідеали людини: вихованої тоталітарною системою – колективіст, слухняний, задоволений тим, що є, який живе заради дітей, нового покоління, – і який формується в умовах затвердження демократії – самостійний, ініціативний, нахабний, егоїстичний. Розгорнута між цими ідеологіями та ідеалами боротьба далеко не завжди приносила й приносить перемогу другим, а головне, не сприяла консолідації суспільства. Духовно-ідеологічне оновлення, оздоровлення – процес довготривалий і болісний, хоча й об'єктивно неминучий і дійсно прогресивний.

Таким чином, з нашого аналізу разом зі студентами зробимо висновки. В процесі розпаду СРСР і в процесі системної кризи, яка охопила незалежну Україну, вбачається дія одного загального, хоча, звичайно, і специфічного у конкретних проявах, механізму. Механізму порушення соціальної, у широкому розумінні цього слова, рівноваги. Рівноваги між націями, класами, стратами, бюрократією і громадянами, поколіннями, містом і селом, мешканцями регіонів і т.п. Світова історія свідчить, що рятування в такому випадку частіше буває можливим за допомогою диктатури. Але українське суспільство вже було ситим її привабливістю – багатостолітньою особистою диктатурою монарха, потім 70-річною диктатурою пролетаріату, практично виявленою у диктатурі державно-партійної номенклатури. Воно, це суспільство, ні в добу розпаду СРСР, ні в добу становлення демократично суверенної України не забажало, і, мабуть, не вміло було висунути на політичну арену такого диктатора. І, мабуть, на краще. Історія робить те лише, що повинна робити. В даному випадку вона позбавила майбутнє покоління від необхідності встановлювати пам'ятники жертвам диктатур, які пішли в небуття. Самоорганізуюча соціальна система все ж таки краща за насильство, хоча влада і не буває без насильства.

При такому погляді на недавнє минуле і на сьогоднішня логічними, виходячими з них, хоча й дискусійними будуть здаватися наші роздуми про майбутнє країни і народу. Історія, як відомо, не любить умовного таланту. І все ж. Визначені в житті української держави і суспільства тенденції (а їх спорідненість проглядається і в економіці, і в політиці, і в духовній сфері), правда, тенденції дуже слабкі, дають деякі підстави для оптимізму. Це тенденції до соціальної гармонії. Гармонії поколінь, при дотриманні сутності, особливостей кожного з поколінь як суб'єктів відношень. Старшого – носія традицій, консерватизму, що охороняє усталеність, стабільність суспільства. Молодого, яке прагне ствердження своїх нових духовних цінностей. Гармонії національної. На базі усвідомлення представниками усіх 130 етносів, які живуть на території від сивих Карпат до Дону, від Чорного моря до Сіверщини, себе українцями, т.т. народом України, крайнами, земляками. В Конституції України це знайшло єдине правильно визначення: український народ – це громадяни України всіх національностей [4]. Іншими словами, мова йде про те, щоб, нарешті, відмовитися не тільки на соціальному, а й на психологічному і побутовому рівнях від стереотипів домінації у відношеннях націй й не тільки в континентальному масштабі, і не тільки в масштабі колишнього СРСР, але і в кордонах власної держави, яка носить ім'я одної нації – України. Відмотися на користь як політичної рівноваги, на чому наголошено і затверджено, так і культурної, духовної рівно-

ваги усіх людей, які проживають на українських землях. Бо, як казав М.С.Грушевський, «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а, живучи, хоче працювати для добра краю і його людності» [5]. При цьому головно, об'єднуючу функцію повинна виконувати українська національна ідея, складовими якої на сучасному історичному етапі є усвідомлення всім народом необхідності існування незалежності України, уявлення населенням себе спільнотою, яка має специфічні, суто національні риси і виявляється в способі життя, культурі. Безумовно, при збереженні усіма учасниками в цьому процесі своєї етнічної ідентичності, глибокої поваги до національних особливостей тих, хто живе поруч, виключення не тільки з державної практики, але і з побуту принижуючих національну гідність понять «державотворча нація», «титульна нація», «нацменшість» і визнання багатобарвності, багатобарвності українського народу як великого невтраченого духовного багатства. Гармонія класів, інших соціальних прошарків. Робочих і селян. Найманих робітників і роботодавців. Виробників матеріальних і духовних цінностей. Керівників і тих, ким керують. На засадах життєвої для суспільства необхідності кожного служити спочатку своєму соціальному партнеру, а потім вже собі, піклування про загальне добро. Гармонії більшості і меншості у вищому законодавчому органі влади і в органах місцевого самоврядування при усвідомленні більшістю вищої відповідальності за сучасне і майбутнє за долю держави і регіонів та визнання тією ж більшістю права меншості на владу у вирішенні доленосних питань життя суспільства на засадах головного принципу демократії – влада належить народу. Гармонії багатопартійної системи. Партії повинні посісти місця у Верховній Раді і в органах виконавчої влади як музиканти у симфонічному оркестрі, залежно від кількості голосів, які отримали на виборах. Гармонії принципів функціонування економіки: капіталістичних (приватна власність, конкуренція) і соціалістичних (планування, контроль і управління з боку держави), що призведе до конвергенції капіталізму і соціалізму в економічній і соціально-економічній сферах. Не можна не згадати про гармонію на рівні совісті, особливо важливо це в студентській аудиторії в Донбасі, де можуть сидіти діти не тільки християн, а й мусульман, іудеїв. Згадаймо про Закон «Про свободу совісті та релігійних організацій» (1991 р.), який гарантує сприятливі умови для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання» [6].

Варто на цьому місці в лекції трохи зупинитись й звернутися назад, до тем, в яких розглядався історичний досвід українського народу в радянські часи. Не все було тоді погано, як інколи зараз представляє пропаганда. Досвід цей дуже багатий, і українці схильні до колективізму (гуртом й батька легше бити). Його, цей досвід, не треба викреслювати з історичних надбань. До речі, такий підхід буде носити й виховний характер – прищеплювати молоді повагу до старшого покоління.

Якщо узагальнити все, про що йшлося в попередньому абзаці, – мовиться про гармонію на принципі соціального партнерства при збереженні за кожним із соціальних прошарків, за кожною організацією права відстоювати свої інтереси до кінця.

Однак, на сучасному рівні розвитку цивілізації не варто все ж виключати можливість і заперечувати правомірність соціальної революції як прояву права більшості на владу.

Оскільки все це – в майбутньому, можливо, – виникнення нових політичних, економічних, духовних обставин і колізій. І коли стане реальністю гармонічне суспільство, історики, мабуть, встановлять зв'язки і взаємозалежність. Майбутнє перетвориться на сучасне, в якому можна буде кожному, в тому числі і викладачеві в студентській аудиторії, не так вже «склизко ходити по камушкам иным», тому що це сучасне буде, вважаємо, щасливим.

Але поза нашого розгляду залишилося ще багато питань з поставленої нами наукової й науково-педагогічної проблеми. Варта, наприклад, уваги зворотня реакція студентів на викладене, особливо в тому разі, якщо перед ними людина із того часу, який вона дуже гостро аналізує. Цікаво було би проаналізувати бачення майбутніх фахівців їх місця в новому суспільстві. І нарешті, суто методичне питання: характер, сутність, тональність тестових завдань з розглянутої теми на курсовому екзамені.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины распада СССР, системного кризиса, который охватил независимую Украину, проблемы консолидации и гармонизации украинского общества на современном этапе с ретроспективой в недавнее прошлое Украины. Сделаны некоторые прогнозы на ближайшее будущее.

SUMMARY

The authors of this issue research the methodological and methodical problems of studying the final theme of History of the Ukraine. The maintenance of this theme is based on discussion about the future and perspectives of the sovereign Ukraine. The authors resume that a social harmony and high-developed civil society are the main goals of the Ukraine's future. Studying the history of the Ukraine, especially contemporary processes, help the students to make this more realistic.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. Донецьк. – 2003. – С.13-42.
2. Литвин Володимир. Інтелігенція у контексті сучасних процесів // Голос України. – 24 жовтня 2003 р. – С. 4-5; Павловський М. Псевдореформи – це економічний тероризм проти українського народу //Голос України. – 31 жовтня 2003 р. – С.8-9; Таниук Лесь. Культура як перетворення //Голос України. – 24 грудня 2003 р. – С 8-9; Мовчан П. Духовна криза суспільства і шляхи її подолання //Голос України. – 2003. – 25 грудня 2003 р. – С.8.
3. Громадянська освіта: книга для вчителя /Арцишевський Р.А., Бакка Т.В., Гейко І.М. і ін. – Львів: ТЕКА, 2002. – 158 с.; Громади України: на шляху відродження. Посібник. /Гарматій А., Бонн Дж., Пчеліна С. та ін. – К.: Вид. поліграф. Тов-во «Ай-Бі», 2002. – 280 с.
4. Конституція України. – К., 1996. – С.3.
5. Грушевський М.С. Чи Україна тільки для українців? //Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського /Упорядник Демиденко А.П. – К.: Веселка. – 1992. – С. 109.
6. Нові закони України. – К.: Мрія. – 1991. – С.93.

Надійшла до редакції 09.11.2003 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 141.7

ПОНЯТИЕ ЦЕННОСТИ: ПРОБЛЕМЫ ЭТИМОЛОГИИ И СЕМАНТИКИ

Ф.Е.Соколов

Одной из особенностей современного отечественного философского дискурса является активное обсуждение проблемы ценностного подхода к реальности. Не в последнюю очередь это связано с процессом освоения аксиологии как специфического раздела философского знания в нашей стране.

На Западе подъем интереса к аксиологии прошел. Она заняла свое место как теоретическая философия, методология и прикладная область метафизической рефлексии в структуре философских «штудий». В советскую эпоху аксиологию постигла участь генетики, семиотики, кибернетики. А если работы по аксиологии и появлялись, то они были либо критически ориентированы по отношению к ней (О.Г.Дробницкий), либо рассматривали предельно пропедевтические проблемы общей теории ценностей (В.П.Тугаринов).

Тем не менее, в работах 80-90-х годов (В.Ф.Сержантов, М.С.Каган) утвердилась мысль, что феномен, именуемый ценностью, образует сложное в структурном, языковом, онтологическом отношении явление. Отсюда делался вывод, что категория «ценность», которая обозначает это явление, может и должна трактоваться, по крайней мере, в значениях: как онтологическое понятие, как психологическое понятие и как логико-гносеологическое понятие.

В 80-90-е годы XX столетия в отечественном философском дискурсе проблема ценностей рассматривалась А.А.Ручкой, В.С.Бакировым, Г.В.Гребеньковым [1]. Они рассматривали проблему ценностей в разных контекстах: социологическом, философско-антропологическом, социально-психологическом. Однако в аспекте лингвистическом, логико-семантическом проблема ценности еще и поныне остается практически неразработанной.

Сегодня немного найдется авторов, исследующих проблемы аксиологии, которые не были бы обескуражены тем множеством значений, в которых используется слово «ценность» в обыденном и научном языке, а равно и тем многообразием дефиниций, которые даются этому понятию в философии и иных областях научного знания. Данная констатация, конечно же, не означает, что строгость и точность в употреблении понятий не является идеалом всякого научного рассуждения. Однако, что касается философских понятий, то здесь особенно следует учитывать то обстоятельство, что выявление их значений и установление дефиниций не может быть уподоблено такого же рода процедуре в отношении научных терминов. Втиснутые в строго однозначные и ограниченные значения и дефиниции, философские понятия теряют ту свою особенность, когда в одном и том же понятии сталкиваются противоположные и трудно совместимые содержания. В неустранимой многозначности философских понятий открывается простор для неопределенности и субъективности рассуждений, но вместе с тем постигаются подлежащие разрешению проблемы. Здесь также уместно заметить, что и сама уста-

новка на строго научное познание является разновидностью ценностной ориентации, в содержание которой справедливо было бы включить и такую древнюю максиму, как не приписывать предмету исследования большую степень точности, чем та, которая предопределяется самой природой предмета (Аристотель).

Упрочнение в философском словаре понятия ценности относится к недавнему времени – последней трети XIX в. До этого значение понятия ценности, имея в виду его употребление в научном языке, было сравнительно ясным и использование ограниченным: оно первоначально употреблялось в экономическом, или как бы экономическом, смысле и за отсутствием этого смысла не имело отношения к таким качествам или идеям, как добро, красота, истина, справедливость, достоинство, благоденствие, совершенство и т.п.

Термин «ценность», заимствованный философией из политэкономии, этимологически связан с понятием стоимости — центральным понятием экономической науки и в особенности такого ее раздела, как теория стоимости. Этимология эта подтверждается тем фактом, что во всех западноевропейских языках понятия «стоимость» и «ценность» обозначаются одним и тем же термином. Напомним также, что в русской дореволюционной литературе понятие «стоимость» (нем. Wert, англ. value, франц. valeur, исп. valor, итал. valore и т.д.) переводилось чаще всего как «ценность» [2]. В качестве синонима экономического понятия стоимости термин «ценность» используется иногда и в современных работах по экономической теории.

Объясняя тот факт, что слово это приобрело значение фундаментального философского понятия, нельзя не принять во внимание и следующий момент: слово оказалось весьма удобным своей лексической пластичностью – «ценность» легко сочетается с другими словами, понятиями, терминами и от него просто образуются производные.

Вообще говоря, лексические особенности того или иного слова, при условии выполнения им функций философского понятия, относятся к важнейшей его характеристике в качестве и собственно философского понятия. Эти особенности проявляются, в частности, в возможности использования слова и в различных областях научного познания и вместе с тем в иных сферах культуры.

Терминологическое совпадение понятий стоимости и ценности представляет интерес не только в лингвистическом отношении, хотя также и в этом плане, поскольку выяснение происхождения того или иного понятия может оказаться не более безразличным к выяснению развитым историческим употреблением актуально сложившегося его содержания. В данном случае, т.е. имея в виду этимологию понятия ценности, связь между ним и понятием стоимости прослеживается достаточно четко: свидетельством этого является тот факт, что во всех современных классификациях ценностей стоимость (или экономическая ценность) неизменно фигурирует в качестве одного из типов ценности, видовой ее характеристики.

В свою очередь, понятие стоимости (или ценности в экономическом смысле) имеет множество значений. В наиболее общем виде под стоимостью подразумеваются два явления: меновое отношение товаров, измеряемое затраченным трудом (а также и иными показателями) на их производство и полезность товара; первое называется меновой стоимостью, второе – потребительной. Первоначальное, коренное значение понятия «ценность», без поясняющего определения, сводится именно к понятию потребительной стоимости, которая, как известно, только на определенном историческом этапе, приобретает товарную форму и сопрягается тем самым с меновой стоимостью.

Этимологическую и типологическую связь понятий ценности и стоимости (стоимость как ценность, один из типов ценности) можно рассматривать как определенного рода свидетельство их связи также и в социально-историческом плане, а это последнее служит подтверждением точки зрения относительно генетической производности цен-

ностного отношения от непосредственно практического, в частности утилитарного отношения как разновидности ценностного.

Отмеченные особенности взаимосвязи понятий ценности и стоимости отражаются и в семантике слова «ценность», фиксируемой в толковых словарях. Обычно первое значение данного слова, на которое указывается, это выраженная в денежных единицах стоимость чего-либо. Слово «ценность» также связывается с обозначением того, что имеет известную стоимость и цену. Так что, очевидно, в выражении «письмо с объявленной ценностью» слово «ценность» относится к обозначению и собственно предмета, и того, эквивалентом чего он измеряется, его мерилу, т.е. его стоимости, цене.

Интересно отметить, что до сих пор некоторые толковые словари, разъясняя значение производного от существительного «ценность» прилагательного «ценностный», все еще ограничиваются указанием лишь на его экономическое значение – это то, что относится к обозначению стоимости чего-либо в каких-то ценах. «Ценностный» образуется здесь исключительно лишь от слова «ценность» в значении стоимости или от слова «цена» (например, ценностный (или стоимостный), ценностный учет операций, выполнение плана в ценностном выражении и пр.). Факт этот нетрудно объяснить тем, что слово «ценностный» в его новом и более широком значении не получило еще распространения в отечественном литературном языке, а тем самым и не приобрело словарного значения. В настоящее время понятие «ценность» утвердилось и, можно полагать, окончательно лишь в качестве специального термина в философских, социологических, психологических работах, где употребляется, как правило, в сочетании с другими понятиями (ориентация, отношение, свойство, система, метод и т.д.).

Второе наиболее устойчивое значение слова «ценность» – «важность», «значимость», «значительность», «существенность» чего-либо. Это значение намного шире и ближе к собственно философскому, нежели экономическому его смыслу. Но им в этом случае легко заметить такого рода двойственность в употреблении слова: оно обозначает как предметы (любой природы, материальной или идеальной), так и те критерии, стандарты, нормы, принципы и пр., на оснований которых данные предметы относятся к ценностям. (Эта вторая сторона выявляется скорее при логическом анализе понятия, чем при раскрытии лексического значения слова). То есть к ценностям относится не только то, что оценивается, но и то, с точки зрения чего что-либо оценивается. Таковы два основных значения слова как лингвистической единицы.

Понятно, что этими двумя наиболее общими и устойчивыми значениями слово не ограничивается. Так, «ценность» употребляется часто для обозначения предметов, свойств, включая и внутреннюю жизнь человека, имеющих превосходную степень какого-либо качества (художественные ценности, высокие моральные и интеллектуальные ценности человека), а также в значении «сокровища», «драгоценности» и пр. Кроме того, в различных контекстах речевого употребления слово может приобретать побочное, производное, переносное, метафорическое и пр. значения, как это и вообще свойственно множеству слов естественного языка.

Формально рассуждая, ценностью является все то, к чему приложимо слово «ценность». В своем наиболее общем значении существительное «ценность» обладает универсальной приложимостью. Ко всему, что так или иначе входит в мир человеческой практики и познания, могут быть применимы предикаты ценного, неценного или ценностно безразличного (последнее также относится к разновидности оценки, а следовательно и ценности). «Ценностными», т.е. ценными, неценными и ценностно нейтральными, являются вещи, явления, отношения, события, действия и пр. столь неоднородных типов, что трудно указать на какие-то общие для них свойства, на основании которых можно было бы закрепить за словом «ценность» единственное фиксированное зна-

чение. Все, что можно сказать в отношении общности свойств универсального множества предметов, называемых ценностями, так это то, что все такие свойства являются объектом оценивающей деятельности субъекта, что они значимы в каком-либо смысле относительно его позиции оценки.

Существует, однако, ряд промежуточных значений слова, располагающийся как бы между исходным, сугубо ценностным его значением и таким, когда оно не используется и не нуждается в использовании его в ценностном значении. Слово приобретает тем большее ценностное значение, чем в более значительной степени обозначаемое им содержание сближается с выражением в отношении данного содержания субъектной (что не равнозначно субъективной) оценки. Наиболее явственно ценностное значение слова проявляется при обозначении им того, что может быть названо «хорошим», «прекрасным», «истинным», «справедливым», того, что, вообще говоря, должно быть или, напротив, чего не должно быть. Слово «ценность» («ценное») является наиболее общей характеристикой содержательного типа качеств такого рода.

Это обобщенное, абстрактное, категориальное, философское значение понятия накладывается на разнообразные конкретные лексические значения слова вплоть до такого случая, когда оно (слово) утрачивает исконно философское свое значение и употребляется просто в качестве условно принимаемого и удобного термина.

Например, в часто встречающихся высказываниях типа: «Ценность чего-то состоит в том-то» или, в более конкретном и развернутом виде: «Ценность (1) такой-то научной теории состоит в том, что она (2) непротиворечиво, полно, доказательно характеризует (3) содержание такого-то природного процесса, или технического устройства, или исторического события, первый компонент данного рассуждения (1) в отношении к (3) имеет ценностно нулевое (или близкое к этому) значение». Здесь слово «ценность» употребляется не в прямом его смысле, а относится посредством компонента (2), т.е. определенных ценностно-эпистемологических характеристик (непротиворечивость, полнота, доказательство), к обозначению собственно внутреннего содержания компонента (3). Использование слова в его полном, подлинном и специфически ценностном смысле предполагало бы придание ему (в случае с нашим примером) прагматического значения, т.е. когда оно означало бы способность данного содержания (3) приводить в действия желания, чувства или познавательные устремления носителя языка (субъекта), воздействовать на его поведение.

И совсем уже чисто «техническое» применение, весьма далекое от философского и даже просто обыденного употребления, слово «ценность» находит в особых случаях его использования в некоторых областях научного знания, например, в биологии (селективная ценность), в музыковедении (относительная продолжительность обозначенной знаком ноты), в математике (одно из возможных определений величины или изменяемого количества: положительная ценность, абсолютная ценность, ценность алгебраического выражения, ценность функции, когда приписывают определенную ценность каждой независимой переменной), в кибернетике (входная и выходная ценность, эффективная ценность, ценность правила, отношения), в лингвистике (свойство языкового знака, сообщаемое ему языковой системой и способное проявляться в речи) и т.д.

«Ценность» приобретает разные значения в соответственно различных контекстах рассуждения. Но даже в одном и том же высказывании, например, в суждении такого общего логического типа, как «объект А является ценностью», значение понятия ценности может быть весьма различным. В данном высказывании возможна следующая реконструкция его значений.

Во-первых, под ценностью может пониматься объект оценки, оценивающей деятельности субъекта. В этом смысле ценностью может быть все то, что актуально или

потенциально способно быть включенным в сферу человеческой деятельности. Природа оцениваемого объекта при этом безразлична. Любому объекту могут быть приписаны те или иные ценностные характеристики (пригодное, полезное, вызывающее удовольствие или удовлетворение, целесообразное, прекрасное, хорошее и т.д.) с точки зрения внешнего агента (человека), т.е. с точки зрения системы, для которой имеются ценности. Эти ценности – для субъекта и с точки зрения субъекта.

Во-вторых, речь может идти о ценностях «внутри» объекта. В этом случае и объект должен быть представлен в виде некоторой системы, в которой имеются ценности. То, что есть ценности политической системы и в политической системе, ценности науки и в науке, это очевидно. Не вызывает сомнения и то, что правомерно говорит о ценностях явлений и процессов природы и т.д.

В-третьих, «объект А является ценностью» может означать, что данный А и есть ценность, или что А имеет ценность, ему присуща некая ценность. В первом случае под ценностью имеется в виду особый способ существования А, во втором – особые свойства или качества А. Иначе говоря, это может означать: 1) объект А как ценность; 2) ценность объекта А.

В-четвертых, в выражении «объект А является ценностью» под ценностью может подразумеваться как то, что является средством для достижения чего-то иного (внешняя, инструментальная ценность), так и то, что представляет собой самооценку или самодостаточную ценность (внутренняя, неотъемлемая ценность).

В-пятых, под ценностью может пониматься объект оценки (например, оценки в смысле выражения желания). Но слово «желание» («желаемое») двусмысленно. Объект может быть назван желаемым либо потому, что люди действительно желают его, либо потому, что они должны желать его.

В-шестых, под ценностью может мыслиться содействующая или сопутствующая ценность, т.е. такая, которая является дополнительным моментом в характеристике ценности объекта, а не его ценности в смысле (4), т.е. в качестве средства или самооценки.

В-седьмых, в рассматриваемом высказывании ценность может означать объект, в отношении которого отсутствует позиция оценки. Ценность в этом случае выступает просто в качестве предмета констатирующего утверждения со стороны внешнего наблюдателя (субъекта), не включенного в данную ценностную ситуацию, а само высказывание (для данного субъекта) приобретает смысл не оценочного, а познавательного суждения.

Укажем также на некоторые лексические особенности слова «оценка». являющимся ближайшим коррелятом «ценности». Оно обозначает как процесс или действие (по значению глагола «оценивать»), так и его результат и употребляется, по меньшей мере, в трех основных значениях. «Оценка» означает: 1) определение стоимости чего-либо (экономическое употребление); 2) установление ценности (значимости, значения, значительности, важности и пр. чего-либо); 3) установление и определение содержания, роли, сущности, качества чего-либо.

Слово «оценка» («оценивание») употребляется часто в значении, близком значению таких слов, как характеристика, выяснение, рассмотрение, отзыв, признание, критика, понимание, интерпретация, отношение, позиция, установка и т.д. Все такие и иные ее аналоги могут иметь как дескриптивный (описательно-объяснительный), так и собственно оценочный смысл.

Кроме того, слово «оценка» так же, как и «ценность», используется в ряде областей научного знания, например, в математической статистике, теории операций и пр., в значении, имеющем мало что общего с употреблением его в философском смысле, т.е. когда оно употребляется для обозначения установления ценностного отношения между субъектом и объектом. В этом последнем случае под оценками понимаются утвержде-

ния, содержащие предикаты, в которых устанавливаются или выражаются ценности. Иначе, оценки – это оценочные суждения или высказывания о ценностях.

Не обсуждая здесь специально вопрос о соотношении ценности и оценки, укажем еще раз, что в нашем понимании оценка – это «операциональное» понятие, ценность же – конститутивное (предметное) и вместе с тем регулятивное. Иными словами, ценность есть предмет оценки и критерий, в соответствии с которым производится оценка; оценка же означает способ установления ценности какого-либо предмета согласно определенному критерию.

Заметим также, что понимание оценки как оценочного суждения и, следовательно, отнесение ее к логической форме высказывания ни в коем случае не означает, что оценки являются предметом изучения лишь формальной логики, точнее раздела ее, называемого ныне логикой оценок или формальной аксиологией. Такое понимание оценки не приспособлено лишь для целей формальной логики. Исследование формальных свойств оценочных понятий (терминов) и поведения оценочных суждений далеко не исчерпывает проблематики оценки. Разработка этой последней предполагает использование концептуальных схем и методов различных областей научного знания – социологии, психологии, биологии, теории культуры, семиотики и пр. и, конечно же, философии. За оценками, выраженными в языковой форме оценочных суждений и понятий, стоят явления более глубинного порядка, именуемые потребностями, интересами, побуждениями, мотивами, ориентациями, целями, проектами, нормами, а также предпочтениями, решениями, выбором и т.д.

Все такого рода био-психо-социо-культурные состояния и процессы обобщенно могут быть названы оценочными, поскольку их объединяет и специфицирует то, что в них выражается положительное или отрицательное отношение субъекта к тому, что «есть», «существует», устанавливается тот или иной тип и степень значимости опыта фактуального характера. Другими словами, все названные образования являются оценками или, точнее сказать, включают оценку (оценивание) в качестве основной составляющей своего содержания, ибо имеют прямое отношение к способу выражения или установления ценностей. В том случае, когда они выполняют функцию предметов и (или) критериев (оснований) оценки, они могут называться собственно «ценностями».

Следовательно, подчеркнем еще раз этот момент, оценка – это субъективное (принадлежащее субъекту) действие, акт отражения, выражения, познания и переживания ценности. Желание, стремление, потребность, интерес, выбор, решение и т.д. – это оценочные акты. Ценность же – это оценочный предмет, все то, чему приписывается ценность или ценность чего устанавливается посредством оценки, а также то, на основании чего производится оценка. Так что, например, выражение желания уже суть оценка. Но желание может рассматриваться и как собственно ценность, а именно в том случае, когда на желание делается (осознанно или неосознаваемо) ссылка как на критерий или основание выражения оценки. То, что желается, и то, на основании чего что-либо желается, есть ценность, естественно, положительная или отрицательная. Ценность есть всегда нечто объективированное и вместе с тем субъективированное; объективированное желание, т.е. желание, отнесенное к определенному предмету или к основанию (критерию) желания этого предмета (субъективированная ценность), приобретает значение ценности. Желание-оценка и желание-ценность должны различаться как в логическом, так и в содержательном отношении. Желание как ценность обнаруживается в желании как оценке, но первое не зависит от второго, ибо оценка не детерминирующий фактор ценности, а специфический способ ее установления, выявления, познания, осмысления.

Объяснение факта генерализации термина «оценка» до уровня общефилософского понятия следует видеть, вероятно, в том, что данный термин, а не какой-либо иной, се-

мантически родственный ему, явился исходным в образовании терминологии, принятой для обозначения определенных логических форм мышления (оценочные суждения, оценочные понятия). Последние, как известно, отличаются от суждений и понятий в собственном смысле.

Различие познавательных и оценочных суждений и понятий восходит еще к Декарту, Юму, Канту, но значительно более четко оно было осмыслено в последней трети XIX в. немецкими философами Р.Г. Лотце, А. Ритчлем, В. Виндельбандом, Г. Риккертом. Начиная с этого времени, соотношение между познавательными и оценочными суждениями, суждениями факта и суждениями ценности становится предметом острых дискуссий в философии, логике и эстетике, социальных и гуманитарных науках, а в последние годы и в сфере методологии естественнонаучного познания.

В употреблении таких слов, как «оценка», «ценность», «ценный», «ценностный», «оценивать», «ценить» и др., есть множество лингво-семантических тонкостей, что представляет не только чисто философский интерес. Мы здесь не будем касаться этого вопроса. Но можно все же обратить внимание на некоторые моменты. Оценка чаще выражается посредством прилагательных, наречий и глаголов, ценность же – с помощью существительных. Однако в основе своей прилагательное «ценный» означает не что иное, как «являющееся ценным» и, следовательно, совпадает с существительным «ценность». Возможно, в слове «ценный», в отличие от «ценности», более выражено значение степени, количества. Или такого рода момент. Глагол «оценивать» является синонимом существительного «оценка» в том случае, когда это последнее употребляется активно, в значении акта оценивания, а не пассивно, в значении результата такого акта. Нельзя не отметить, что под оценкой часто подразумевается результат оценивания, и в таком случае слово это используется в значении, близком к собственно «ценности», «ценного» (разумная оценка, рациональная, правильная, высокая и т.д. оценка). Есть смысловые нюансы и в различии глаголов «оценивать» и «ценить»: первый может употребляться с положительным, отрицательным или нейтральным знаком, а также включать промежуточные значения, второй же чаще всего употребляется лишь с положительным знаком (ср., например, «оценивать поступок» и «ценить поступок»). По этому же признаку отличаются и прилагательные «ценностный» и «ценный».

Этимологический анализ того или иного философского понятия, равно как и лингво-семантическое описание его свойств, не может не приниматься во внимание в выявлении философского содержания понятия. Но философское, категориальное значение понятия отличается, как правило, от общеупотребительных его значений, приобретая в соответствии с потребностями теоретического рассуждения специальный характер. Это в полной мере относится и к философскому понятию ценности.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена актуальним питанням філософського аналізу мови цінності як проблеми аксіології. Розглядаються етимологія та різноманітні семантичні аспекти поняття цінності.

SUMMARY

The article is devoted to actual questions of the philosophical analysis of value language as a problem of axiology. The special attention is given to the etymology and other semantical aspects of value concept.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харь-

- ков: Высшая школа, 1998. – 152 с., Гребеньков Г.В., Нечитайло В.Н. Аксиологический подход к проблеме человека. – Донецк: ДПИ, 1992. – 186 с.
2. Франк С.Л. Теория ценности К.Маркса и ее значение. СПб, 1990.
 3. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – Л.: ЛГУ, 1990. – 360 с.

Надійшла до редакції 30.10.2003 р.

УДК 316.422

ПРОБЛЕМА «ДРУГОГО» В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

Д.Е.Муза

Ушедший век был, пожалуй, самым противоречивым из всех, пережитых человечеством. Он ознаменовался большим числом завоеваний в сфере науки и культуры плюс целым рядом неутешительных итогов и нерешенных проблем. За истекшие сто лет человечество прошло через горнило двух мировых и «холодной» войн, пережило эксперименты по тоталитарной евгенике, «умудрилось» загнать себя в капкан глобальных проблем. Однако перечень этих трагических коллизий будет неполным, если не взять в расчет имманентно присущей всемирной истории проблемы «другого», чаще всего не артикулируемой обыденным сознанием, и по сути, лишь недавно – благодаря ее заметному обострению – вошедшей в тематическое поле философии.

В данной статье нами избран историософский ракурс рассмотрения проблемы «другого», поскольку он позволяет развернуть (из принципа) проблему во всей ее полноте, а значит, дает шанс ее полноценного концептуального охвата. Цель статьи – исследовать содержание проблемы «другого» в ситуации разворачивающейся глобализации, а значит – трансформации не только привычных форм социально-политической и культурной субъектности, но вместе с нею – изменения характера отношений между акторами исторического процесса. Причем, следует оговориться: историософские и культурологические интуиции здесь не связаны с методологическими установками постмодернистской гетерологии, отказывающейся от реализма истории в пользу номиналистических, слабо соотносящихся с действительностью структур. Данная проблема, на наш взгляд, относится к проблемам такого уровня сложности, который не предусматривает элиминирования принципов классической онтологии (что, в свою очередь, предполагает стратегии лого- и аксиоцентризма, или проведение процедуры артикуляции рациональной и моральной референции субъектов, вовлеченных в интерсубъективное взаимодействие), т.е. *существенного* в истории – самой ее интриги. Более того, проблема «другого» имплицитно присуща культуре как способу построения общечеловеческой Истории.

Обращаясь к ней, нелишне обратить внимание на историю проблемы, ее теоретическое оформление и варианты решения. В этой связи, во-первых, следует остановиться на самой исторической фактуальности (прямо «кричащей» о проблеме), взятой в привязке к рефлексивным моментам обнаружения в философии и культурологии. Во-вторых, для правильной экспозиции проблемы в современном дискурсе о «другом» нужен учет результатов «второй рефлексии» или философского решения проблемы в контексте настоящего. Ниже проделаем эти шаги для дальнейшего выдвижения собственной гипотезы о «другом».

Парадоксальная и в основном трагическая логика истории XX века засвидетельствовала о хрупкости основ человеческого бытия, недолговечности многих социальных

порядков и закрепляющих их институтов. Не будет ошибочным суждение о том, что данная проблема имеет идеологическую природу, которая не устраняется даже после многократных ее метафизических переформулировок и социальных метаморфоз.

Вызревавшие некогда в недрах Просвещения, позитивизме и марксизме «оптимальные» проекты создания совершенного общества и человека, уже несли в себе проблему «другого», главным образом – как проблему политической онтологии и антропологии. Горизонт был задан Французской революцией, инкарнация принципов и идеалов которой, стала программой действий общественно-политических движений XIX века. Свой идейный импульс в проблему «другого» внесли К.Маркс и Ф.Энгельс, возвестив в «Манифесте» о классовом антагонизме наличного исторического бытия. Они артикулировали саму проблему и ее разрешимость в терминах перманентного исторического конфликта для обществ, устроенных по классовому принципу. Эта теория предписывала видеть «другого» в структуре общественного производства, прежде всего – представителей класса с подчеркнуто отчужденным бытием. Но и буржуа здесь был «другим», ведь его место в материальном бытии диалектически взаимоувязано с производством, распределением, обменом и потреблением совокупного, по характеру, общественного продукта. Известно, что далее дело не ограничилось теоретизированием о «другом», а объективировалось в практические шаги к его устранению из истории для полной ее антропологической гомогенности.

Не секрет, что эта проблема также заботила Ф.Ницше, придавшего ей противонаправленное культургенетическое и аксиологическое звучание. Примечательно то, что историософский «перспективизм» базельского профессора, европейца (в обличии буржуа и низших социальных элементов) тоже делал «другим», но с отрицательным знаком, поскольку антропологический тип с нарочито регрессивными моральными качествами – тупик не только эволюции биологической, но и социальной. Судьба «благоволила» к этим двум учениям, ведь зачеркнув сверхчувственный мир («религия – опиум народа» и «Бог умер» - соответственно), они стали притягательны для тех, кто потерял необходимость в абсолютном Субъекте (по определению – не «другом»), релятивизировав имеющуюся субъектность по эту сторону реальности. Для этого понадобились два новых исторических персонажа, наделенных божественными атрибутами. Так, с идеей творца новых скрижалей – «сверхчеловека» и пролетария как гегемона истории человечество перешагнуло в XX век. Символом же XIX-го, с точки зрения социальной разрешимости проблемы, можно считать гильотину.

В интеллектуальном багаже философии истории XX века проблема «другого» обрела общемировой масштаб. Дискурс о «другом» начал развивать О.Шпенглер, который создавал свой «Закат Европы» под аккомпанемент залпов первой мировой. Отталкиваясь от тезиса об особой «морфологии народов» (исторических народов, наций, государств), немецкий философ показал, что историческая динамика великих культур в конечном счете задается борьбой пра-сословия с не-сословиями, и обязана своим происхождением импульсам, исходящим от дифференцированных по разным признакам сословий [1, 340-464.]. Историческая динамика не в последнюю очередь объясняется действиями субъектов-репрезентантов прафеномена конкретной культуры. Прафеномены же, участвующие в общемировом спектакле, качественно различны, что и предопределяет несоизмеримость исторического становления субъектов. В той же Германии на волне «консервативной революции» (мобилизации общества вокруг ценностей национал-социалистической идеологии, которая мыслилась заслоном от принципов французской революции) Э.Юнгер заговорил о рабочем (четвертом) сословии как об особом гештальте истории, третирующем прежнюю культуру и ее носителя – бюргера [2, 66-117]. Симптоматика, установленная не-

мецким интеллектуалом, только подтвердила догадку об истории Новой Европы как истории становления «другого» и становления «другим».

Далее пришел черед России, которая, начиная с «немецкой слободы» в Москве, реформ Петра, наполеоновских войн, а в теоретическом плане – со спора славянофилов и западников, интериоризировала эту проблему в свою историческую онтологию в виде парадокса «между Востоком и Западом». Идейное европейничание дорого обошлось России, в культуре которой замелькали «сверхчеловеки» и пролетарии с антинациональной психологией. Пережив ужасы произошедшей в России революции (о которой предупреждали «Вехи») и вынуждено покинув родину, русские религиозные философы – Н.Бердяев [3] и И.Ильин [4], каждый по-своему, поставили проблему: «другой» – нелегитимный субъект истории, не только ниспровергатель законной власти, но и «сверхчеловек», поправший ценности и святыни многовековой русской культуры. Характерно, что в ходе дальнейшей идейной эволюции Бердяев счел возможным примириться с «другим» [5], а Ильин усилил свою позицию, пророчески предвидев полный социально-политический и культурный крах «другого» [6].

В свою очередь, в Великобритании, распрощавшейся с идиллией викторианской эпохи, историк А.Дж.Тойнби, автор оригинальной полицентрической концепции мировой истории, сформулировал тезис о том, что в наше время (в его пропорциях) мы имеем дело с Западом как передовой цивилизацией, выступающей в личине агрессора, и не-западным миром как его жертвой [7, 129-130]. От того, насколько эффективными будут аргументы сторон в этом подтачивающем силы всех вовлеченных в него марафоне, в частности, аргументы не-западных цивилизаций против западной военно-политической, идеологической и культурной экспансии, зависит будущее мировой общественной системы. Методологический паноптикум А.Дж.Тойнби оказался верным: «вызов» Запада испытали и продолжают испытывать все не-западные культурные ареалы, чаще всего воспринимаемые в качестве субъектов современного этапа истории сквозь теоретическую призму «догоняющего развития» или модернизации по западному образцу. Эти положения теперь являются аксиомами политико-экономических, технико-технологических и культурно-информационных практик многих государств мира, вне зависимости от их причастности к аутентичному культурно-цивилизационному ритму собственного бытия.

Несколько в ином ключе рассматривал проблему «другого» французский социолог Р.Арон. Его, теперь уже ставшей хрестоматийной, рефлексии предстоял мир, скроенный победителями во Второй мировой войне, победителями, вожделеющими явно большего. В силу этого, мировая история – диалектика войны и мира, которая определяется притязаниями различных субъектов – наций, государств, блоков, равно как и «внутренних» агентов различных политических образований, на вотчину «другого» [8, 157-176, 624-629]. При таком понимании «другой» мыслится как субъект международных отношений, действия которого должны быть легитимированы системой международных правовых норм и договоренностей. Теперь мы знаем, что такая система была создана в Хельсинки в 1975 году и вскоре канула в Лету вместе с биполярным миром. И нужно заметить: не в последнюю очередь благодаря разыгравшемуся аппетиту нового гегемона, связанному с претензией на природные ресурсы, собственность, коммуникации, рабочую силу и т.д., находящиеся под опекой «другого». Но главное, направленному на его достоинство.

Кроме того, нельзя не упомянуть о теперь уже набившей всем оскомину концепции «конфликта цивилизаций». Ее автор, американский политолог С.Хантингтон, предлагает [9] интерпретировать мировые процессы, протекающие после «холодной войны» в терминах взвинченного этнокультурного плюрализма как несколько запозда-

лой реакции на вестернизацию. Нынешние игроки Истории, числом равным восьми, настолько сумели реанимировать свое этническое и культурное прошлое, что их идентичность уже препятствует нормальному культур-цивилизационному диалогу, более того, – она грозит растущей нестабильностью и хаосом в масштабе планеты. В этой ситуации именно западной цивилизации отводится роль Ментора зарвавшихся трайбалистов, религиозных фундаменталистов и почвенников. Любопытно, но сам С.Хантингтон, будучи трезвым ученым, создал сценарий разрешения «конфликта цивилизаций» в XXI веке [10, 516-522], который так напоминает «разборки» голливудских сверхчеловеков с разнообразными, в этническом и культурно-идеологическом отношении, антигероями. В его сценарии таким антигероем выступает Китай и государства, входящие в его цивилизационную орбиту.

Последним же аккордом XX века следует считать политико-идеологическую резиньяцию СССР и соцлагеря как культурно-исторической альтернативы «другому». После завершения «холодной войны» мир перестал быть биполярным, а новая конфигурация субъектов начала складываться после агрессии государств-членов НАТО и ряда заинтересованных сторон против суверенной Югославии. «Внутри» единой Европы оказался не нужен «другой», идентичность которого так раздражала «демократическое» сообщество своей культурно-религиозной спецификой. XX век подошел к своему завершению с «новым военным гуманизмом» (Н.Хомски), «показательными» судами в Гааге, но на скамье подсудимых почему-то не нашлось места Б.Клинтону, М.Олбрайт, Х.Солане, сделавшим все, чтобы в наступающем millenium-e не осталось и следа «другого», носителя иного культурного habitusa. Символом же XX века, применительно к судьбе «другого», стал концентрационный лагерь (ГУЛАГ, Освенцим и др.). Думается, что еще впереди правдивый анализ и оценка случившегося в Новейшей истории с «другим», но уже сейчас, сквозь призму теоретизирования о «другом» видны изъяны этого дискурса, транспонированные в практику в виде некоторых непреложных истин.

Как видим, даже беглый обзор философско-исторических текстов дает право говорить о наличии в становящейся исторической реальности проблемы «другого». Упомянутые теоретики дали более или менее правдоподобный ее абрис, правда, в различных, подчас взаимоисключающих, теоретических вариациях. Ныне проблема «другого» еще более усугубилась, поскольку глобальный мир активизировал неизвестные ранее ее модусы: «золотой миллиард» – остальное человечество; богатый и процветающий «Север» – бедный, отсталый и не имеющий исторических шансов «Юг»; бывшая Югославия как «инородное» образование в Европе – и НАТО с США во главе; страны, участники антитеррористической коалиции – страны «оси зла»; государства, располагающие нефтью и газом, и государства, чей исторический жребий – абсолютная энергетическая зависимость. Но спрашивается: вышло ли теоретизирование о «другом» на соразмерный той содержательной наполненности уровень, который имеет место в нынешней завязи Истории? Не ведет ли образовавшаяся мультикультурность глобального мира, проявленная на макроуровне социально-исторических субъектов, к эпистемологическому тупику, маркируемому мировоззренческим и методологическим «плюрализмом»?

Для того чтобы ответить на эти вопросы, а значит, приблизиться к сути затронутой проблемы, позволим себе некоторое упорядочение точек зрения и позиций. Рефлексивная сторона проблемы требует напоминания основных черт гетерологического дискурса. Считается, что в формирование этой парадигмы весомый вклад внесли «философы диалога» М.Бубер [11] и Э.Левинас [12], феноменолог Э.Гуссерль и религиозный экзистенциалист Г.Марсель [13], представитель атеистического экзистенциализма Ж.-П.Сартр [14, 245-442]. У М.Бубера и Э.Левинаса мы встречаемся с интерпретацией «другого» в рамках иудаистского культурного habitusa: «я» и «другой» в своих отно-

шениях принципиально диалогичны либо диалогичны – с онтологической асимметричностью, – перед инстанцией «третьего» (свидетеля диалога). В ходе построения феноменологического учения (в рамках которого замысливался проект «фундаментальной онтологии») также встала проблема «другого», которая приобрела дискретно-интенциональное «звучание»: онтологическая законность «другого» конституирована в опыте жизни «чистого» трансцендентального сознания [15, 182-283], т.е. при полагании (конституировании) смысла иной субъективности в горизонте мира интересубъективности. В дальнейшем эта парадигма претерпела некоторые концептуальные деформации (связанные с методологическими поисками социальной теории в постмодернизме, призванной поспеть за постконвенциональными социальными практиками, т.е. в ситуации произошедшего разрыва с традиционными способами интересубъективных регламентаций) у Ю.Хабермаса [16], Б.Вальденфельса [17]. Кроме того, нельзя миновать вклада культурной антропологии в разработку онтологического и семантического мира «другого», т.е. предствителей тех не-западных культурных реликтов, которые еще будоражат чувства и приводят в движение мысль [18].

Итак, в теории, если она не играет в «кошки-мышки» с самой реальностью и не лукавит перед собой, мы наблюдаем диверсификацию подходов к проблеме. Однако, если попытаться экстрагировать основной методологический их потенциал, то окажется, что все многообразие можно свести к нескольким вариантам рассуждений: а) «другой» как *тело* плюс известный набор его телесных предикатов; б) «другой» как *носитель определенного этоса, духовного содержания*; в) «другой» как семантическое продолжение «меня» самого; г) «другой» как онтологический предел становления «яйности»; д) «другой» как равноправный субъект коммуникации и согласуемого посредством коммуникации действия; е) «другой» как посланный «мне» Богом ближний/дальний, т.е. «крест», каковым и «я» выступаю для него. Следовательно, теоретические вариации о «другом» находятся в диапазоне: от фронтального неприятия и блокирования «другого» с его ментальными, волевыми, ценностными актами – до полного отождествления себя с ним при помощи Божьего дара любви. Этого пока достаточно, для того, чтобы осуществить еще одну аналитическую процедуру, которая, как мы надеемся, может пролить свет на искомое нами решение.

Собственно, общая экспозиция проблемы невозможна без упоминания известного тезиса американского политического философа Ф.Фукуямы о «конце Истории». В ряде своих работ [19] он заявил о том, что универсальная История (которая замысливалась многими, но подтвердилась ее версия в редакции Гегеля), подошла к своему финалу, поскольку ее идеологические ресурсы, мотивации индивидуальных субъектов (прежде всего – тимос), прежние модели политического устройства, способы хозяйствования, достижения традиционных культур, – оказались банкротами перед лицом одной Идеологии – западного либерализма. Победа, одержанная Западом во главе с США в «холодной войне», послужила сигналом к провозглашению исключительности, мобильности, технологической эффективности западной версии социальной истории, которая подвела черту под всеми попытками иных субъектов быть ее творцами. Эмпирическая база для такого обобщения – происходящая в мире «либеральная революция». Кроме того, Фукуямой в мягкой форме было объявлено, что никто более (либо государства-осколки бывшего СССР, либо автохтоны типа Китая, Индии или исламских государств) не может быть оппонентом существующего либерально-демократического порядка, ибо аргументы «других» – исторические, т.е. ограниченные, а Запад и его идеологические эпигоны уже пребывают в пост-истории. Поэтому пора покончить с теми представлениями, согласно которым общество западного типа может быть критикуемым и реформируемым, но мужественно признать: вектор его развития – суть парадигма всей

человеческой истории. История, как о ней пророчествовал Г.Гегель и его интерпретатор А.Кожев, состоялась...

И здесь мы берем на себя смелость вскрыть неправоту этого философствующего «последнего человека», неправоту, касающуюся решения им проблемы «другого». Ф.Фукуяма для демонстрации своего тезиса обращается за аргументами к Гегелю и Кожеву, усиливая эти аллюзии собственными рассуждениями. Чуть подробнее остановимся на них. Экспозиция проблемы находится в «Феноменологии духа», в разделе IV «Истина достоверности себя самого». Здесь Гегель проводит мысль о том, что сознание, достигшее уровня самосознания, находит «вокруг» себя другие самосознания, с которыми ему приходится вести борьбу не на жизнь, а на смерть, – для собственного самоутверждения (признания). Структурно каждое самосознание нуждается в ином самосознании, поскольку его личностное самовыявление не должно быть абстрактным, а носить подчеркнутый конкретно-действенный характер. Функциональный аспект этих взаимоотношений великий Гегель «загоняет» в русло диалектического движения *господства* и *подчинения*. Хрестоматийные положения этой части «Феноменологии» не нуждаются в дополнительной интерпретации после работ марксистов и экзистенциалистов. Обращает на себя внимание культурно-историческая подоплека такого взгляда, ставшего в опусах Фукуямы догматом.

Фрэнсис Фукуяма видит в такой постановке проблемы реакцию на идеологические трансформации, произошедшие после 1776 и 1789 гг. Диалектика раба и господина отражает, во-первых, социальную инфраструктуру истории Нового времени, имеющей в своем экстремуме эти события. Во-вторых, история отношений раба и господина транскультурна или универсальна: она начинается с доисторических времен и идет в XXI век. Прежде чем либерально-демократический мир напрочь изжил внутренние противоречия, он прошел через стадию битвы «одного» с «другим» за престиж (утверждение господина через риск собственной жизнью как свободного человека), стадию возвышения раба (посредством труда, а в нем – растущего ощущения собственного нерабского достоинства, гордости) [20, 305-306]. Эта борьба происходила как «внутри» самого Запада, так и между Западом и остальным миром, который представлялся исключительно в личине «раба». И здесь нужен авторитет А.Кожева для того, чтобы подтвердить гениальную догадку Гегеля о скором конце истории (что по Фукуяме = победе либеральной демократии в мировом социальном контексте). У Кожева мы встречаем такую вариацию последнего фазиса отношений «раба» и «господина»: «Как бы там ни было, конечной целью человеческого развития является, согласно Гегелю, синтез воинственного существования Господина и трудовой жизни Раба... Разумеется, когда универсальная и гомогенная Империя создана, не остается больше места ни для войн, ни для революций» [21, 181]. Отсюда напрашивается: Запад как «внутри» своей социальности, так и будучи обращенным «во вне», создал единственный прецедент «снятия» перманентного противостояния «господина» и «раба». Эмпирически это не находит подтверждения, ведь «внутри» западного сообщества мы наблюдаем всевозможные движения альтернативистов, по той или иной причине (экологической, идеологической, религиозной, культурной) не принявших логику «раба» и «господина»; «во вне» – политических, экономических и культурных эпигонов Запада плюс группу «государств-изгоев».

1 Все бы хорошо, если бы не та же гегелевская сентенция о соотносимости философской мысли и конкретной эпохи. Едва ли стоит напоминать о том, что одна из центральных категорий его философской системы – свобода, имеет коррелят в социально-культурной системе его, Гегеля, времени, точно также как она «звучит» по-буржуазному ограниченно в концепциях либеральной классики: у А.Смита, И.Бентама, Т.Джефферсона. Напомнить же следует о том, что скрывается за главной методологической уловкой Фукуямы: в его

размежевании сфер политики, экономики и культуры, их слабой редуцируемости друг к другу [22]. Культура, и здесь мы позволим сослаться на авторитет покойного ныне А.С.Панарина [23, 28-30] и компетентное мнение отечественных авторов [24, 168-173; 182 и сл.], является базисом формирования всякой идеологии, в том числе – либеральной. Шире: культура детерминирует не только сферу политики и экономики, она задает антропологическую модель (модель аутентичного человека и его оппонента – «другого»), аксиологическую систему координат (для «себя» и «другого»), наконец, мотивации (цели) деятельности. Наивно было бы думать, что возникшая в недрах а) секуляризованного, б) протестантского и в) просвещенного сознания – проблема «другого», удовлетворяла бы требованиям универсальных рациональных и моральных критериев. То же можно сказать о культурах, заквашенных на протестантском этосе, и прежде всего – атлантической культуре [25]. Этос же этот, доктринально оформленный Ж.Кальвином и другими деятелями реформации, одних призывает считать богоизбранными (фактическим свидетельством чему являются их земные успехи), других – проклятыми Богом, раз и навсегда отлученными от подлинной человечности.

Тайна сверхмодного дискурса о «другом», как нам представляется, может быть приоткрыта следующим образом. «Миг, когда ты *пережил других*, – это миг власти», – писал Э.Канетти [26, 418] (курсив Э.Канетти). Мысль о том, что «другой» свое отжил, «испустил дух», а следовательно, он более не является препятствием манифестации воли «одного», «счастливчика», – едва ли не самая кощунственная из всего того, что когда-либо изобретал секуляризованный человек Запада [27]. Тем не менее, ликующий победитель не может (хотя всячески пытается) скрыть своего страха перед якобы «умершими» телами культур. Не это ли говорит о том, что тезис о конце Истории – ложь, и в Ней еще есть место «другому» («другим») с их творческим духом, пронизывающим их телесное бытие.

И последнее. Всегда необходимо помнить о том, что культурно-исторический процесс есть бытие перед лицом «другого», вынуждающего нас самих становиться другими. Теперь, когда возрастает социальная стабильность Запада (и служащих его интересам компрадорских элит) за счет растущей нестабильности не-западного мира (туземцев всех мастей и оттенков), впору задуматься о том, возможна ли нормальная модель развертывания взаимоотношений в постсовременном мире. Действительно, такой тип взаимоотношений был выработан и предложен Востоком – православно-византийской традицией. «Ключевое для этой традиции понятие синергичности – согласования, сопряжения разнокачественных начал, – существенно отличается от западного субъект-объектного принципа, при котором «инобытие» выступает не в самоценном качестве, а как объект приложения покоряюще-преобразующей воли» [28, 267]. Такое православное христианское мироощущение – выраженное, в частности, в принципе универсальной идентичности: нет ни эллина, ни иудея, ни свободного, ни раба, ни мужчины ни женщины, – акцентирует внимание на принципальной родственной связи всех, т.е. позиционирует проблему не в конфронтационной парадигме (где индивидуальная воля, гордыня и личный интерес выступают пружиной личной и коллективной деятельности), а в парадигме живого и некалькулируемого в терминах рыночного фундаментализма, участия в судьбе «другого».

Вопрос только в том, сумеет ли Запад (и его отечественные эпигоны) признаться в собственной фобии (продукт крайнего рационализма и волюнтаризма фаустовского человека, возжелавшего подчинит себе все то, что им не сотворено – природу и человека) и признать в «другом» столь же равноправное бытие. В плоскости социальной теории, которую так удачно (как ему кажется) представляет Ф.Фукуяма, давно пора переориентироваться с презентизма на более здравый, в методологическом отношении, при-

ем. В противном случае историческое жертвоприношение не-западных культур либерализму – как социально-организующему мир «другого» проекту, – окажется слишком дорогим для всемирной истории. И социальная гармония, которая только снится западному интеллектуалу, будет и дальше требовать его («другого»), либеральной культурной стерилизации.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена соціокультурному аналізу проблеми «іншого» у сучасному історичному контексті. Ця проблема набуває особливої гостроти в ситуації глобалізації та фронтальної атаки Заходу проти не-західних цивілізацій. Концепція «кінця історії» Ф.Фукуями лише свідчить про неспроможність Заходу вирішити проблему «іншого».

SUMMARY

The article is devoted to social-cultural analysis of the problem of «another» in contemporary historical contexts. This problem is especial interest in globalization situations and frontal attacks against non-western civilizations. «The End of History» conceptions by F.Fukuyama is only confirming Western inability to decide the problem of «another».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шпенглер О. Закат Европы. Т.2. Всемирно-исторические перспективы. – М.: Мысль, 1998.
2. Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт// Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт; Тотальная мобилизация; О боли. – СПб.: Наука, 2000. – С.55-440.
3. Н.Бердяев. Философия неравенства. – М.:ИМКА-пресс, 1990.
4. И.А.Ильин. О сопротивлении злу силою // Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С.6-132.
5. Если в работе «Истоки и смысл русского коммунизма» Н.Бердяев еще выступает в роли обличителя большевиков и большевизма (см. напр.: Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – С.120 и сл.), то последних своих работах, которые написаны под впечатлением события Второй мировой войны, он позволил себе куда более общее понимание проблемы. Чего стоит хотя бы фраза: «Ошибочно думать, что то, что называется модным словом тоталитаризм, есть выдумка большевиков... Тоталитаризм – старая русская традиция»? – Бердяев Н.А. Россия и новая мировая эпоха // Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологомены к критике Откровения. – СПб.: РХГИ, 1996. – С.312.
6. Ильин И.А. О революции // Ильин И.А. Собрание сочинений: Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней. – М.: Русская книга, 2001. – С.93-147.
7. Тойнби А.Дж. Столкновение цивилизаций // Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. Сборник. – М.: Прогресс, Культура; СПб.: Ювента, 1995. – С.129-134.
8. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994 - №1 – С.33-48.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
11. Бубер М. Я и Ты// Бубер М. Два образа веры. – М.: Республика, 1995. – С.15-92.
12. Левинас Е. Від «Єдиного» до «іншого». Трансценденція і час// Левінас Е. Між нами. Дослідження. Думки-про-іншого. – К.: Дух і літера, 1999. – С. 151-174.
13. Марсель Г. Homo viator. Прологомени до метафізики надії. – К.: Вид. дім «КМ Academia»; Університетське вид. «Пульсари», 1999.

14. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. – М.: Республика, 2000.
15. Гуссерль Э. Картезианские размышления. – М.: Наука, 1998.
16. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической антропологии. – СПб.: Наука, 2001.
17. Вальденфельс Б. Ответ чужому: основные черты респонзивной феноменологии// Вальденфельс Б. Мотив чужого. – Мн.: Пропаганды, 1999. – С. 123-140.
18. Гірц К. Вплив концепції культури на концепцію людини// Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе. – К.: Дух і літера, 2001. – С. 43-67.
19. Напр.: Фукуяма Ф. Конец истории?// Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-148. В наиболее концептуализированной форме идеи Фрэнсиса Фукуямы изложены в: Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: ООО «Изд-во АСТ; ЗАО НПП «Ермак», 2004.
20. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: ООО «Изд-во АСТ; ЗАО НПП «Ермак», 2004.
21. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля. – М.: Логос; Изд-во «Прогресс-Традиция», 1998.
22. См. напр. статью-отклик Ф.Фукуямы на события 11 сентября 2001 года: Fukuyama F. Their Target. The Modern World// Newsweek special issue. – Des/Feb. – 2002. – P. 58-63. Здесь мы находим: «Существует подспудный механизм истории, который влечет за собой долговременную конвергенцию сил в экономике, затем, в политике, наконец, в культуре» (р. 60). Этот механизм действует следующим образом. Экономика первенствует над политикой, т.к. экономическая жизнь порождает средний класс с правами на собственность, институт гражданского общества и высокий уровень сознания для установления правил игры в экономической сфере. Все это служит почвой для формирования демократии политического участия (действие закона корреляции между развитой экономикой и демократией). Культура же, как набор религиозных убеждений, социальных привычек и долговременных традиций, является последней областью сопряжения. Она инертна и неповоротлива, но вместе с тем, вынуждена подчиняться детерминации со стороны экономики и политической идеологии (как то было во вставших на путь либерализации экономики и демократизации Сингапуре или Тайване) (р. 60). Но парадокс этих медитаций состоит в том, что Культура имеет свои собственные законы развития, столь непохожие на регрессию культуры «просвещенного» и «секуляризованного» Запада к культуре потребления и развлечений атомизированного индивида. К чести Фукуямы, он «догадался» о том, что всякое общество, и прежде всего – горячо любимые им либеральные демократии англосаксонского типа, – должны иметь такой «социальный капитал», который бы делал и политику, и экономику, устойчивой. См. об этом.: Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: ООО «Изд. АСТ», 2003. – С. 29 – 42, 71 – 90, 339 – 384.
23. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: учебник для вузов. – М.: Алгоритм, 2000.
24. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз/ Губерський В., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002.
25. В той же англосаксонской философии существует большая литература, посвященная кризису Запада, девальвации его культурно-идеологических оснований. См. напр.: Коукер К. Сумерки Запада. – М.: Московская школа политических исследований, 2000; Грей Д. Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности. – М.: Праксис, 2003; Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.

26. Канетти Э. Масса и власть // Канетти Э. Человек нашего столетия. – М.: Прогресс, 1990. – С.392-443.
27. Даже Г.В.Ф.Гегель в своей «диалектике раба и господина» не мог допустить столь чудовищной мысли. – См.: Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. – СПб.: Наука, 1994. – С. 99-106.
28. Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI столетии. – М.: Логос, 1998.

Надійшла до редакції 22.09.2003 р.

УДК 1 : 7.01 : 299.512 (510)

«ЖЕРТОВНА ІСТИНА» МИСТЕЦТВА У СВІТЛІ НЕОКОНФУЦІАНСТВА

І.А.Федь

Одна з основних функцій мистецтва – естетична, яка поряд з іншими (пізнавальною, етичною і т.і.) презентує процес освоєння оточуючого світу. Тоді катарсис піднімається до рівня формування нового, більш досконалого світогляду особистості. Розглянемо подібний процес у термінах неоконфуціанської гносеології. Головними його етапами будуть встановлення межі (чжи 5) та пізнання шляхом вивірення оцінки речей серцем. З цього приводу Сюнь-цзи зауважує: «...хто навчається, безумовно, має встановлювати межу (чжи 5)» («Сюнь-цзи» розділ 25) [1].

Побажання, яке висловив Сюнь-цзи на адресу дослідникові, щоб той обмежив коло своїх інтересів, виглядає як правомірне, оскільки дозволяє зберегти об'єкт вивчення. Сучасний дослідник, як правило, у своїх пошуках наукової істини не встановлює межу об'єктів і тому фактично препарує живу систему. Звичайно, вона буде опиратись, спотворюючи свої параметри. Тому будь-яка наукова теорія, виструнчена на ідеї всеосяжності, не буде універсальною. При спробі дослідити екзистенційні феномени, нерідко процес спотворюється настільки, що, швидше, сам об'єкт досліджує свого дослідника.

Ще більш важливим, ніж встановлення межі (чжи 5) яка, в свою чергу піднімається у китайській естетиці до родового терміну Великої Межі (Тай цзи) буде, власне, пізнання (вивірення) речей (у). Перед спробою докладного аналізу зауважимо, що річ (у) об'єднує об'єкти не тільки неживої, але і живої природи, у тому числі і людини.

У сучасних європейських мовах слово «річ» віднесене до людини і має однозначно негативне забарвлення, що вичерпно канонізовано І.Кантом в його вимогах відноситись до людини як до мети, а не засобу. Однак у багатьох мовах слово «річ» має ще значення «дія», «обставина» (наприклад, англ. «thing», лат. «res» тощо). Навпаки, грецьке «πραγμα» це є, у першу чергу, «справа», «обставина», а потім ще й «річ». Таким чином, базуючись на викладених прикладах, дослідники вважають, що у європейських мовах пройшов історичний шлях витіснення другорядним значенням «річ» основного значення – «дія», а у китайській мові термін «у» зберігає первісне значення. Традиційне китайське розуміння людини як «однієї з десяти тисяч речей» дозволяє припустити наявність у неї певної природи.

Припущення про наявність певної природи людини, яка підлягає верифікації, дозволяє китайській філософії зробити висновки про можливість пізнання речей, як вивірення їх серцем. Відразу зауважимо, що такий гносеологічний процес спрямований, у першу чергу, щодо «принципів усієї безлічі речей» (вань у чжи лі), які не можуть бути

виявлені методами позитивної та негативної логіки. Так, «Чжуан-цзи» (розділ 25) говорить, що хоча «смерть та життя не за горами, їх принципи не можна побачити». Для того, щоб подібний процес став можливим, необхідна певна процедура.

Насамперед, це «вивірення» (ге) «виправлення» (чжен) «розколювання» (сі 2) речей, тобто їхній аналіз. Звернемо увагу на те, що термін сі 2 (розколювання) не є екзотичним для китайського розуміння гносеологічного процесу. І термін (ге) може перекладатись як «бо» (розчленування) речей. Традиційно вважається, що під «ге у» (природознавство) у сучасній китайській мові означаються західні природничі науки, характерна риса яких є насильство, визиск природи, звідси і «розтрощення». Однак сам термін виникає як похідний класичного «Дао Сюе»: «че у» та «чжи чжи» (доведення знання до вінця). Тому навіть розуміння «ге у» як практичного відношення до природи, за словами Янь Юаня (1635-1704), його вивірення руками (шоу ге), де ієрогліф ге виступає у значенні «розшматувати голими руками», тільки на перший погляд є ілюстрацією західноєвропейського просвітницького: «Природа не храм, а майстерня». Більш адекватним буде розуміння ге як розчленування у контексті архаїчних ворожильних практик, з яких, власне, і розвивається даосько-конфуціанський світогляд.

Класичне китайське мистецтво утворюється як потреба тлумачити «знаки Неба», матеріальним носієм яких були конкретні артефакти, тріщини на ворожильних предметах. Тому розчленування предмету сакральної культури (від панциру до тринога) фактично означало не їхнє знищення, а виявлення за допомогою отриманих артефактів глибинного стану речей, що не можна здобути ані розумом, ані серцем. Саме тому згадані дефекти на культових предметах передаються як «знаки» у вигляді орнаменту чи візерунку. Вони є основою пізнання світу сакральним мистецтвом як лі 3 (культовою дією з судиною) і врешті-решт як вень (культурою). Вищевказане звернення до архаїчних ворожильних практик для розуміння вивірення (ге) речей буде виправданим тільки у випадку, коли і сам термін речі (у) теж має відношення до такого самого процесу. Дійсно, згадане розуміння речі (у) як дії є порівняно недавнім означенням слова, часів Середньовіччя. Висхідним поняттям терміну будуть інське тлумачення «у» на ворожильних кістках як «колір обробленої землі», «кольоровий бик» і більш пізні, чжоуські – «жертвна тварина», «означення, символ» тощо. Таким чином, вивірення речей «ге у» треба розуміти виключно у контексті жертвних практик сакрального мистецтва, коли дослідник приносить у жертву не оточуючу, а свою власну природу. Саме така жертвність і дозволяє відкрити таємниці Всесвіту. У лосевському визначенні архаїчних до-релігійних уявлень зазначалось, що для них характерним буде недиференційована єдність жертви, що приноситься; жерця, який приносить її; Абсолюту, якому вона передбачається у одній особі. Таким чином, у сакральному мистецтві адепт сам приносить себе у жертву собі. З точки зору неоконфуціанства термінологічною базою такого гносеологічного процесу буде «ге у» – вивірення речей, що засноване на розумінні «розчленування своєї природи руками», аналогічно жертвній практиці архаїчного гадання.

Зазначене розуміння «ге у» характерне якраз для того часу (між інською та чжоуською династіями), коли жив та творив Конфуцій. Тому його відоме питання: «Хіба ж я народився гидким гарбузом, що мені так і лишитись нез'їденим [суспільсьвом] («Бесіди та судження»), якраз і розкривається у контексті жертвних практик. Принесення своєї природи у жертву суспільству і буде означати піднесення онтологічного процесу занурення в себе до рівня гносеологічного. Така жертвність є досить відомим «мандрівним» сюжетом, який архетипічно зустрічається у будь-якій культурі.

Звичайно, сюжети жертвності є найбільш поширеними саме у християнській традиції. Без них неможливе пізнання світу, одже мудрість (софійність) та тісно пов'язана з нею святість йдуть поруч. Для більш докладного дослідження порушеної

проблеми жертвності як гносеологічного процесу у термінах неоконфуціанства, згадаємо відоме ваянмінівське вчення про серце (сін) як принцип (лі), отже вищеназвані принципи (лі) виступають як Логос християнства.

Розкриваючи сутнісну основу принципу лі слід акцентувати увагу на тому, що у неоконфуціанстві цей термін несе велике смислове навантаження. Він є надзвичайно загальним естетичним, етичним та аксіологічним показником більш широкого категоріального ряду, серед якого треба виділити такі поняття як І (добро-краса), Жень (гуманність) і Де (благодать). Всі зазначені категорії є досить амбівалентними, подібно до інших архетипічних образів, що дозволяє зрозуміти їх сенс тільки у контексті вислову, в яких вони застосовуються.

Так, навіть родове для конфуціанства Де (благодать) використовується виключно з пояснювальними термінами. «Конфуціанська Біблія» Да Сюе (Велике вчення) починається такими словами: «Велике вчення є шляхом висвітлення світлої благодаті» (мін де). Характерну особливість становить подвійне використання ієрогліфу «мін». Перший раз у значенні «висвітлення», другий – як «світла». Це пов'язане з тим, що благодать сама по собі нейтральна, оскільки є віддзеркаленням більш високої матерії типу Дао.

З іншого боку, термін «Де» є антонімічним щодо «і 5» (мистецтво, ремесло), а це ще раз підтверджує неможливість створення китайської ікони на зразок західноєвропейського, тобто такого твору, риси якого позначені ознаками високого мистецтва. Китайці традиційно протиставляють складність і штучність мистецтва та спрощеність та натуральність «благодаті». «Досконалість благодаті (де) є вищим, досконалість мистецтва є нижчим» («Лі цзи» розділ 17) [2].

Тому не буде дивним, що така категорія китайської науки, як «добročинність» (І) є однією з ознак «досконалої людини». У давніх пам'ятках «Ші цзіне» та «Шу цзіне» і означає вміння провідної еліти приносити користь своєму народові. У Конфуція І стає основною ознакою шляхетної людини (цзюнь цзи), що визначає його основу (чжи 2) та підкреслює єдність знання (чжи) та дії (сін), яка відповідає благодаті (де) і спрямована на здійснення Дао.

Етимологічно «добročинність» (І) складається з графем Я (во) та барана (Ян 1), тобто знову повертає нас до традиційних ворожильних практик, аналогічно християнському уявленню про Христа як жертвовного ягня. Більш важливим буде спільний морфологічний ряд з добром (шань) та красою (мей), до складу яких теж входить жертвний баран. Саме завдяки останньому можливе удосконалення життєвої сили (ці) людини. «Удосконалення пневми (ці) [гонорової людини] відбувається завдяки накопиченню «відповідної моральності» (І)». «Мен-цзи» II, 2 [3].

Вищевказана спроба розкрити класичний ваянмінівський постулат «серце і є принципом» (сін лі) логічно повертає нас до ворожильних жертвних практик Давнього Китаю і пояснює, чому саме гносеологічний процес є неможливим без естетичної оцінки та естетичного відношення до дійсності. Саме через останнє, коли через вивірення речей (ге у) людина шматує свою природу, тобто приносить її у жертву суспільству, процес пізнання стає трагедією у естетичному категоріальному розумінні. Тоді твір мистецтва може піднятися, за визначенням Мамардашвілі до «екстатичної машини», яка вилучає з буденного життя його найвищий сенс. Життя людини може стати величним метафізичним експериментом, а сама людина особистістю.

РЕЗЮМЕ

Геном «искупительной истины» в основном связывают с классической русской литературой. Предложенная концепция компаративистского анализа позволяет распространить такое понятие на феномены сакрального искусства.

SUMMARY

The genom of the so-called sacrificial truth is mainly connected with classical Russian literature. The given conception of comparative analysis allows to apply this notion to the phenomena of church art.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кобзев А.И.Философия китайского неоконфуцианства. – М.: Вост.лит., 2002. – 606 с. – С.185.
2. Там само. – С.218.
3. Там само. – С.145.

Надійшла до редакції 05.09.2003 р.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 165.191: 398.3

ПРИНЦИП БРИКОЛАЖА В СОВРЕМЕННОМ ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СУЕВЕРИЙ

Е.В.Тараненко

С развитием общественного сознания, идей глобализации и космополитизма, все новыми достижениями научно-технического прогресса и, в целом, прогресса цивилизации, современный социум, тем не менее, все упорнее сохраняет и очерчивает традиционный этнический модус в сфере суеверий и предрассудков. Как правило, степень удержания их в современном массовом сознании наиболее очевидно связана с историческими и ментальными процессами естественного «старения» мифа данной этнической группы или, напротив, резкого, часто насильственного, перехода данного социума к следующему этапу исторического, идеологического, политического и религиозного развития.

Славянскую мифологию чаще всего анализируют и характеризуют именно как мифологию общества второго типа, то есть как мифологию прервавшуюся, не достигшую высшей точки своего развития и, значит, не состарившуюся естественным образом, не преодоленную в славянской ментальности, психологии, массовом сознании и коллективном бессознательном. Наиболее определенно такую ситуацию обозначает термин П.Н.Милюкова «двоеверие», а наиболее точно, на наш взгляд, его применили к исследованию современного состояния славянской ментальности Д.С.Лихачев и С.С.Аверинцев. В их работах идея двоеверия проанализирована не как тайное идолопоклонство после принятия христианства, а прежде всего как мифологические представления, ушедшие, «спустившиеся» в низовые сферы бытового, обыденного сознания. Именно быт как наиболее консервативная, традиционная и даже косная среда общественного устройства сохранил на протяжении вот уже более тысячи лет основные славянские мифологемы и мифологические структуры в виде суеверий. При этом, вероятнее всего, степень устойчивости, укорененности в этническом массовом сознании, а значит, и степень сохранности суеверных представлений связана с тем периодом, содержательным этапом развития мифологической системы, в рамках которого сформировались данные представления, позднее переродившиеся в суеверия.

Термин «суеверие» представляется нам наиболее нейтральным, удобным для избежания оценочных коннотаций, которые содержит понятие «предрассудок» или классификация В.И.Даля («истинные суеверия и ложные предрассудки»); а также наиболее объемным, соединяющим в себе и более узкие понятия, типа «приметы», «гадания», «вера в колдовство и порчи». В наши задачи не входит оценивание суеверий с точки зрения какой-либо религиозной системы. Нам представляется логичной и актуальной попытка систематизации современных суеверий с точки зрения их исконной мифологической укорененности. Это тем более интересно, что в современном функционировании суеверий, на наш взгляд, вполне «работает» принцип их генезиса, определенный К.Леви-Строссом как принцип бриколажа. Исследованию этого феномена и будет посвящена данная работа.

Из определенных в исследованиях Э.Тайлора, Дж. Дж.Фрэзера, В.Топорова, К.Леви-Стросса, А.Ф.Лосева, Л.Леви-Брюля, М.Элиаде основных содержательных этапов развития мифа в целом, как типа мышления и мировосприятия, наиболее важными являются отождествление, тотемизм, фетишизм, анимизм, персонификация и антропоморфизм. Некоторые исследователи выделяют отдельный этап магизма в развитии мифологического сознания. Нам представляется более справедливым понимание магизма как необходимой составляющей культово-ритуальной практики, начинающегося уже с этапа тотемизма, и сопровождающего все перечисленные периоды.

По-видимому, принятие христианства застало славянскую мифологию в этапе развитой *анимистической персонификации*. Этим, вероятно, и объясняется такая развитая и объемная низшая демонология славян при только начавших оформляться к 8-9 векам пантеонах (Збручский идол, Новгородское капище Ящера, пантеон Владимира). При этом праславянские боги чаще всего так и не приобретают строго антропоморфного вида и образа.

Возможно, здесь кроется одна из причин устойчивости суеверий в коллективном бессознательном славян. Мифологические представления славян к 10 веку не достигли, так сказать, своей критической точки, они находились еще в стадии абсолютной доверительности и не вызвали изнутри вопросов и проблем, разлагающих цельность мифологического мировосприятия (одним из таких существеннейших вопросов границы мифологического сознания М.К.Мамардашвили считал, например, зарождение в сознании древнего человека вопроса, с акта задавания которого «датируется рождение философии и мысли – не мифа, не ритуала, а мысли. Вопрос следующий: почему в мире есть нечто, а не ничего?») [1, с.73]. Кроме того, славянская мифология, не достигнув стадии развитого антропоморфизма, и практикуя, скорее, синкретические (ритуальные, изобразительные, хореографические и др.), чем словесные формы мифа, тем самым избежала двух самых существенных причин так называемого «мифологического самоотрицания».

В современных суевериях, также скорее связанных не со словесно-развлекательной, не с эстетической сферой, а с синкретической областью быта, практического жизнеустройства, мы можем и сегодня наблюдать черты и рудименты тотемизма, фетишизма, анимизма. Остаточный *тотемизм* чаще всего связан с верой во вредоносных животных, появление или участие которых в жизни человека означает опасность или беду: черную кошку, черного козла, черного петуха, голос ночного филина, гадание о сроках жизни по кукованию, залетающую в комнату птицу, приносящую весть о близкой смерти и т.п. Уже здесь очевиден принцип бриколажа (от фр. *bricolage* - отскок шара в бильярде, *colage* – коллаж, соединение, склеивание), по определению К.Леви-Стросса, происходящее в мифе всеобщее взаимное отражение, когда меняются местами бинарности: означающее и означаемое, цель и средство. Миф, пользуясь ограниченным набором предметов, явлений, средств, находящихся «под рукой», играющих роль и материала, и инструмента, использовал одни и те же образы (например, тотемистические образы животных-покровителей) то в качестве цели поклонения, то в качестве средства жертвоприношения для новых целей; то как магически-спасительные, то как магически-вредоносные; то как сакральные, то как профанные. Образы устаревающих мифов «годятся» для объяснения и снятия нового противоречия. Прежний прецедент может быть использован в качестве основы для объяснения следующего, для создания нового прецедента. И образы, уже имеющие символическое значение, уже использовавшиеся в рамках мифологической системы, могут быть снова «пущены в оборот». При бриколажном способе мышления желаемые цели и средства их достижения меняются местами по кругу, «мифологическая логика достигает своих

целей как бы ненароком, окольными путями, с помощью материалов, к тому специально не предназначенных» [2, с.169].

Неудивительно, что бывшие тотемные животные, вызывавшие страх почитания, животные, по отношению к которым выстраивалась вся логика поведения древнего человека в составе коллектива, теперь сами служат средством для «угадывания» профанной судьбы человека. Согласно той же логике бриколажа, сказки о животных, например, не только профанируют бывшие тотемные образы, но осмеивают их, подчеркивая остроумие, хитрость и разумность человека по сравнению с животными, перенося недостатки человека на бывших кумиров. Разумеется, на бриколажную смену значений образов животных в суевериях оказало влияние принятие христианства. Все бывшие мифологические образы и символы, став «поганым язычеством», стали оцениваться как темные, дьявольские (черный цвет вредоносных животных), вредящие, несущие и сулящие многочисленные беды и преждевременную смерть. Но в силу того, что при резкой смене многобожия на единобожие мифологическая логика оказалась довольно устойчивой и подсознательно закрепленной, эти образы не ушли из славянского жизненного обихода, а лишь бриколажно модифицировались. При чем, сама бриколажная трансформация, по-видимому, начала происходить ранее, уже в периоды фетишизма и анимизма тотемные образы должны были начать постепенно приспосабливаться к новым целям ритуальной практики (что и обеспечило устойчивость этих верований в измененном виде и содержании даже после принятия христианства).

Одним из ярких примеров такой устойчивости может служить суеверный обычай, рожденный в лоне тотемизма, и сохранившийся по сей день: бросание монет в воду – либо «на счастье», либо «на счастливое и благополучное возвращение домой после путешествия», либо «на возвращение в понравившееся место путешествия еще раз» (уже в разбросе целей обряда очевидна бриколажность структуры). Академик Б.А.Рыбаков справедливо указывает на то, что этот обычай заменил собой былой обряд жертвоприношения тотему. Практика опускания в воду остатков от жертв, например, принесенных к восьми кострам острова Ящера, в Волхов-реку у Новгорода, в X веке была заменена обычаем бросать с себя украшения (в том числе и монеты с монист) к жертвеннику Перуна (просто заместившему собой Ящера): «Вокруг Перуна, как гласит древнее предание, горел неугасимый огонь; раскопки обнаружили вокруг идола восемь костров. Вплоть до XX века у жителей Новгорода сохранилось поверье, что, проплывая мимо Перыни, нужно бросить в воду монету, как бы в жертву древнему богу» [3, с.530-531].

Пример еще более полюсной бриколажности дает нам появившаяся сравнительно недавно примета: якобы, если водителю удастся задавить кошку, собаку или ежа – это к удаче в пути. Горловский знахарь А.Аксенов даже настаивает на «неверности» приметы: по его мнению, напротив, смерть притягивает смерть, и убийство животного не может быть приметой на счастье. Мы же можем только представить себе, сколько раз за время своего существования эта примета «перевернулась», обозначая появление ежа или собаки на пути человека то как знак того, что тотем требует себе жертв, то как знак особого отличия повстречавшего их в пути, то как знак счастья, то несчастья, то смерти; в конце концов, из приметы превратившись в средство примитивного магического воздействия на судьбу: но теперь уже не животному должны быть принесены жертвы «на задабривание», а само животное необходимо принести в жертву «на удачу» человеку.

Гораздо чаще в современных суевериях встречаются остатки *фетишистских верований*. Пожалуй, наиболее автоматическими, неосознаваемыми суеверными признаками нашего ежедневного поведения являются плевание через плечо, стучание по дереву, простейшее заклинание «Чур меня!» и «шиш в кармане» против дурного глаза. Все они имеют в разной степени отчетливо просматривающуюся древне фетишистскую

фаллическую природу. Наши предки ставили столпы-чуры на границе своих земель, владений не только как знак охраны и аналог права собственности, но прежде всего как символ фаллического оплодотворения солнечными лучами и потоками дождя священной Матери-земли. Такую же естественно-эротическую символическую нагрузку изначально несло скручивание из пальцев шиша, фиго: эти символы употреблялись в сексуальном, оплодотворяющем значении. Н.Р.Гусева указывает на тот факт, что на русском севере шишами называли символические фаллические изображения на счастье и женскую удачливую судьбу девушкам: для них делали прялки в форме фаллоса со «священным» словом, чтобы нитка шла живая, теплая; свадебные пироги украшали печеными «свадебными шишами» и т.п. [4, с.158-160].

Тотемно-фетишистскую природу, по-видимому, имеет и обычай стучать по дереву, чтобы не сглазить. Прикосновение к растительным тотемам имело всегда сакрально-магическое значение, воспроизведение оплодотворяющего прецедента, акта самого зарождения жизни. Это не символическое прикасание, а прямое соединение, ритуальное соитие. С трансформацией растительных (например, древесных) тотемов в фетишистские столпы эротически-космогоническое содержание превращается в значение оберега. Теперь прикасание, действительно, носит характер первичной, неосознанной метафоры: то, от чего я рожден, способно защитить меня в многократном повторении притрагиваний, как бы напоминающих дереву о нашем былом единстве, родстве. Затем же мифологическая «метафора» бриколажно разворачивает утраченную тотемическую цель (соучастного родства человека с деревом) в средство. Дерево теперь – талисман, необходимое магическое средство для достижения новой цели – защиты человека путем запугивания злых духов. Теперь не дерево как первопредок, кровный родственник, а стук как былое напоминание – главное содержание приметы. Стук по дереву должен спасти человека в его наиболее важных, а значит – тайных, начинаниях от дурного глаза злых сил, заглушить собой сокровенные желания от вредоносного «дурного уха».

Так же изменилось эротическое содержание «чуров и шишей»: если произносимое сегодня «Чур меня!» сохраняет свое оберегающее значение (хотя и с бриколажным действием от обратного: не «Чур со мной!», а «Чур от меня!», в смысле «Не дай бог!», «Ни в коем случае!»), то упоминание его идола («чурка») и использование символа шиша, скорее, несут на себе бранные коннотации. То, что служило оберегом, фетишем сил плодородия, теперь защищает только в магических действиях устрашения, само став предметом отпугивания.

Логика бриколажа очевидна и в изменении отношения к левой стороне. В мифе оппозиция «правое – левое», как правило, осознается как «сакральное – профанное» или «свое – чужое», «безопасное – опасное» без дополнительных значений «хорошее – плохое». Древнейшие славянские апотропеи, лики, смотрящие «на все четыре стороны», оберегающие от зла, находящегося впереди и сзади, справа и слева, защищали древнего славянина от главных носителей зла – «злых ветров». В апотропическом фетише (которым является и Збручский идол) все стороны необходимы и важны, и левая сторона, скорее, наиболее уязвима, та, которая требует наибольшего магического участия (сторона сердца).

Неоднозначно в данном случае может быть расценено и плевание. Все, что связано с дыханием (дух, душа) у славян служило предметом особого, тайного сбережения (что, по сути, уже свидетельствует об анимистических представлениях). Так, многие гадательные приметы были связаны с чиханием, не случайно русские былины с удивлением отмечают отчаянность новгородских князей, не веривших «ни в сон, ни в чох». И сегодня, как бы оберегая «улетающий дух» человека в чихании, мы произносим редуцированный текст былого заговора: «Будьте здоровы!». Магическая практика плевания,

например, на перекрестках, в местах, открытым всякой опасности (в отсутствие апотропея), была призвана не столько «заклеймить» злые силы, сколько защитить себя, сохранить свое сокровенное (дыхание, душу, жизнь, «живот», сердце). Это значение и сегодня вполне сохраняется в суеверной привычке поплевать через левое плечо, чтобы не сглазить; хотя и эту примете современный славянин, скорее, наполняет значением противостояния каким-либо силам, чем значением оберега.

Конечно, и здесь сказалось изменение древней семантики в период христианизации, когда все идолы, в том числе Чуры и Шиши, столпы-апотропеи, стали осознаться как то, от чего следует избавляться; когда левая сторона стала ассоциироваться с бешовской, а плевание через левое плечо – с попаданием в лицо черту. Тем более показательны на этом фоне бриколажные смещения семантики. На наш взгляд, именно бриколажная подвижность мифологической структуры, способность к непротиворечивому наслоению значений позволила древним образам закрепиться в жизненно-бытовой практике суеверий. На этой же черте акцентирует внимание, по-видимому, Н.И.Толстой, когда говорит о процессе «вторичной ритуализации» предметов славянской обрядовой практики в быту последующих эпох как о залого их стабильности. Но современные наблюдения подтверждают не только вторичность, но и троичные, четверичные и т.д. изменения, причем скорее, не предметов, а мифологических мотивов и архетипических структур.

Бриколаж, обеспечивающий непротиворечивость структуры и ее стабильность, может служить объяснением сосуществования суеверий и примет, по сути противоположных друг другу. Сберегается сам образ и мифологическая модель, наполняемая новым содержанием на новом витке спирали. Так, существующий фетиш иглы и нити сегодня может трактоваться и как оберег, и как одно из наиболее вредоносных, «порчевых» средств, могущих повлечь за собой даже смерть. В таких моделях суеверий упоминаются игла и нить, шьющая девушка, возможность «пришить к себе навсегда кого-либо», или «пришить к себе болезнь, беду, смерть». Многочисленны заговоры с нитью и узлами. Процесс завязывания трактуется как процесс наведения или снятия порчи: «нитью обвязывается больной человек, следовательно, и болезнь обвязывается, человек завязан – завязана и болезнь, снимается нить с человека, с нею снимается и болезнь; нить бросается, зарывается в землю, кладется в отверстие дерева, которое затем забивается, с нитью бросается и зарывается в землю связанная болезнь» [5, с.174]. И если пояс, красная нить на руке и т.п. – обереги, то нитки, завязанные в узлы и найденные на одежде – знак порчи на смерть. Шить на себе – к болезни, спасением же выглядит белая нитка, которую нужно держать во рту во время шитья. Появляются и новые приметы – нельзя, якобы, шить в самолете, во время перелета, в воздухе. Вероятно, на шитье перенесли негативные коннотации способа наведения порчи путем протыкания иглой куколки с изображением человека (или фотографии), хотя традиционно «острые предметы заключали в себе силу оборонительную, ими очерчивался, например, магический круг вокруг стада» [5, с.154].

Вспомним и смерть Кощея, заключенную, по сказочной версии, в игле (функция магического оберега). Согласно блестящему обоснованию акад. Б.А.Рыбакова, перевод греческого понятия «мифос» в русском варианте дохристианской Руси – «кошун» – басня, легенда. «Кошунить» только после принятия христианства станет означать «колдовать, рассказывать непотребное» (откуда – кошунствовать). «Кощей» буквально означает мифологическое божество, былой идол, а с учетом христианских коннотаций, «кошное» приобретает семантические оттенки тьмы кромешной, преисподней, где Кощей, Кошуй – его повелитель. Оберег такого мифологического божества начинает сам переоцениваться как фетиш вредоносной, порчевой магии, предмет колдовства, но со-

храняется как образ в суевериях. Вероятно, в любом случае, память о магических свойствах иглы и нити, двух важных фетишей славянской обрядовой практики, закрепилась в коллективном бессознательном как форма, а содержательное наполнение ее бриколажно наслаивается.

Магический фетишизм видоизмененно сохранился и в популярной до сих пор примете о несчастьях и ссорах, которые влечет за собой рассыпанная соль. Напомним, что дорогая и редкая в древности пищевая добавка, соль, оценивалась как магический фетиш. В ночь на славянский весенний новый год соль пережигали в печи, сопровождая этот процесс соответствующими заговорами на здоровье и благополучие. Затем ее оставляли на столе горкой и утром гадали по форме горки (изменившейся или неизменной) о судьбе семьи в наступившем году. Эту же соль добавляли в выпекаемые на утро ритуально-поминальные соляные хлебы (блины, колобки, куличи). Естественно, рассыпанная соль в таком контексте означала дурное предзнаменование. Интересно, что во многих районах западной Украины до сих пор сохранился обычай пережигания соли и добавления ее в куличи, но теперь он приурочен к Пасхе. Такую соль дают попробовать всем членам семьи «на здоровье» и добавляют в корм скоту, чтобы оградить «от глаза». Такого же рода утраченную семантику при сохраненной внешней атрибутики мы можем увидеть в примете о дурном предзнаменовании порвавшихся бус. Но если в древности бусы из красных ягод служили оберегом, в котором даже количество ягод-бусин составлялось для девушек ведуньями-жрицами, исходя из имени девушки, времени рождения и т.п., то, разумеется, утрата такого сакрального фетиша прочитывалась как символ будущих утрат в жизни. Сегодня же мы только сберегаем память о внешней форме, некогда наполненной мифологическим содержанием.

Фетишизм суеверий довольно продуктивен. И сегодня очень популярны талисманы «на счастье», вера в «счастливую одежду» (в которой все складывается удачно, например, сдаются экзамены), вера в «фартовые предметы на удачу» (например, в утверждениях типа «Этот блокнот пора менять, но я не буду, с ним мне начало везти, боюсь спугнуть удачу»). Магический фетишизм до сих пор сохранен в вере в порчи, которые «наводят» по личным вещам человека. По сути, современная ситуация, когда люди часто обращаются к православию не в силу искренней веры, а в силу моды на атрибуты веры (в ряду восточных гороскопов, гаданий на картах таро, буддистских мантр и т.п.), даже иконы, тексты молитв и нательные кресты, к сожалению, могут выступать только в роли фетишей.

Наибольший след в системе суеверий, на наш взгляд, оставил период *персонифицированного анимизма*. Наше существование и сегодня протекает в живом, одушевленном пространстве, наполненном нашими анимистическими «соседями»: домовыми и водяными, ангелами-хранителями и собственными «чертиками» (к которым обращаются, например, при потере вещей: «Чертик, чертик, поиграл и отдай!»), кикиморами и лешими, русалками и шишками. Современная ситуация не только практически не сужает, но расширяет этот список за счет мифологических новообразований типа барабашек, инопланетян, снежного человека и т.п. Мы уже указывали на вероятную причину высокой степени сохранности подобных образов. На наш взгляд, она связана с тем, что именно в стадии персонифицированного анимизма славянское сознание укрепилось наиболее существенно на момент принятия христианства. И как бы ни влияло православие на языческую суть данных верований, славяне веками передавали правила магического сосуществования с духами-бестиями, законы жизни в их непосредственном бытовом, обыденном соседстве.

Бриколажный принцип коснулся и сущности анимистических верований. Славянские бестии, по преимуществу, являются духами умерших предков, культ которых составляет самые основы славянской ритуальной практики. Они не просто почитались, но

в их непосредственном присутствии протекала вся жизнь древнего славянина: жертвенные требища-пиры, богатырские игрища-тризны, сватовские весенние хороводы и игры, купальские «свадьбы», праздники урожая, инициации, новолунные и новогодние ритуалы. Их поощрительная поддержка обеспечивалась в свое время такими трагическими и страшными с современной точки зрения обрядами, как купальские жертвоприношения невест, жертва первенца и святочные новогодние жертвоприношения стариков-«дедухов». Русские и украинские сказки до сих пор помнят их в обязательных инициальных зачинах о деде и бабе.

С постепенным «расселением» духов предков по ярусам мирового древа, с их обоснованием в жилищах, колодцах, под порогом, окнами и воротами дома, в реках, лесах, болотах, славяне разнообразили обрядовую практику поведения с ними, воздействия на них с целью обеспечения помощи или невмешательства духов, задабривания их. И даже с изменением отношения к «нечисти» в период христианизации Руси, суть примет и суеверий сохраняет основной пафос былых обрядов: домовых и леших можно бояться, ими можно пугать друг друга, но их нельзя злить, им нужно, по-прежнему, принести что-нибудь (фактически, в жертву), задобрить. Если домовый забирает первого, переступившего порог дома, то нужно пустить кошку; на столе необходимо что-нибудь оставить из еды на ночь «дедушке»; обедая в лесу, обязательно нужно поделиться с лешим или шишкой, положив что-нибудь на пень и т.п. Современные приметы, касающиеся домовых, по большей мере бриколажны. Так, если домовый сам был охранительным духом, а острые предметы обозначали оборонительную силу, то сегодняшняя примета утверждает, что на столе ни в коем случае нельзя оставлять ножи. Это, якобы, очень рассердит домового, и он может даже кого-нибудь во сне зарезать или задушить. Налицо замена оберегающих значений пугающими. А вот в обычае класть под порог нож, прежде чем внести в дом новорожденного, чтобы тем самым лишит вредоносной силы духов, притаившихся на меже своего и чужого мира, можно обнаружить остатки древней оберегающей семантики острых фетишей (нож как оберег младенца) с более очевидными наслоениями магической семантики отпугивания злых сил.

Славянские анимистические образы чрезвычайно стабильны не только в бытовых суевериях и в произведениях искусства, но и в современной массовой культуре. Например, такая сфера массовой культуры, как реклама, ориентированная, прежде всего, на подсознательный принцип воздействия, чрезвычайно равнодушна к таким образам. И здесь показателен факт бриколажа. Например, домовый, первоначально бывший хранителем дома и его обитателей, затем ставший устрашающей фигурой, в рекламе снова изображается как добродушный старик, разливающий чай всем домочадцам. Теперь его образ лишен и языческого величия предка, и христианского неприятия нечистой силы. Он снова бриколажно использован как пустая структура, матрица, наполненная содержанием, необходимым новому этапу культуры: уюта и домашнего тепла.

Такая же бриколажная цепочка может быть прослежена в образах русалок. Бывшие купальские жертвенницы, отданные в невесты подводным женихам, жрицы Даны-Девонии, одной из древнейших и могущественных праславянских богинь воды (давшей имена большей части рек, известных славянам), русалки стали в христианской Руси символами бесовского распутства, позорной смерти мужчин, которые поддадутся на их проклятые чары. Русский и украинский фольклор сохранил и другое отношение к русалкам: их призывают в купальских песнях с просьбами об оплодотворении земли, о дожде, но эти песни всегда с трагической окраской мотивов насильственной смерти, умирания, опасности. В тексты современной массовой культуры (рекламу, кинофильмы, сериалы, эстрадные песни) образы русалок снова активно привлекаются в их эро-

тических коннотациях, но, разумеется, без прежней мифологической сакрализации и ореола жертвенности.

Таким образом, принцип бриколажной мозаичности поддерживает стабильность славянских суеверий, которые и так в достаточно высокой степени сохранности «законсервировали» тотемические, фетишистские и анимистические представления о мире. Этот принцип позволяет мифологическим образам, утрачивающим актуальность, превращаться в архетипические структуры, формы, средства, которые могут быть снова использованы. Стремясь вернуть себе корни, и тем самым обосновать свою легитимность, современная массовая культура все чаще обращается к автохтонным мифологическим образам и символам, бриколажно их замещая современными стереотипами и брендами: спортивная команда «Борисфен» (одно из славянских названий Днепра), пиво «Сармат» и «Славутич» (название этноса, населявшего современную территорию Донбасса, и второе имя Днепра), квас «Ярило» (праславянское солярное божество), косметическая марка «Лада» (древнейшая праславянская солярная богиня, бывший андрогин Ладо – Лад – Лада), домашние соленья «Верес» (славянское божество плодородия Велес-Волос), напиток «Тархун» (хеттское божество плодородия Тархунт, Тарху) и т.п. Но в наибольшей степени такая стереотипизация коснулась именно системы суеверий.

По справедливому утверждению И.П.Смирнова, «тотемизм и анимизм свидетельствуют не столько о нарцистском характере породившего их первомыслителя, сколько о его бесхарактерности, об его отказе занимать уникальную позицию в мире» [6, с.17]. В этой логике мы и сегодня сберегаем суеверия в их типизме, в нежелании выделяться из мира, принимать на себя ответственность за последствия самостоятельных поступков, решительного шага, собственных судьбоносных решений (не случайно при появлении домового нужно задать вопрос: «К худу или к добру?», таким образом целиком полагаясь на его, а не на собственную волю). Но в такой «бесхарактерности» современного человека есть, вероятно, и другая смысловая составляющая. Суеверность служит своеобразным залогом стабильности собственной судьбы в мире энтропии, в мире переизбытка информации, в мире, катастрофически утратившем и цельность, и самость, в мире психических стрессов и депрессий. И тем более показательно, что в столь анти-мифологической ситуации коллективное бессознательное использует традиционные мифологические структуры, обеспечивающие консерватизм, стабильность и традиционность культуры.

РЕЗЮМЕ

Статтю О.Тараненко присвячено вирішенню актуальних проблем життєздатності та стабільності системи сучасних марновірств. Цей процес досліджено через категорію бриколажа (за термінологією К.Леві-Стросса) у зв'язку з періодами міфологічних тотемізму, фетишизму та анімізму.

SUMMARY

The article by H.Taranenko is devoted to solvating of the topical problems of viability and permanence of the modern superstitions system. This process is researched through the category of bricolage (due to the terminology of C.Levi-Strauss) and is connected with the periods of mythological fetishism, totemism and animism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мамардашвили М. Введение в философию (Феноменология философии) // Новый круг – 1992 – №2 – С.56-73

2. Леви-Стросс К. Структура мифов // «Вопросы философии» – 1970. – №7 – С.152-164
3. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества 12-13 вв. – М.: Наука, 1993
4. Гусева Н.Р. Славяне и арьи: Путь богов и слов. – М.: Гранд, 2002
5. Елеонская Е.Н. Сказка, заговор и колдовство в России. – М.: «Индрик», 1994
6. Смирнов И.П. Система фольклорных жанров// Лотмановский сборник. – Вып.2 – М.: «О.Г.И.», 1997

Надійшла до редакції 17.11.2003 р.

УДК 303.442.3.: 303.094.5.

К ВОПРОСУ О РОЛИ РАЦИОНАЛЬНОГО НАЧАЛА В ФОРМИРОВАНИИ «ПРОЕКТА МОДЕРНА»

И.В. Маркова

При попытке культурно-философского осмысления таких понятий, как «модерн», «модернизм» необходимо определить временные и культурные рамки, которыми представляется уместным оперировать при использовании указанных понятий: либо речь идёт о том периоде истории, который в западной литературе принято называть «modern» или современным (хронологически совпадающем с Новым временем), либо о локально-стилистическом периоде рубежа XIX-XX веков. Определение понятием «модерн» эпохи Нового времени часто вызывает протест у культурологов, однако считается достаточно естественным для историков, которые ведут отсчёт «современности», «модерна» (т.е. Нового времени) либо от Английской, либо от Французской революций.

Уже сам термин «современность» неоднозначен. Некоторые культуры видели в динамике общественного развития только способ вечного претворения самодостаточной, оформленной модели мироздания; другие воспринимали современность как несколько обесцененное переходное состояние между прошлым, которое уже закончилось и будущим, которое ещё не началось (отсюда представления об «окончании истории и культуры», достаточно распространённые в эпохи эллинизма, Arts nova и пр.); ещё один тип понимания современности связан с ощущением потери или разрушения этого «переходного» мировосприятия, с ощущением распада прогресса «модерна» на элементы мозаики несовместимых и существующих в разных измерениях социальных миров. Таким образом, «современность» можно рассматривать как культурно-философский конструкт, посредством которого мы идентифицируем и тем самым обозначаем себя во времени и в истории. Сегодня латинизированный эквивалент понятия «современность» – «модерность» собирает, как в фокусе, различные контрверсии, возникающие в спорах по поводу исторического смысла современной эпохи. Разные авторы называют современность, в зависимости от своих мировоззренческих позиций и «высокой», и «поздней модерностью», и «постмодерностью».

Поскольку в литературе, затрагивающей этот вопрос, обнаруживаются серьёзные терминологические расхождения, наиболее уместным представляется говорить в связи с ситуацией Нового времени не о «модернизме» или «модерне», а о «модерности» как системообразующем принципе, основанном на приоритете структуры над действием. Из этого определения вытекает понимание модернизации как процесса противодействия принципам ортодоксии и «еретичности» (по П.Бурдье). Согласно Бурдье [1], в качестве главных категорий практики в этом процессе выступают «борьба» и «стратегии». Целью стратегий является накопление символического капитала, целью борьбы –

внедрение ряда ортодоксальных или неортодоксальных норм и символов. В отсутствии такой конкуренции уменьшается вероятность приоритета принципа модерности.

В примитивных обществах практика сосредотачивается, как правило, вокруг стратегий, которые порождаются индивидами. Они определяются максимальным накоплением символического капитала рода, а не преобладанием принципа власти над всем обществом. Однако их целями являются стабильность, достижение богатства, власти и высокого социального статуса. «Стратегии» предполагают статичный социокультурный контекст. «Борьба» же ведётся между коллективами в поддержку неортодоксии против ортодоксии и может привести к социокультурным изменениям. В традиционном обществе превалируют стратегии. В модерности важную роль играют как стратегии, так и борьба.

По Бурдьё, в модерности индивиды и семьи могут обращаться к стратегиям, однако социальные классы и группы ведут борьбу. Далее из подобной концептуализации вырастает механизм социальных изменений в модерности и модель изменений в направлении увеличения рациональности. Независимо от того, в рамках какой области (правовой, политической, интеллектуальной, художественной, культурной или религиозной) происходит конфликт стратегий и борьбы, процесс модернизации направлен на дифференциацию и автономизацию «ограниченной области» от более общего «поля власти», на специализацию «культурного капитала». Таким образом, борьба между ортодоксией и неортодоксией в модерности предполагает «универсальность дискурса» и необходимость легитимации. Неортодоксия или «ересь» возникает и систематизируется сначала как оппозиция догме, которая принимает форму «ортодоксии» для защиты от вызова «еретичности». Чтобы конкурировать с ортодоксией, последняя вынуждена также систематизировать свои учения и узаконить их. Следовательно, ещё одна категория, которая требует рассмотрения в связи с анализом принципа модерности, - это категория рефлексивности.

Рефлексивность предполагает наличие субъекта, объекта и «медиума» рефлексивности. Рефлексивным субъектом может быть индивид, социальный класс или общество в целом. Если речь идёт об индивиде, то он должен быть «inter alia» – интеллигентом, художником, исследователем, социологом и пр. Объектом могут быть нормы, которые структурируют общество или его часть. Он может относиться к области эстетики или этики, и даже быть продуктом знания (например, социологии). «Медиумом» рефлексии, как правило, становятся или сознание, или язык. Соответственно, теории рефлексивности отличаются друг от друга разными соотношениями этих трёх параметров.

Например, для Хабермаса субъект рефлексии – это языковой коллектив, который рефлексивирует через язык преимущественно по поводу социальных или этических норм. У Гидденса рефлексия касается преимущественно социальных правил. Объединяет этих авторов одна общая черта: представление о том, что рефлексия возможна только в эпоху модерности (а не ранее), и что в модерности социальные участники могут уяснить для себя «правила игры», которые до этого были неосознанными, и подвергнуть их рассудочной рефлексии. Это означает, что участник модерна может и хочет сформулировать и рефлексивировать цели и средства своих действий, что было невозможно в «традиционном» обществе, структурированном посредством нерефлексивного обычая. Фактически, в эпоху модерности рефлексивность представляет собой производство знаний с возможностью их последующей легитимации.

Программа рефлексии и культивирования разума стала первым проблемно-тематическим направлением в философии XVII в., имевшим непосредственное отношение к философии культуры. При сходстве постановки проблемы, решение её имеет свои особенности у Р.Бэкона, Р.Декарта, Т.Гоббса и Б.Спинозы. Данная программа включала три главные задачи: очищение разума от предрассудков, совершенствование разумного познания с помощью методических правил и осуществление разумного кон-

троля над страстями и волей. Во всех этих задачах программа совершенствования разума интерпретировалась как теоретико-познавательная, гносеологическая. Культура рассматривалась здесь не как объект, а как качество «окультуренного» разума вместе с процессом его «культивирования». Тем не менее, если в XVII веке возникает идея прогресса разума, то формирование концепций прогресса человеческого разума относится к XVIII веку.

В XVIII веке ситуация переходит в новое качество: «ересь» Просвещения противопоставляет себя философской и культурной «догме». Именно в этот период формируется та совокупность идей и идеалов, которая в течение последних столетий во многом определяла развитие не только западноевропейской философии, но и западной культуры в целом, и которую в последние годы всё чаще называют «Проектом Просвещения». Одной из центральных для «Проекта Просвещения» является идея о глубокой внутренней связи между достижением свободы, освобождением человека от гнета внешних (природных и социальных) обстоятельств и выработкой рационального знания, используемого для переустройства мира. Рациональное знание приобретает высокий этический и культурный статус, а рационализация природы и общества рассматривается как необходимое условие гуманизации. Прогресс науки и его техническая реализация, позволяющая преобразовать природу, подчинить стихийные природные силы человеческому контролю, развитие современного либерально-демократического общества, в рамках которого каждый имеет возможность разумно осознавать и отстаивать свои интересы и учитывать интересы других - все это рассматривается как прогресс в осуществлении свободы. Этот прогресс предполагает устранение путем рациональной критики всего того, что мешает человеку в его освободительном порыве, что выражает его не-свободу, зависимость от внешних сил и что выступает как нечто противостоящее разумности, рациональности, как нечто иррациональное: мифы, религии, суеверия, предрассудки, все отжившие формы мысли и действия. Происходит переход западноевропейской культуры Нового времени от единства «картины мира» к единству «культурной ситуации». По мере усложнения культурной жизни исчезает единая картина мира. В качестве метафоры культурной жизни XVIII века называют «дерево».

К примеру, в идеологии Просвещения боролись две альтернативные линии, которые выражались не только в противоборствующих политических программах, но и в оценке влияния разума и наук на культуру. Если Вольтер при всем своем скептицизме представлял то направление, которое можно назвать сциентистско-просветительским образом науки, превращающим ее под именем Разума в ядро всей культуры, то Ж.-Ж.Руссо усматривал в прогрессе разума и наук путь разрушения нравственности, искусства и всей культуры в целом. По его словам, размышляющий человек представляет собой выродившееся животное. Разум подавляет и принижает человека, а решающая роль в познании принадлежит чувству. Эта мысль высказана не только в «Рассуждении о неравенстве», но и в посмертно опубликованных «Разрозненных мыслях», где Руссо продолжает рассматривать «человеческий разум столь слабым и столь жалким, что я не считаю его даже в состоянии доказать собственную слабость» [2, с.97].

Характеризуя философию истории просветителей, А.Койре отметил, что для них «история не есть некая безличная сила, реализующаяся в мире, скорее наоборот, она результат человеческой деятельности, его собственной активности. История не есть некая вещь, которая нам дана, но нечто, создаваемое нами» [3, с.98]. Это «история прогресса, иначе говоря, история прогрессирующего освобождения человеческого разума, история борьбы с такими силами, как невежество, предрассудки, которые угнетали или угнетают его, история последовательных побед человека, просвещения, т.е. его свобода в действительности» [3, с.99]. Прогресс наук и разума в истории человеческого разума бесконечен, а его темпы ускоряются по мере освобождения от предрассудков, развития

просвещения и совершенствования физической, моральной и интеллектуальной природы человека. При ориентации на эту позицию просветителей, в их историографических концепциях совершенно чётко просматриваются эсхатологические мотивы, мотивы конца истории вместе с утверждением разума.

Идее эсхатологии близка идея о том, что прогресс наук, необходимым образом включает в себя научные революции. Социологическая интерпретация научных революций была достаточно распространенной в философской и историко-научной литературе конца XVIII в. Политическая лексика, ставшая средством анализа внутринаучных изменений (прежде всего изменений в рамках тех научных групп, которые находятся у власти), объясняет и то обстоятельство, что дискурс рациональности по сути дела оказался дискурсом власти. Дискурс рациональности скрывал импульсы деспотизма, стремления к неограниченному, произвольному господству, предполагающему на другой стороне лишь слепое повиновение, бесправность, подчинение. По сути дела, философия Просвещения представляла собой философское обоснование нового деспотизма, умело закомуфлированного под диктатуру Разума. Она выдвинула программу формирования сознания и способностей индивида независимо от его желаний, возможностей, выбора. Философия Просвещения исходила из того, что она вправе направлять сознание отдельного человека, «переделять» его в соответствии с универсальными нормами Разума, вести людей ко всеобщему счастью, совершенно не интересуясь их мнениями и предпочтениями.

Эту позицию просветители обосновывали тем, что именно ученые, а не метафизики и священнослужители, обрели в век Науки монопольное право говорить от имени Истины. Критика просветителями религии и метафизики представляла собой одновременно и борьбу против сословий, ранее притязавших на то, чтобы быть сословиями всеобщности, выразителями общих целей и интересов. Фактически, это была борьба за власть нового сословия всеобщности – сословия ученых. Согласно их точке зрения, именно это сословие и именно философия науки отныне имеет подтвержденное на практике право быть носителем квинтэссенции Разума. Благодаря своей причастности к Истине ученые обладают безраздельной компетенцией и правом направлять других людей даже вопреки их собственному разумению, интересам и целям. Истоком утопических конструкций просветителей о грядущем царстве Разума были деспотические притязания новой социальной группы, претендовавшей на власть и объединявшей юристов, ученых и инженеров. Можно утверждать, что в самонадеянности ученых, которая впервые в истории нашла свое выражение в Просвещении, в их притязаниях на всеобщность, содержится одна из причин трагедии террора, развязанного якобинцами.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено дослідженню ролі раціонального начала у формуванні «Проекта модерну». Її висновки дозволяють конкретизувати деякі фактори, що мали вплив на формування сучасної соціально-культурної ситуації.

SUMMARY

This article is devoted to a research of a role of rationality in the formation of «Project of modernity». The outputs allow to render concrete some factors, which have influenced on creation of a modern cultural situation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pierre Bourdieu, Outline of a Theory of Practice, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
2. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М., 1969.
3. Койре А. Кондорсе. – М., 2001.

Надійшла до редакції 26.11.2003 р.